

EVLİYA ÇELEBİ'YE GÖRE TAŞRA ÂYANLARI

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarihi Programı**

Fatih ÖZDEMİR

Danışman: Dr. Öğr. Üy. Selim PARLAZ

**Eylül 2020
DENİZLİ**

EVLIYA ÇELEBİ'YE GÖRE TAŞRA ÂYANLARI

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yeniçağ Tarihi Programı**

Fatih ÖZDEMİR

Danışman: Dr. Öğr. Üy. Selim PARLAZ

**Haziran 2020
DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Fatih ÖZDEMİR

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde Kuzey Anadolu coğrafyası âyan ve eşrafını Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname*'ye dayanarak ele almış olduğumuz bu tez, sahaya yeni girmiş bir tarihçi olduğumuz için bizi oldukça heyecanlandırdı. Bugüne kadar birçok yerli ve yabancı tarihçi tarafından çalışılmış olan bu konu aslında büyük oranda açıklığa kavuşturulmuş gibi durmaktadır. Bu durum bizi biraz tedirgin etse de seyahatnameyi okumaya başladığımızda Evliya Çelebi'nin Kuzey Anadolu coğrafyasındaki âyan ve eşrâfin isimleri ve kıyafetlerinden sıkça bahsettiğini görmek biraz rahatlatıcı. Evliya Çelebi'nin âyan ve eşrâftan bahsederken kullanmış olduğu tabirler ve bu tabirleri kullanım şekli çalışmamız için önemli bir yere sahip oldu.

Osmanlı toplumsal hayatında önemli bir yere sahip olan bir şehrin ileri gelenleri hem halk hem de devletin yönetici sınıfı tarafından oldukça önemli görüldükleri için halkla devlet arasındaki dengeyi sağlayan bir konumda olmuşlardır. Fakat zamanla Osmanlı Devleti'nin birçok alanında olduğu gibi âyanlık kurumunda da bozulmalar meydana gelmeye başlamıştır. Âyan ve eşrâf gerek kendi aralarındaki çekişmelerden gerekse daha fazla zengin olmaya çalışmalarından dolayı haksız yere halktan fazla vergi toplamaya ve faizle borçlandırmış olduğu halkın topraklarına el koyarak, büyük çiftliklerin sahibi olmaya başlamışlardır. Devlet bu meseleler karşısında başta fermanlar yazsa da âyana ihtiyacı olduğu için onlara dokunamamış, en fazla yerlerini değiştirebilmiştir. Âyana dokunamamasının bir diğer sebebi ise Osmanlı Devleti'nin bunlardan hem bir devletin en büyük problemlerinden biri olan vergi toplama meselesinde hem de asker ihtiyacını karşılama noktasında yardım almak mecburiyetinde kalmış olmalarıdır. Bu da onların hiç şüphesiz ki daha rahat hareket edebilmelerine olanak sağlamış ve onların güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Fakat burada şunu da belirtmek gerekir ki aynı şekilde âyan da Osmanlı Devleti'nin bölgede huzuru sağlamış olmasından aynı derecede memnundur. Nitekim bölgede var olan huzur da âyan ve eşrâfin kazancını arttırmaktadır. Bu çalışmamızda sözü edilen bu ileri gelen kişilerin, toplum içinde nasıl bir yerinin olduğunu *Seyahatname*'deki bilgilerden yola çıkarak açıklamaya çalışacağız.

Bu konuyu çalışan tarihçilerin birkaç cümle dışında bu *Seyahatname*'den bahsetmemesi bizi bu konuda oldukça heyecanlandırmasının yanında seyahatnamede

işe yarar bir şey bulamayacağımız noktasında da bizi tedirgin etti. Bu nedenle seyahatnameyi okumaya başlamadan önce hem bu heyecan hem de ortaya bir tez çıkaramama korkusu vardı. Fakat umuyorum ki tezi okuyanları hayal kırıklığına uğratmış olmayız.

Bir tez çalışmasının en zor aşamalarından biri hiç şüphesiz bu yollardan geçmiş olanlar da bilir ki konuya karar vermektir. Bu anlamda konuyu bulmamda yardımcı olan hocam Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a, tez çalışmam sırasında bana yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üy. Selim Parlaz'a gerek lisans gerekse yüksek lisans eğitimim sırasında bana objektif bakabilmem noktasında bakış açısı kazandıran Prof. Dr. Yasemin Beyazıt'a ve lisans eğitimimde bana katkısı olan Pamukkale Üniversitesi'ndeki diğer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışma bir tiyatro oyuncusunun oynadığı ilk rol gibi bizim de ilk çalışmamız. Bir tiyatro oyuncusu nasıl ki ilk oyununu seyirci önünde sergilerken heyecanlanır, sözleri unuttur ve hata yaparsa, bu işe yeni başlamış bir tarihçi olarak bizim de hatamız olmuştur. Yaptığımız ilk bilimsel çalışmalardan biri olan bu tezin amacına ulaşmasını temenni ediyoruz.

Fatih ÖZDEMİR

Denizli 2020

ÖZET

EVLIYA ÇELEBİ'YE GÖRE TAŞRA ÂYANLARI

Özdemir, Fatih
Yüksek Lisans Tezi
Tarih
Yeniçağ Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Ü. Selim Parlaz

Eylül 2020, VIII + 161 sayfa

Bu tez çalışmasında, Karadeniz Bölgesi âyanını, Evliya Çelebi tarafından yazılmış olan Seyahatnameyi ele alarak incelemeye çalıştık. Seyahatnamede Karadeniz Bölgesi âyanının isimleri ve kıyafetleri hakkında birçok bilgi bulduk. Bu nedenle bölge âyanının isimleri ve kıyafetlerini şehirlere ayırarak tablo şeklinde verdik. Âyan ve eşrâf kelimelerinin seyahatnamedeki kullanım şekilleri üzerinde durarak bazı çıkarımlar yapmaya çalıştık. Bu tezde ayrıca bölge âyanı hakkında bulabildiğimiz diğer bilgileri, arşiv belgeleri ve dönemin bazı kronikleri ile karşılaştırarak bazı sonuçlara varmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Âyan, Eşrâf, Kibâr, Evliya Çelebi, Seyahatname, XVII. yüzyıl, Celali İsyancıları, Mütesellim, Levend, Taşra, Aşiretler.

ABSTRACT**PROVINCIAL AYANS ACCORDING TO EVLİYA ÇELEBİ**

Özdemir Fatih

Master Thesis

History

Modern History Programme

Advires of Thesis: Dr. Öğr. Ü. Selim Parlaz

September, 2020, VIII, 161 pages

In study this thesis, we study to examined by approach the Âyans in the Black Sea Region became the Travel Book written by Evliya Çelebi We found a lot of information about the names and clothes of the Black Sea Region ayan in travelogues. For this reason, we gave, the names and clothes of region âyans by seperate into cities the form of a table. We labour to make some argument by focusing on the usage of the words Âyan and gentry in the travelogue. In this thesis besides, we tried to reach some conclusions by comparing the other information we can geting about the region ayans with the archival documents and some chronicles of the period.

Keywords: Ayans, Eşrâf, Kibâr, Evliya Çelebi, Travel Book, XVII. Century, Celali Riots, Mütessellim, Levend, Province, Tribe

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar DİZİNİ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EVLIYA ÇELEBİ'NİN GÖZÜNDEN ÂYAN VE EŞRÂF

1.1. Evliya Çelebi'nin Âyan, Eşrâf ve Kibâr Tabirlerinin Kullanımı	19
1.1.1. Âyan Kelimesinin Kullanım Şekli.....	20
1.1.1.1. “Âyan [u] Eşrâf”, “Âyan [u] Kibâr”, ve “Âyan [u] Eşrâf [u] Kibâr” Kullanımı	22
1.1.1.2. Âyan-ı Eşrâf, Eşraf-ı Ayan, Âyan-ı Kibâr ve Kibar-ı Ayan Kullanımları.....	23
1.1.1.3. Âyan Kelimesinin Belli Bir Kesimin İleri Gelenlerini Belirtmek İçin Kullanılması.....	24
1.1.2. Eşrâf Kelimesini Kullanım Şekli	24
1.1.3. Kibâr Kelimesini Kullanımı.....	27
1.1.4. Evsâf-ı Kibâr-ı Eşrâf [u] A'yân Tabirinin Kullanımı	28
1.1.5. Der-Sitâyiş-i Â'yân [u] Eşrâf [u] Kibâr Tabirinin Kullanımı.....	28
1.2. Evliya Çelebi'nin Verdiği Âyân [u] Eşrâf [u] Kibâr İsimlerine Bir Bakış	30
1.3. Seyahatnameden Örneklerle Evliya Çelebi'nin Âyan ve Eşrâf İle İlişkisi	44
1.4. Seyahatname, Arşiv Belgeleri ve Dönemin Kroniklerinde Osmanlı-Âyan ve Eşrâf İlişkisi	51

1.5. Evliya Çelebi'nin Verdiği Bilgilerde Âyan ve Eşrâfın Kıyafetleri ve Değerlendirilmesi.....	60
1.6. Seyahatnameden Örneklerle Âyan ve Eşrafın Yaptırılmış Olduğu Saray, Han, Hamam, Cami ve Çeşme Gibi Yapılar.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE KUZEY ANADOLU ÂYAN [U] EŞRÂF [U] KİBÂRİNİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATDAKİ YERİ

2.1. Halkı Tüccar ve Neccar Kastamonu Sancağı.....	78
2.2. Çam Tahtaları ve Kereste Ambarı Akçaşar (Akçakoca).....	79
2.3. Sinop Şehri.....	81
2.4. Samsun Şehri.....	87
2.5. Âyanı At Kiralayan Giresun Şehri.....	89
2.6. Trabzon Şehri.....	90
2.6.1. Âyan-ı Kibâr, Bey, Beyzade ve Devlet Görevlileri.....	93
2.6.2. Alimler, Salihler, Şeyhler ve Hal Sahibi Kişiler.....	94
2.6.3. Kara ve Deniz Tüccarı Zengin Bezirganlar.....	95
2.6.4. Sanat Erbabı Kişiler.....	95
2.6.5. Gemiciler.....	96
2.6.6. Bağcı ve Bahçivanlar.....	98
2.6.7. Balık Avcıları.....	99
2.7. Kereste Ambarı Bolu.....	101
2.8. Amasya Sancağı.....	104
2.8.1. Hacı Paşazade.....	106
2.8.2. Bekir Bey.....	107
2.8.3. Kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa.....	107
2.8.4. Kethüdayeri Gazanfer Ağa.....	107
2.8.6. Sarı Ali Bey.....	108
2.8.7. Amasya Han, Hamam ve Kervansarayları.....	109

2.8.8. Yörgüç Paşa	110
2.8.9. Bayram Paşa Kervansarayı	111
2.8.10. Sarı Mehmed Ağa Hanı	112
2.8.11. Hoca Mehmet Ağa Hanı	113
2.8.12. Amasya Çarşı ve Pazarları	113
9. Tokat Şehri	114
2.9.1 Tokat Âyan ve Eşrâfının Ayrı Mahallelerde Oturması	116
2.9.2. Tokat Âyanının Ayrı Hamamlara Sahip Olması	118
2.9.3. Tokat Çarşı ve Pazarı	118
2.9.4. Anadolu Ticaretin Dağılma Noktası Tokat Kervansaray ve Hanları	119
SONUÇ	123
TABLolar	128
KAYNAKÇA	152
ÖZGEÇMİŞ	162

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1 Anadolu Tablo 1 Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri.....	128
Tablo 2 Balkanlar, Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri	132
Tablo 3 Azerbaycan, İran ve Irak Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri	135
Tablo 4 Suriye Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri	136
Tablo 5 Afrika ve Mısır Âyan-u Eşraf-u Kibârın İsimleri	137
Tablo 6 Anadolu Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri	139
Tablo 7 Balkanlar, Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri	142
Tablo 8 Azerbaycan, İran ve Irak Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri	144
Tablo 9 Suriye Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri.....	145
Tablo 10 Afrika ve Mısır Âyan-u Eşraf-u Kibârın Kıyafetleri	146
Tablo 11 Âyan-u Eşraf-u Kibârın Saray, Han, Hamam ve Çeşmeleri.....	147

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde âyanlık meselesi daha 1940'lı yıllardan itibaren merak konusu olmuş, yerli ve yabancı birçok tarihçi bu konuda çalışma yapmıştır. Osmanlı klasik döneminde daha çok bölge ileri gelenleri için kullanılan, eşraf ve vucuh gibi kelimelerle birlikte anılan bu kavram zamanla belli bir zümrenin adı haline gelmiştir.

Âyanlıkla ilgili birçok araştırma yapılmasına rağmen bu kelimenin kökenine tam olarak inilememiştir. Osmanlı erken dönemlerinde âyanın taşrada nasıl bir görevinin olduğunu gösteren ve şehirdeki halk ile ilişkilerine dair somut örnekler veren neredeyse hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmadaki esas amacımız bugüne kadar yapılmış ve genel kanılarla açıklanmaya çalışılmış bu yapının Osmanlı klasik döneminde bir şehir için önemini Karadeniz özelinde ortaya koyarak soyut olarak ifade edilen bazı düşünceleri somutlaştırmaktır. Bunu yaparken de Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname*'den konuyla alakalı bulabildiğimiz tüm örnekleri bir araya getirmeye ayrıca bu örnekleri arşiv belgeleri ve dönemin *Naima Tarihi* ve *Raşid Tarihi* gibi kroniklerini de inceleyerek seyyahın yazdıklarının doğruluğunu bir nebze olsun kanıtlamaya gayret ettik.

Osmanlı toplum hayatı için oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz şehir ileri gelenleri, zamanla içinde buldukları dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarını kullanmaları sonucu devlet için de önemli bir yapıya dönüşmüşlerdir. Fakat konunun öneminin tarihçiler tarafından görülememesi ya da görülmesine rağmen âyanlığın kökenine inilememesinden ötürü mevzu tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Yapılan çalışmalar genellikle XVIII. yüzyıldan sonraki tarihlere ait ve âyan ailelerinin yaşadıkları bölgedeki faaliyetlerini konu almıştır. Elbette ki bu çalışmalar da önemlidir fakat, bu konu sadece XVIII. yılından sonra başlayan ya da başlatılabilecek bir bahis değildir. Bu hususun sosyolojik bir tabanı ve daha da gerilere giden tarihsel bir alt yapısı muhakkak ki vardır.

Bugün şer'iyye sicillerine baktığımız zaman bu tür kişilerin mahkemeye *şuhud'ül hal* olarak katıldıklarını ve kadının kararlarının adilliğine şahitlik yaptıkları görülür. Osmanlı adalet sistemi içerisinde yer alan bu kişilerin kadının kararına etkileme olasılıkları da olabilir. Bu konuyu bu kadar önemli yapan asıl unsur, adaletin olmadığı bir ortamda, her türlü olumsuzluğun baş gösterme eğiliminde olmasıdır.

Adaletin olmadığı bir yerde huzur, huzurun olmadığı bir yerde ise kargaşa ortaya çıkar. Böyle bir ortamda herkes kendi adaletinin peşinden koşar ki bu da adaletsiz bir toplumun zeminini hazırlarlar. Adaletin peşinden koştuğunu söyleyen kişi aslında adaletin peşinden giderken, kendisi devlet nazarında adaletsiz bir eylem gerçekleştirmiş olur.

Osmanlı merkezden atamış olduğu kadı, naip, beylerbeyi, sancakbeyi gibi görevlileri muhatap olarak alırken birçok arşiv belgesinde bunlara şehir âyanı demesinin yanında halkın içinden çıkan zengin, sözüne itibar edilir ve iş bitirebilecek kabiliyete sahip kişileri de âyan ve eşrâf olarak saymıştır. Osmanlı Devleti'nin merkezden atadığı görevlilerin, görevini yerine getirip getirmediğine dair de şehir âyanının görüşlerine başvurduğu görülmektedir. Kütahya kadısının merkeze yazdığı 1571 tarihli bir mektupta, Kütahya kadısının âyanın kendisine gelip şehir kethüdası olan *Avaz*'ın kethüdalık görevinde ihmali olduğunu, onun yerine *Musa bin Bali*'nin bu işe daha layık olduğunu söylemesi üzerine Musa bin Bali yeni şehir kethüdası yapılmıştır.¹ Âyanın görüşlerinin erken bir tarih olan 1571'li yıllarda önemsenmesi aslında şehirde yaşayan bu tür kişilerin Osmanlı için ne kadar önemli olduklarını ortaya koymaktadır. Elbette ki bunu yaparken kendi çıkarlarını da göz ardı etmeyeceklerdir.

Osmanlı Devleti'nde âyanlığın ortaya çıkmasında her ne kadar bazı genel sebepler sayılsa da her bölge ya da şehrin hatta aynı bölgede yaşayan iki âyanın büyümesinin sebepleri farklı olabilir. Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflaması, celali isyanları, tımar sisteminin bozulması ve bunun sonucunda "*Büyük Kaçgun*" gibi Osmanlı toplum yaşamanı büyük oranda etkileyen olaylar âyan ve eşrâfa önemli bir ortam hazırlamıştır. Fakat bu ortamı daha net bir ifadeyle bu boşluğu bölge ileri gelenleri ticari kabiliyetleri ve siyasetleri ile doldurmayı başarmışlardır. Bu duruma etki eden diğer bir faktör de aslında buldukları coğrafyanın özellikleridir. Bölgeden geçen ticaret yolları, bölgenin merkeze olan uzaklığı ya da denetlenebilirliği âyanın büyümesinde başrol oynamıştır. Bu nedenle her bölgenin ya da her âyanın ayrı ayrı incelenmesi sonucu bu konu daha da netlik kazanacaktır. Bu konuda özellikle bölgenin coğrafi yapısını oluşturan her türlü etkene de değinilmesi önem arz etmektedir.

¹ BOA, A. DVNSMHM.d., 15/1112, 12 Cemaziyevvel 979 (02 Ekim 1571).

Osmanlı arşiv belgelerinden her ne kadar âyan isimlerine çok fazla ulaşamasa da âyana verilen görevler ve yaptıkları bazı önemli faaliyetler hakkında şer'iyeye sicillerinden ve taşraya gönderilen fermanlardan elde edilen bazı bilgilerden çok az da olsa birtakım sonuçlara varabiliyoruz. Özellikle şer'iyeye sicillerinde şuhudu'l hal olarak yer alan kişilerin bu anlamda incelenmesi bu konunun açıklığa kavuşturulması bakımından son derece önemlidir.

Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu seyahatname bu konuda bize yol gösterecek önemli bir kaynaktır. Evliya Çelebi'nin gittiği yerlerde âyan ve eşrâf tarafından karşılanması ve bu kişiler hakkında yer yer bilgiler vermesi bizim Evliya Çelebi'nin gözünden âyan ve eşrâfi değerlendirmemize sebep oldu.

Âyan ve eşrâfi seyahatname yazarımızın gözünden değerlendirebilmek için Evliya Çelebi'nin nasıl bir çevreye sahip olduğu ve kimlerden hangi eğitimleri aldığını kısaca değerlendirmek doğru olacaktır. Evliya Çelebi, *Türk Tarih Kurumu*'nun verdiği tarihe göre 25 Mart 1611'de İstanbul'da doğmuştur.² Evliya Çelebi'nin ataları Kütahyalıdır. Babası *Derviş Zillî Edendi*, Saray-ı Âmire'nin kuyumcubaşısıdır. Annesi Abaza olan Çelebi, annesinin yakın akrabası olan *Melek Ahmed Paşa*'nın dostluğunu kazanmış, kendi eserinde dedelerinin Türklerin büyük velisi *Hoca Ahmed Yesevi*'ye dayandığını yazmıştır. Evliya Çelebi dönemin önemli şahsiyetlerinden dersler almıştır. *Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi*'nde 7 yıl okumuştur. *Müderriş Ahfeş Efendi*'den ders almasının yanında *Derviş Ömer Efendi*'den musiki dersi de almıştır. *Sa'dîzade Dârü'lkurrası*'nda okuyarak hafız da olmuştur. *Sultan IV. Murad* döneminde saraya alınan Evliya Çelebi burada hat ve musiki derslerine devam etmiştir. Çelebi, bunun yanında dil eğitimi alarak, Arapça, Farsça, Rumca ve Latince dersler görmüştür. Evliya Çelebi, görüldüğü kadarıyla Osmanlı üst sınıfına mensup kişilerle iç içe bir hayat yaşamış, hatta önemli hocalardan dersler de almıştır. Seyyahımızı gittiği birçok şehirde âyan ve eşrafın saygıyla karşılanması, şehri gezdirmesi, şehir hakkında bilgi vermesi ve konaklarında ağırlamaları bu çevreyle yakın bir dostluğunun olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi, İstanbul'daki birçok cami, han, hamam ve saraydan bahsetmiş, daha sonra da İstanbul'da hangi esnafların olduğuna ve bunların sayılarına değinmiştir.

² <https://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/evliya-celebi-1611-1685/>

İstanbul'da 10 yıl kaldıktan sonra 1640 yılında babasından gizli bir şekilde Bursa'ya giden Evliya Çelebi, başta babasından azar işitmesine rağmen hevesini kırmak istemeyen babası, ona nasihat vererek seyahate çıkması için onu teşvik etmiştir. Böylece hem görmüş olduğu rüya hem de babasının desteği ona seyahat yolunu açmıştır.

Evliya Çelebi'nin Karadeniz gezisinin çoğunluğunu II. ve V. ciltler oluşturur. Bu nedenle her ne kadar tüm seyahatnameyi ele alsak da çalışmamızı yaparken bu iki cilt üzerinde daha çok durduk. Özellikle II. ciltte tabir yerinde ise seyyahımız Karadeniz turu yapar. *Kastamonu, Bolu, Giresun, Rize, Samsun, Sinop, Trabzon* gibi Karadeniz'e kıyısı olan şehirleri gezer. Bu şehirler denize kıyısı olmasından dolayı limanları, sosyal yapısı ve tabii ki çalışmamız için önemli bir yere sahip olan şehirdeki âyan ve eşrâf hakkında bilgi verir. V. ciltte ise *Tokat şehrine* gider. Tokat'ın her ne kadar Karadeniz'e kıyısı olmasa da bölgeye yakın bir yer olması ve kente gelip giden kervanların uğrak yeri olmasından dolayı ele aldığımız bir başka şehir olmuştur. Nitekim bir yerin âyan ve eşrâfını diğer insanlardan farklı kılan asıl unsur ekonomik zenginliği ve bununla beraber gelen sosyal statüsüdür. Bu nedenle Karadeniz ticaretinin XVII. yüzyıldaki durumunu da Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle beraber ele almaya çalıştık.

Hazırlamaya karar verdiğimiz bu tezde Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname*'de geçen Karadeniz Bölgesi âyan ve eşrâfının isimlerine ve kıyafetlerine ulaşarak söz konusu seyahatnameden âyan ve eşrâfla ilgili bazı sonuçlara varmak için yola çıkmıştık. Bu nedenle *Seyahatname*'de var olan âyan ve eşrâf isimlerine ve seyyahımızın bu isimleri verirken kullanmış olduğu tabirlere değinmeye çalıştık. Buradaki asıl gayemiz Evliya Çelebi'nin âyan, eşrâf ve kibâr gibi ifadeleri nerelerde ve kimler için kullandığını ortaya koymak oldu. Evliya Çelebi'nin bölgenin bazı şehirlerinde âyan ve eşrâf isimlerine yer vermesinin yanında onların giymiş oldukları kıyafetlere, han, hamam ve saray gibi yapılar yaptıklarına, hayır işleriyle uğraştıklarına (özellikle çeşme yaptırdıklarına) da değinmesi bizim bunları tablolar halinde vermemizi gerektirdi.

“Ayan tabiri Arapça “ayn” kelimesinin çoğulu olup gerek Osmanlılardan önce, gerek Osmanlılar döneminde şehir ve köylerde ileri gelenler için kullanılan bir tabirdir. Osmanlılarda XV. ve XVI. yüzyıllarda ayan olarak şehirlerdeki ileri gelen

kişiler kastediliyordu. Bu tabire gerek Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde gerekse arşiv belgelerinde sık sık rastlamaktayız."³ Bu şekilde tarif ettiğimiz âyan terimi, Osmanlı klasik döneminde de kendini gösteren bir yapı olmuştur. Burada her şeyden önce önemli olan şey âyan kelimesiyle neyin veya kimlerin kastedildiğidir. Bu konuda XVII. yüzyılda taşradaki devlet yöneticileri de şehrin ileri gelenleri olarak nitelendirilirken, bu tabir XVIII. yüzyılın başlarından itibaren farklı bir zümre için kullanılır olmuştur.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, arşiv belgeleri ve dönemin *Naima Tarihi* ve *Raşid Tarihi* gibi kroniklerine baktığımız zaman bir bölgede âyan olarak nitelendirilen şahısların o toplumun farklı sınıflarına ait kişilerin önde gelenlerini ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı'nın hem dışarıda yaşadığı uzun savaşlar hem de içeride yaşadığı bazı ekonomik ve sosyal gelişmeler toplum içinden yeni bir zümrenin ortaya çıkmasına (aslında güçlenmesine) zemin hazırlamıştır. Bu yeni zümrenin adına da âyan denilmiştir. Aslında bu kelime Osmanlı kuruluş yıllarından itibaren kullanılmasına rağmen ilk kullanılan anlamı zamanla değişmiştir.

Mustafa Cezar, bu konuda incelemiş olduğu ilk dönem kroniklerinde âyanın aslında bir yerin ileri gelenleri yani beylerbeyi, sancakbeyi, müderrisi, mukataa emini, mültezimi, vakıf emini, eşrâf reisi gibi kişilerin olduklarını ortaya koymuştur. Bu konuda ortaya fikir atan diğer tarihçimiz ise Halil İnalçık'tır. Halil İnalçık, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi ve arşiv belgelerini inceleyerek âyan ve eşrâfi dört ayrı gruba ayırmıştır.⁴ Halil İnalçık'ın bu şekilde dört ayrı grup olarak incelemiş olduğu bu kişiler bize âyanın kimlerden oluştuğunu görme konusunda bilgi vermektedir. Halil İnalçık, bunun yanında bir başka eseri olan *Devlet-i Aliyye I'de Evliya Çelebi'nin eserinde yazdığı "Vilâyette yarar ve nâmdâr ve müstakim ve mütemevvil (paralı) ve halk arasında sözü ve kelimâtı dinlenür*

³ Yücel Özkaya, *Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar*, Osmanlı Ansiklopedisi, Ankara, 1999, c. VI, s.165.

⁴ "1. Ulema, molla, kadı, nakib, müfti ve müderris.

2. Kapıkulları (muhzırbaşı, muhtesip, pasbanbaşı, asesbaşı, dizdar, sipahi, kâtipler), Yeniçeri serdarları, çavuş, kapıcıbaşı ve müteferrika.

3. Değerli mal satıcısı (tüccar) sınıfıdır ki bunlar; bezzaz, attar, çuhacı, kemhacı, kuyumcu, sarraf, mültezim.

4. *Esnafın önde gelenleri; kethüda, kasabbaşı, bakkalbaşı, pazarbaşı ve şehir kethüdası*" Halil, İnalçık, *Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, Studies in Eighteenth Century Islamic History*, 1977 s. 37-38.

kimesneler”,⁵ ifadelerini referans alarak bunların işe yarar, sözü dinlenir ve paralı kişiler olduğunu belirtmiştir.

Âyanın kimlerden oluştuğuyla ilgili olmasa da bu kişilerin hangi vasıflara sahip olduğu ile ilgili *Ercüment Kuran, Tarih ve Sosyoloji Seminerinde*, bu kişilerin kendini halktan ayrı gördüklerini, evlilikleri genellikle kendi aralarında yapmış olduklarını, büyük konaklarda yaşadıklarını, kendilerine ait hizmetçileri olduğunu söyler. Bunun yanında bu kişiler cömert, konuksever ve yedirmeyi severler, gösteriş ve eğlenceye düşkündürler. Ekonomik olarak güçlü kalmaya çalışırlar, köylülere faizle borç vererek murabahalık yaparlar, kendi aralarında sürekli mücadele halindedirler. Fakat bazen de halkı devlet memurlarının yolsuzluklarından ve eşkıya zulmünden de korumuşlardır şeklinde sıralamıştır.⁶ Nitekim Ercüment Kuran’ın bahsetmiş olduğu âyana dair özelliklere seyahatnameden örneklerle açıklamak mümkündür. Yeri geldiğinde bu örneklere değinilecektir. Bu noktada hem Halil İnalçık’ın hem de Ercüment Kuran’ın çalışmalarının bizim için önemli bir yerinin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim Halil İnalçık’ın da bahsetmiş olduğu bu dört âyan grubunu tezin bundan sonraki âyan ve eşrâf tabiri bölümünde de ele alacağız.

Osmanlı merkezi yönetimini taşrada uzun bir dönem uğraştıran, âyan denilen kişiler, devleti ve halkı birçok konuda zarara uğratmasının yanında Osmanlı Devleti’nin bu kişilerden bazı yardımlar aldıkları da arşiv belgelerinde ve Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde açıkça görülmektedir. Bu yardım özellikle vergi toplama, yıkılan bir yapının tamiri için âyandan yardım isteme ve daha sonraki dönemlerde ise asker temini gibi görevleri bunlara verme yönünde olmuştur. Burada şunu söylemek gerekir ki âyan denilen bu kişilerin devlete zararı olduğu kadar yararı da olmuştur. Sadece yararı oldu ya da zararı oldu şeklinde düşünmek konuya olan bakışımızı algısal olarak olumsuz yönde etkileyecektir.

Âyanın güçlenmesiyle ilgili olarak *Mustafa Akdağ*, 1596 yılındaki *Eğri Seferi* sırasında oluşan “*Büyük Kaçgun*” sonucu halkın iki obaya ayrıldığını söyleyerek

⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, İstanbul, 2009 s. 333.

⁶ Ercüment Kuran, “XIX. Yüzyılda Anadolu’nun Sosyal Tabakalaşmasında Âyanların Yeri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul 1991, s. 163-168.

bunların bir kısmının başını âyanın çektiğini söylemiştir.⁷ Akdağ daha sonraki çalışmasında ise *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nin âyanlığın güçlenmesinde ve gelişmesinde etkili olduğunu düşünerek bu iki tarihi ayânın güç kazanmasında dönüm noktası olarak görmüştür. Başiboş levendleri yanına alarak askeri anlamda güç kazanan âyan, zamanla Osmanlı sefere çıktığı zaman orduya asker de göndermişlerdir. Bu konuyla ilgili *Mustafa Cezar*'ın 1965 yılında kaleme aldığı eseri⁸ Osmanlı Devleti'ndeki levendler üzerinedir. Levendlerin kimler olduğu üzerinde duran Mustafa Cezar, Levent kelimesinin nereden geldiğini ve Osmanlı sosyal hayatına olan etkilerini konu olarak oldukça kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Mustafa Cezar, ayrıca başiboş leventleri kendi himayesine alan âyanın, bunları askeri güç olarak kullandıklarını da söylemiştir.

Osmanlı Devleti'nde âyanın taşrada güçlenmesine etki eden faktörleri konu alan ve bu konuda birçok esere imza atan bir diğer tarihçimiz ise *Yücel Özkaya*'dır. 1969'da bir makale yayımlamıştır.⁹ Yücel Özkaya, 1976 yılından sonra da bu konuyla ilgili birçok makale ve eser ortaya koymuştur. Bu makalelerden ikisi 1976¹⁰ ve 1992¹¹ yıllarında *Belleten Dergisi*'nde yayımlanmıştır. Özkaya, 1982 yılında *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanan Osmanlı'da göç konulu makalesinde¹² âyanın göç üzerindeki etkisinden ve göçün âyana ve taşra yönetimine nasıl yansıtıldığından bahsetmiştir. Tüm bu çalışmalardan edinmiş olduğu bilgilerle, 1994 yılında "*Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*" adlı bir kitap yazarak çalışmalarını

⁷ "Bütün Anadolu halkı iki karşıt obaya (kampa) ayrılmıştı. Bir geçede: kadı, müderris, ayân ve eşraf, zaim, Çavuş, yeniçeri, sipahi gibi, şehirlerden köylere kadar, mal - mülk ve çiftlikleri sâyesinde hâli-vakti yerinde olanlar ile bunların gerisinde kademelenen zümreler, köylerde dolaşan levend ve sekbanların, şehirlerdeki hırsız ve katil kılığına giren çift bozanların, bayraklar açıp sipah bölüğü adına şurda burda dolaşan uydurma altı-bölük mensuplarının yarattıkları güvensizliğe karşı toplumun dirlik ve düzenliğini savunma çabasında olanlardı; o bir geçede: beylerin ve paşaların kapularında, asî olmuş resmî kişilerin yanlarında, suhte bölüklerinde, kısacası türlü şekillerde tertiplenmiş çift bozanlar vardı. Birinci obada baş çekenler, kadılar yanında çevrelenen ayan ve eşraf olmasına karşı, ikinci obanın başları istesin veya istemesinler, ehl-i örf (beyler ve paşalar da içlerinde) zümresiydi." Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/6-7, Ankara 1966, s. 205.

⁸ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

⁹ Yücel Özkaya, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayanlık İddiaları", *A.Ü. DTCF Dergisi*, 24/3-4, Ankara 1969, s. 195-231.

¹⁰ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Belleten*, 42/168, Ankara 1976, s. 667-723.

¹¹ Yücel Özkaya, "Anadolu'da Büyük Hanedanlıklar", *Belleten*, 56/217, Ankara 1992, s. 809-845.

¹² Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1981-1982, s.171-203.

bu kitapta toplamıştır.¹³ Bunların dışında 2006 yılında *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*'nde "Mütesellim"¹⁴ maddesini yazmıştır. Bu maddede âyanın taşrada güç kazanmak için mütesellim olmaya çalıştığından bahsetmiştir. Tarihçi yazarımızın konuyla ilgili son çalışması da 2008 yılında yazdığı Osmanlı toplumu hakkındaki eseridir.¹⁵ Yücel Özkaya, bu eserinde genel olarak Osmanlı taşrasındaki birçok konu üzerinde kısa kısa durmuştur. Osmanlı Devleti'nin taşrada oluşturmuş olduğu yönetim birimlerinden ve başında duran yöneticilerden bahseden Özkaya, ayrıca yaklaşık bir sayfa taşra âyanına da yer vermiştir. Âyanın XVII. yüzyılın sonunda özellikle vergilerin tahsil edilmesinde etkili olduğundan ve XVIII. yüzyıl boyunca güçlerinin giderek arttığından bahsetmiştir. Âyanın XVIII. yüzyılda askeri anlamda da güçlendiklerini ve devletin bu yüzyılda âyandan asker temin etmeye başladıklarını belirtmiştir. Burada daha çok konuyla ilgili daha önce yazmış olduğu makale ve kitaplarındaki söylemlerini özetlediği görülmektedir.

Bu konuda ortaya fikir atan bir diğer tarihçimiz ise *Halil İnalcık*'tır. İnalcık, Raşid Tarihi'ndeki ifadeleri¹⁶ referans alarak reis-i âyan seçimlerinin 1680'li yıllara dayandığını söylemiştir. Fakat bu belge onun dediği gibi 1680'lere değil 1715 yılına aittir. Bu ve bunun gibi belgeler âyanın ne zaman ortaya çıktığını ya da âyan seçimlerinin ilk ne zaman yapıldığını ortaya koysa da yeni belgelerle bu tarih daha da geriye gidebilir. Bu nedenle bu konuda kesin bir tarih söyleyip, Osmanlı'da ilk âyan şu kişiydi, ilk defa seçimler şu tarihte yapıldı gibi söylemler değişkenlik gösterebilir.

Feridun Emecen de 2011 yılında yazmış olduğu eserinde¹⁷ Kethüdazadelerin taşrada yükselişinden bahsetmiş ve âyanlıkların tam olarak ne zaman ortaya

¹³ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 1994.

¹⁴ Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, s. 203-204.

¹⁵ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, 2008.

¹⁶ "Yenişehir kazâsında reis-i ayân olan Mü'minzâde Abdülmü'min Efendi kesret-i mülk ü mâl takrîbiyle öteden berü Yenişehir'e istilâ ve ricâl-i devlete ubdiyyet ile Bosna pâyesine istila edüp, bezl-i mâl ve irsâl-i hedâyâda bî-dirîğ olduğundan nâsî dâimâ vükelâ-yı devlet tarafından mahmî vü manzûr ve ol etrâfin fevâid ü menâfi,, i kendüye münhasır u maksur olmak hasebiyle, sâir a.,yân-ı vilâyet değil gelen mevâlîye galebe gösterüp kendüyü gerek monla efendilerin ve gerek mütesellimlerin intifâ'ına teşrik ve hilâfında olup kendüye müdârâ etmeyen hâkimlerin üzerine esâfil-i nâsı tahrîk etmekle der-i Devlet-i Aliyye"ye şikâyet etdirüp nicesin azl etdirdiğinden nâ-çâr varan hâkim keyd ü mekrinden havf ile kendüye mübâlağa üzre ikrâm etdirdi... Mora seferinde ma'an bulunmak üzere Bosna pâyesi Alâiye beyliğine tahvil olundu," Raşid Mehmed Efendi – Çelebizâde İsmail Efendi, "Raşid Tarihi ve Zeyli 1660 – 1703" Haz. Abdulkadir, Özcan – Yunus, Uğur – Baki, Çakır – Ahmet Zeki, İzgöer, İstanbul, 2013, c. II s. 908.

¹⁷ Feridun M., Emecen, *Osmanlı Taşrasında Yerel Güçlerin Yükselişi, Kethüdazâdeler Örneği, Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul 2011, s. 363-392.

çıktıklarını bulmaya çalışmak boş bir uğraştır diyerek, âyanlığın çıkış tarihinin tam olarak bilinmeyeceğini söylemiştir.

Osmanlı Devleti'nde âyanlık ne zaman oluştu, ilk âyan nerede çıktı ve o kimdi bunu bulmak ya da bununla ilgili bir varsayımda bulunmak oldukça zordur. Feridun Emecen'in de dediği gibi bununla uğraşmak yerine âyan dediğimiz kesimin kimlerden oluştuğu, bunların nasıl faaliyetler içinde oldukları, devlete olan yararları ve zararları gibi konular üzerinde durmak daha mantıklı ve işe yarar görülebilir. Bunun yanında âyanlığın oluşması ile ilgili diğer tarihçilerin vermiş oldukları tarihler de konuyu belli bir zemine oturtabilme açısından oldukça önemlidir.

Toplumsal olaylar değişkenlik gösterir. Bölgeden bölgeye farklı zamanlarda ortaya çıkma eğilimindedir. Belli bir zümreyi ifade eden âyan hakkında erken dönemlere ait belli bir kanunun varlığı da söz konusu değildir. Bu nedenle âyanlığın ne zaman ortaya çıktığından çok nasıl ortaya çıktığı, ne gibi sonuçlarının olduğu benzeri meseleler üzerinde durmak daha faydalı ve konuyu aydınlatma anlamında daha doğru bir çalışma olacaktır. Buna göre âyanlığın ne zaman ortaya çıktığı meselesi aslında hangi yönden baktığımız ile ilgilidir. Biz âyanlığa XVI. ve XVII. yüzyıllardaki anlamda bakarsak bir şehrin ileri gelenleri dediğimiz kişiler her devirde her toplumda olan kişiler olabilirler. Anadolu Selçuklu döneminde de devlete bu tür işlerde yardım eden kişiler için Selçuklu Devleti “*reis*” kelimesini kullanmıştır. Nitekim Evliya Çelebi, bir şehirdeki âyanı sayarken o şehirdeki vali veya diğer devlet görevlilerini, çavuş, ağa gibi askeri kökenli olan kişileri saymış, bunun yanında bey, ağa gibi toplum içinde yer etmiş, ekonomik anlamda güçlü, devletini ve halkını sevip yardımcı olan şahsiyetleri de bu grup içine dâhil etmiştir.

Âyanlıkla ilgili tartışılan bir başka konu da âyanın bir derebeyi olup olmadığı konusundadır. Halil Cin ve Gül Akyılmaz, 1995'de yazdıkları eserin¹⁸ giriş bölümünde feodalizmin ne olduğu üzerinde durmuşlar, kitabın birinci bölümünde ise Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin feodalizmini karşılaştırmışlar. Kitabın son bölümünde Osmanlı toplum düzeni üzerinde duran yazarlar ilk önce merkez teşkilatını daha sonra da taşra teşkilatını incelemişlerdir. Aslında bizim burada işimize yarayan bölüm de Osmanlı taşra teşkilatı bölümüdür. Burada âyanlık kurumunun nasıl

¹⁸ Halil, Cin – S. Gül, Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya, 1995.

oluştduğundan, Osmanlı toprak düzeninin nasıl değiştiğinden ve büyük çiftliklerin kurulmasından bahsedilmektedir.

Âyan denildiği zaman öncelikle Halil Cin'in de Feodalite ve Osmanlı Düzeni adlı kitabında ifade ettiği gibi derebeyi anlaşılmalıdır. Derebeyi ile âyanlığın farklı olduğunu yazdığı eserinde kanıtlamaya çalışan Cin, derebeylerinin zorla köle çalıştırdığını fakat âyanın elde ettikleri çiftliklerde, işçileri maaşlı olarak çalıştırdıklarını ifade eder. Bu ve buna benzer yönlerden derebeylikle âyanlığın farklı şeyler olduklarını, İsmail Hakkı Uzunçarşılı da belirtmektedir. Bunun yanında Mustafa Akdağ gibi bazı tarihçiler de âyanla derebeylerinin aynı olduklarını ifade etmişlerdir. Burada bizim de kanaatimiz derebeyi ile âyanın aynı şeyi ifade etmediği yönündedir. Her ikisi de toprak sahibi ve askeri bulunan kişiler olsalar da birçok yönden derebeylerinden (feodalizm) ayrılmaktadır. Bu konuda Halil Cin, "*feodalite ne sadece siyasi ne de sadece iktisadi ve sosyal bir düzendir. Feodal devlet siyasi, hukuki, sosyal ve ekonomik yapısı ile feodalitenin temel özelliklerini taşıyan bir teşkilattir. Bu sebeple bir kısım yazarların yaptığı gibi sadece bir noktaya özellikle de toprak düzeni üzerine ilgiyi yoğunlaştırarak Osmanlı Devleti'ni feodal olarak nitelemek doğru değildir*"¹⁹, demiştir.

Bu konuya katkı sağlayan diğer çalışmalara baktığımız zaman mevzunun belli bir âyan ailesi üzerinden açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu tür çalışmalara ilk örnek *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*'nın 1942 yılında kaleme aldığı eseridir. Uzunçarşılı, eserinde âyanlığın oluşmasına sebep olan bazı noktalar üzerinde durmuş, *Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa* arasındaki ilişkiye değinerek âyanlıklarla ilgili bazı sonuçlar çıkarmaya çalışmıştır.²⁰ Aynı şekilde *Cemal Gökçe*, 1968 yılında *Edirne Âyanı Dağdevirenoğlu Mehmet Ağa* adlı eserini²¹ kaleme almıştır. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*'nde yayımlanan eserinde, Dağdeviren'in âyan olmasını, akrabalarını Edirne civarındaki kazalara yerleştirmesini ve âyan olduğu süre içerisinde yaptığı faaliyetleri anlatır. *Yuzo Nagata* ise, 1982 yılında Tokyo'da hazırlamış olduğu doktora teziyle,²² *Muhsinzade Mehmet*

¹⁹ Halil Cin – S. Gül Akyılmaz, "age", s. 168

²⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942.

²¹ Cemal Gökçe, "Edirne Âyanı Dağdeviren-oğlu Mehmed Ağa", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 17/22, İstanbul 1968, s. 97-110.

²² Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo, 1982.

*Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Yuzo Nagata, "Muhsin-zade Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi" adlı eserinde, daha çok Muhsin-zade devrini incelediğinden, 1178 (1765) ve 1179 (1766) senelerindeki düzenlemelere değinmekte ve Muhsin-zade zamanında Rumeli'de savaşların cereyan etmesi sebebiyle özellikle Rumeli âyânlarından bahsetmektedir.*²³ 1985'te ise, Yugoslavya'da Bosna âyanlığı çalışmasıyla, XVIII. yüzyılda Saraybosna'daki çiftlik sayısında artış olduğunu ortaya koymuştur. Yuzo Nagata'nın bunların dışında, 1997 yılında *Karaosmanoğulları'nın* menşei üzerine yapmış olduğu bir çalışması²⁴ daha bulunmaktadır. 1990 yılında *Fikret Yılmaz, Karaosmanoğlu Atullah Ağa'ya* ait malların müsadere edilmesini konu alan bir çalışma hazırlamıştır.²⁵ Aynı yıl *Hamiyet Sezer* de bir başka âyan olan *Tepedelenli Ali Paşa* hakkında bir çalışma²⁶ ortaya koymuştur. Bu çalışmalar yapıldıktan bir sene sonra da *Mahmut H. Şakiroğlu, Payas Âyanı Küçük Ali Paşa* hakkında²⁷ bir araştırma yapmıştır. 1993 yılında ise bir başka âyan ailesi olan *Zaralızadeler* ile ilgili *Saim Savaş'ın, Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi'nde* bir makalesi yayımlanmıştır.²⁸ Bu eserler dışında Özcan Mert'in *Çapanoğulları* hakkındaki kitabı da²⁹ belli bir aile üzerine yapılan çalışmalardan biridir.

Bu konuda belli bir ayan ailesi üzerinden konuyu aydınlatmak için bazı tezler de hazırlanmıştır. Son yıllarda yapılan bu tezler,³⁰ hem ortaya yeni bilgiler koymuş hem de belli bir bölgedeki âyanı ele alarak soyut olan bazı düşünceleri somutlaştırmaya yardımcı olmuştur. Bu tezlerde bunun dışında dikkat çeken diğer bir

²³ Yücel Özkaya, "age", s. 1.

²⁴ Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlık, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, 1997.

²⁵ Fikret Yılmaz, "Kara Osman-oğlu Atullah Ağa'ya Ait Malların Müsaderesi ve Bir Kira Defteri", *Ege Üniversitesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 5, İzmir 1990, s. 239-252.

²⁶ Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi Bulgular", *OTAM*, sayı: 18, Ankara 1990, s. 333-357.

²⁷ Mahmut H., Şakiroğlu, "Çukurova Tarihinden Sayfalar 1, Payas Âyanı Küçük Ali Oğulları", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, Ankara 1991, s. 103-139.

²⁸ Saim Savaş, "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi, Zaralızâdeler", *E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 8, İzmir 1993, s. 81-97.

²⁹ Özcan, Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara, 1980.

³⁰ Alper Başer, *Gümülcine Âyanı Tokatçıklı Süleyman Ağa ile Ferecik Âyanı Ali Molla'nın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle Olan İlişkileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006; Ali Yavuz, *Vidin Âyanı Pazvantoğlu Osman'ın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle İlişkileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010; Mehmet Ak, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir Âyânlık Örneği Yılanlıoğulları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2007.

nokta, genelde XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemleri ele almış olmalarıdır.

Âyanlıkla ilgili olarak Karadeniz özelinde yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki, *Saim Savaş'ın* Doğu Karadeniz âyanını konu alan yüksek lisans tezidir.³¹ Âyanlığın tanımı ve menşei üzerinde durduktan sonra Doğu Karadeniz’de etkili olan *Tuzcuoğlu Memiş Ağa*, *Tuzcuoğlu Ahmed Ağa*, *Kalcıoğlu Osman*, *Şatioğlu Osman Ağa* ve *Hacısalihoğlu Ali* isyanlarını incelemiştir. Karadeniz Bölgesi özelinde yapılan bir başka tez çalışması da *Abdullah Bay*’a aittir.³² Trabzon’da 1750-1850 yılları arasında yaşanan mütegalibe hareketlerinden bahseden Abdullah Bay, *Canıklizâdeler*, *Hazinedarzâdeler*, *Şatırzâdeler*, *Kalcızâdeler* ve *Gogozâdeler*’in bölgedeki faaliyetlerine değinmiştir. Bu bölgedeki âyanın faaliyetlerini inceleyen bir başka tez çalışması ise *Emre Yürük*’e aittir. Emre Yürük, Trabzon, Giresun ve Gümüşhane bölgelerinde faaliyet gösteren *Üçüncüzâdeler*, *Kalcıoğulları*, *Kuğuzadeler*, *Sakaoğulları* ve *Hacısalihoğulları* aileleri üzerine çalışma yapmıştır.³³ Emre Yürük’ün, bunun dışında *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*’nde yayımlanan Şatırzâde ailesini konu alan bir makalesi de bulunmaktadır.³⁴ Bu çalışmaların dışında Trabzon’da âyan, göç ve eşkıyalık hareketleri üçgeninde konuyu değerlendiren *Melek Öz*, Karadeniz özelinde konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.³⁵ Bu incelemelerin dışında Karadeniz’de âyan ailelerinin yükselişini anlatan İlhan Ekinci, yazmış olduğu makalelerle, bölge âyanının gemi yapım işi olarak ve denizcilik faaliyetleri sayesinde güçlendiklerini arşiv belgelerinden örnekler vererek kanıtlamaya çalışmıştır.³⁶

³¹ Aydın Güven, *Doğu Karadeniz Âyanlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1999.

³² Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2007.

³³ Emre, Yürük, *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750 – 1850)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.

³⁴ Emre, Yürük, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Etkin Bir Ayan Ailesi: Şatırzâdeler”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 23, Denizli 2016, s. 29-42.

³⁵ Melek, Öz, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Âyan, Eşkıya ve Göç Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, Erzurum 2005, s. 169 – 186.

³⁶ İlhan Ekinci, “Karadeniz’de Âyanlar ve Denizcilik” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı: 37, Ankara 2013, s. 15–49; Aynı Yazar, “Sinop’ta Bir Ayan Ailesi, Kavizadeler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu/Sinop 5-7 Ekim 2018*, s. 610 – 611; Aynı Yazar, “Büyük Ayanların Gölgesinde Ordu Kazası’nda Âyanlığın Gelişimi”, *History Studies*, 5/4, Samsun 2013, s. 151-176.

1982 yılında Özer Ergenç'in *Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşraf ve Ayân Üzerine Bazı Bilgiler*³⁷ isimli çalışması ve 1984 yılında Necdet Sakaoglu'nun Divriği'deki *Köse Paşa Hanedanı* hakkındaki incelemeleri,³⁸ 1980'li yılların başında yapılmış âyanlıkla ilgili olan çalışmalardır.

1991 yılında Özcan Mert, *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*'nde yazmış olduğu "âyan" maddesi³⁹ ile İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan 1980'li yıllara kadar olan çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapmıştır.

1990'lı yıllarda yapılan bu çalışmaların dışında, 1991'de Faruk Tabak ve Çağlar Keyder'in editörlüğünü yaptığı⁴⁰ Osmanlı'da toprak mülkiyetini konu alan bir kitap çıkarılmıştır. "Bu kitabın Birinci Bölüm'ünde, İncalcık ile Veinstein, çiftlik kavramını ve pratiğini, Osmanlı sistemine ilişkin yorumlar bağlamında ele alıyorlar. Halil İncalcık çiftlik teriminin Osmanlı devlet pratiğindeki farklı kullanımlarını yeniden gözden geçirerek konuya giriş yapıyor; özel kişilerin miri araziye gerçekten de ele geçirdiği durumları saptıyor. Çiftliklerin doğuşu konusunda birbirinden oldukça uzak düşünce ekollerini ele alan Gilles Veinstein ise bu oluşumun büyük toprak sahiplerince yönetilen feodal mâlikanelerle benzerliğinin abartıldığı sonucuna varıyor. Bu iki yazarın sonuçlarından Osmanlı tarım yapısında özelleştirilmiş büyük mülkiyetin var olduğu, fakat mevcudiyetinin nispeten tali (marjinal) olduğu sonucu çıkarılabilir."⁴¹ Kitabın ikinci bölümünde Huri İmamoğlu, ticari büyümenin daha erken dönemleri üzerinde dururken Suraiya Faroqhi, küçük bir âyanın köylü ekonomisini kontrol altında tutarak nasıl zenginleştiği konusuna açıklık getirmiştir. Bu yıllarda yazılan ve adından sıkça bahsettiren bir başka kitap ise Bruce McGowan'ın 1994'te Halil İncalcık ve Donald Quataert tarafından editörlüğü yapılan *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*,⁴² adlı kitaptaki makalesidir. 1994'te yazılan kitap, 2006 yılında Ayşe Berktaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir. McGowan, bu kitapta âyanın kendi

³⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşraf ve Ayân Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, 3/3, İstanbul 1982, s. 105-118.

³⁸ Necdet Sakaoglu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara 1984.

³⁹ Özcan, Mert, "Âyan", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 195-198.

⁴⁰ Çağlar Keyder-Faruk Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1998.

⁴¹ Çağlar Keyder & Faruk Tabak, "age", s. 2.

⁴² Bruce McGowan, *Âyanlar Çağı, 1699-1812, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. II, (Çev. Ayşe Berktaş), (Ed. Halil İncalcık ve Donald Quataert), İstanbul 2006, s. 761-884.

çıkartı peşinden koştüğünü ve bundan da devlet görevlilerinin sorumlu olduklarını söyleyerek devlet görevlilerini suçlamıştır. McGowan, kitapta kendine ayrılan bölümde, âyanı Osmanlı Avrupa'sındaki gayrimüslim âyan ve Anadolu, Suriye, Mısır, Irak ile Kuzey Afrika âyanı şeklinde ikiye ayırarak incelemiştir. “Köylüler ve göçerler, esnaf ve zanaatkârlar, Osmanlı ekonomisi” gibi konuları da aynı şekilde bölgelere ayırarak incelemiştir. Donald Quataert'in bunun dışında, 2002 yılında kaleme aldığı bir başka eseri de *Osmanlı İmparatorluğu 1700 – 1922*⁴³ adlı eseridir. Bu eserde âyanın 3 farklı gruptan oluştuğunu, bunların ilkinin Osmanlı'nın merkezden gönderdiği kişilerden, ikinci grubunun bölgenin yerel ileri gelenlerinden, üçüncü grubun ise sadece Arap Yarımadası'ndaki yerli hanedanlardan oluştuğunu ifade etmiştir.

Bu tarihlerden sonra *Osmanlı Ansiklopedisi*'nde çıkan yazılar, konuyu fazla ileri götürememiş ve var olan çalışmaların tekrarı niteliğinde olmuştur. *Osmanlı Ansiklopedisi*'nde, Yücel Özkaya, Özcan Mert gibi tarihçiler konuyla ilgili makale yazmışlardır. Bunlardan Yücel Özkaya, yazdığı kısa makalede,⁴⁴ ilk önce âyan kelimesinin kökenine, daha sonra âyanın kimlerden seçildiğine ve bu âyanın hangi şartlar altında güç kazandığına değinmiştir. Özcan Mert de buna benzer bir makale yazmıştır.⁴⁵ Çiftçiye verilen küçük borçların daha sonra onları zor durumda bıraktığı, suhte, levent ve celali isyanlarının giderek arttığı ve bunun çiftçiyi zor durumda bıraktığını belirtmiştir. Bunun dışında, âyanlığın ortaya çıkmasında âyanlık seçimi, âyanın güçlenmesi ve âyanlığın II. Mahmut tarafından kaldırılışı hakkında bilgi vermiştir.

Türk tarihçileri arasında bu şekilde tartışılıp biyografik eserler yazılırken yabancı araştırmacılar da bu konuya ilgi duymuşlardır. Fernand Braudel, Seena Sadat, Trainan Stoianovich, Avdo Suceška, Mutafcieva, V. P. ve Albert Hourani gibi yabancı tarihçilerin yazmış oldukları eserlerle birlikte konu daha geniş bir alanda tartışılmaya başlanmıştır. Fernand Braudel yazdığı *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabının II. cildinde⁴⁶ “çiftlikler, burjuvazi, soyluluk, haydutluk, eşkıyalık” gibi kavramlar

⁴³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1600–1992*, İstanbul 2002.

⁴⁴Yücel Özkaya, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyanlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara 1999, s. 165-173.

⁴⁵ Özcan Mert, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyanlık Dönemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara 1999, s. 174-180.

⁴⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, c. II.

üzerinde durmuştur. Fernand Braudel, Avrupa'nın batısında ihtiyaç olan tarım ürünlerini karşılamak için Osmanlı'da büyük çiftliklerin kurulması gerektiğini söylerken Seena Sadat⁴⁷ ve Traian Stoianovich⁴⁸ yazdıkları milliyetçiliği ağır basan eserlerle konunun büyük çiftliklere kaymasına sebep olmuşlardır. Bu çalışmaların devamında yine yabancı iki tarihçi Avdo Suceška⁴⁹ ve Mutafcieva, V. P.⁵⁰ yazdıkları eserlerde âyanın tanımını yapmışlar ve nasıl ortaya çıktıklarına dair düşüncelerini dile getirmişlerdir. Mutafcieva, Avdo Suceška'nın yazdığı eser hakkında; “*Adı geçen araştırmanın esas amacı, XVIII. yüzyılın başına kadar ayanlık teriminin ve vilayet ayanları (ayan-ı eşraf) müessesesinin muhtevasını açıklığa kavuşturmak olduğundan, Yugoslav Osmanlı tarihçisi bu devirden sonra, karakteristik, muhtevası ve tezahürleriyle imparatorluğun iç bünyesine kendini zorla kabul ettiren ayanlık müessesesi meselesine oluşum safhalarını tarihlendirmekle yetinerek kısaca temas etmektedir. Her halukarda Avdo Suceška'nın bu ciddi incelemesi, açıkça ayanlığın tetkiki için sağlam bir temel teşkil etmektedir. Çünkü bu araştırma, söz konusu safhaları, vilayet âyanları ve ayanlık arasındaki nitelik farkını da tesbit etmektedir*”⁵¹ demiştir. Mutafcieva bu konular dışında âyanlık seçimi ile ilgili de hem Uzunçarşılı'nın hem de Suceška'nın düşüncelerinden yola çıkarak kendi görüşlerine yer vermiştir.

Bu çalışmalardan sonra Arap tarihçi Albert Hourani ve Kemal Karpat'ın Şikago Üniversitesi'ne bağlı Ortadoğu Araştırma Merkezi'nin düzenlediği “19. Yüzyılda Ortadoğu'da Çağdaşlaşmanın Kaynakları” isimli konferansta sundukları bildiriler, *Ortadoğu'da Modernleşme* adlı kitapta yayımlanmıştır. Albert Hourani,⁵² konuyla ilgili âyanlıkların ortaya çıkmasını sadece devletin zayıflamasıyla açıklanamayacağını ve bunun değişen dünyanın bir gereği olduğunu belirtmiş, daha çok Suriye ve Mısır üzerindeki âyanlık yapısına değinmeye çalışmıştır. Kemal

⁴⁷ Seena Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *Journal of Modern History*, 44/3, 1972, s. 346-363; aynı yazar, *Urban Nobles in the Ottoman Empire: The Ayan*, Rutgers University, Doktora Tezi, New Jersey 1969.

⁴⁸ Traian Stoianovich, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy: 1600-1800”, *Journal of Economic History*, 12-13/4, Cambridge 1953, s. 398-411.

⁴⁹ Avdo Suceška, *Ajani Prilog Izugavanju Lokalne Vlasti U Nasim Zemljama Za Vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.

⁵⁰ V. P. Mutafcieva “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, (Çev. Bayram Kodaman), İstanbul 1977, s. 163-182.

⁵¹ V. P. Mutafcieva “agm” s. 166.

⁵² Albert Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, *Ortadoğu'da Modernleşme*, Konya 1995, s. 61-99.

Karpat⁵³ ise, âyanın Osmanlı yönetimine etkisi üzerinde durmuş, bunun özellikle toprak yapısındaki değişimle olan ilişkisine değinmiş, köylünün yerinden edilmesinin âyanın ortaya çıkmasında büyük etkisi olduğunu söylemiştir. Ziya Gökalp'in âyanlıklarla ilgili şu düşüncesine de yer vermiştir; “*Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Ziya Gökalp âyanın sultan ve tebası arasındaki önceden mevcut kölelik benzeri ilişkilerini zayıflatan, daha sonra da halk egemenliği fikri için bir temel hazırlayan şeref ve özgürlük hislerinin uyanmasında etkili olduğu görüşündedir.*”⁵⁴

Thomas Naff ve Rogen Owen'in 1977'de editörlüğünü yaptığı *Studies in Eighteenth Century Islamic History Eds.* adlı kitaptaki çalışmalardan sonra konu yeni tartışma alanlarına doğru kaymıştır.

Batılı tarihçilerin 1980'li yıllarda bu konuya eğilimi daha da artmıştır. Özellikle bu dönemde Arap eyaletleri üzerine yapılan birkaç çalışma daha vardır. Bunlar; XVIII. yüzyılda Şam Eyaletini inceleyen Karl Barbir⁵⁵ ve XVIII. yüzyılın ikinci yarında Halep üzerine çalışma yapan M. L. Meriwether'in⁵⁶ doktora tezidir.

1990'da Karen Barkey'in yazmış olduğu eseri,⁵⁷ 1999'da Zeynep Altok tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserde XVII. yüzyıldaki koşullardan, klasik dönem mirasından ve bu dönemdeki krizlerden bahseden Barkey, Osmanlı'nın yerel elitlerinin Osmanlı'nın esnek bir devlet olmasından dolayı büyüdüğünü söylemiştir. Ayrıca eserinde, celalilerin amaçlarından da bahsetmiştir.

Suraiya Faroqhi'nin editörlüğünde çıkan *Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603 – 1839* adlı kitapta Dina R. Khoury, Fikret Adanır, Bruce Masters'ın birer makalesi de bu konuyla ilgilidir. Bunlardan Dina R. Khoury,⁵⁸ Osmanlı yönetimi ile elitler arasındaki ilişkilere değinmiştir. Devletin yerel temsilcilerinin başkaldırmaları sonucunda devletin uzlaşma ve ezme konusunda bocaladığını söylemektedir. Yeni

⁵³ Kemal H. Karpat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma”, *Ortadoğu'da Modernleşme*, Konya 1995, s. 101-130.

⁵⁴ Kemal H. Karpat, “agm”, 1995, s. 115.

⁵⁵ Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, New Jersey 1980.

⁵⁶ Margret Lee, Meriwether, *The Notable Families of Aleppo, 1770-1830: Networks of Social Structure*, Pennsylvania University, Doctora Thesis, Philadelphia 1981.

⁵⁷ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*” (Çev. Zeynep Altok), İstanbul 1999.

⁵⁸Dina Rızık, Khoury, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarih Yazımı Çözümlemesi”, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Fethi Aytuna), (Ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2011, s. 171-193.

toprakların fethiyle birlikte Osmanlı hükümetinin taşrada üç ayrı güç merkezi oluşturduğu üzerinde durmuş ve âyanın elinde bulundurdukları güce ve ortaya çıkarmış oldukları siyasi istikrarsızlığa rağmen bunların Osmanlı egemenliğini besleyen bir toplumsal yapı olduğunu söylemiştir. Fikret Adanır da⁵⁹ Balkanlar ve Anadolu'daki yerel güçlerin merkezle taşra arasındaki ilişkilerde aracı rolü üstlendiklerini açıklamaya çalışmıştır. Bruce Masters ise⁶⁰ Arap vilayetlerindeki özerk güçler üzerinde yoğunlaşmıştır.

⁵⁹ Fikret Adanır, “Balkanlar ve Anadolu’da Yarı Özerk Taşra Güçleri”, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul 2011, s. 195-227.

⁶⁰ Bruce Masters, “Arap Vilayetlerinde Yarı Özerk Güçler”, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul 2011, s. 229-251.

BİRİNCİ BÖLÜM

EVLIYA ÇELEBİ’NİN GÖZÜNDEN ÂYAN VE EŞRÂF

Osmanlı toplumu içerisinde varlığını sürdüren ve Evliya Çelebi’nin tanımı ile bir bölgedeki “sözü dinlenen, yararlı işler yapan ve doğruluktan ayrılmayan” zengin kişileri, bu bölümde Evliya Çelebi’nin gözünden değerlendireceğiz. Evliya Çelebi, gittiği birçok şehrin özelliklerinden bahsederken verdiği bilgileri belli bir şablon oluşturarak aktarmıştır. Şehir âyan, eşrâf ve kibârı için de bu şablonda yer ayırmıştır. Özellikle, bir bölgede yaşayan âyan, eşrâf ve kibârın isimlerini ve kıyafetlerini aktarırken burada kullanmış olduğu tabirler ya da bu tabirleri kullanım şekli konuya açıklık getirmemiz açısından önemliydi. Evliya Çelebi, “âyan” kelimesinin yanında “eşrâf” ve “kibâr” kelimelerini de bu kelime ile beraber aktarmıştır. Bu beraber kullanıma arşiv belgeleri, bu dönemde yazılmış olan *Naima Tarihi* ve *Raşid Tarihi* gibi kroniklerde de rastlamak mümkündür.

Evliya Çelebi’nin kullanmış olduğu “âyan, eşrâf, kibâr” kelimelerinden sonra vermiş olduğu isimler de bize bu kişilerin toplumun hangi kesimlerine ait olduğunu görme noktasında yol gösterdi. Halil İnalçık’ın Evliya Çelebi’nin *Seyahatnamesi*’ni inceleyerek âyan ve eşrâfı dört ayrı grupta incelediğinden daha önce bahsetmiştik. Bu grupların kimler olduğundan ve Osmanlı taşrasında ne gibi görevleri yerine getirdiklerinden bu bölümde bahsetmeye çalışacağız.

Bu noktada, üzerinde durmamız gereken başka bir konu da Evliya Çelebi’nin şehir ileri gelenleri ile olan ilişkisidir. Evliya Çelebi gerçekten gittiği birçok yerde bu kişiler tarafından karşılanmış, ileri gelenlerin konaklarında ağırlanmış, şehir hakkında bunlardan bilgi almıştır. Evliya Çelebi, Osmanlı toplumu için önemli bir yere sahip olan bu kişilerin kendi değimiyle meclislerinde bulunmuştur.

Evliya Çelebi’nin verdiği bilgileri değerlendirirken muhakkak ki bazı noktalarda doğruluğunu teyit etmek gerekmektedir. Aksi halde, sadece *Seyahatname*’de yazılanlara bağlı kalmak oldukça geniş bir alt yapıya sahip olan bu

konuyu değerlendirmekte yetersiz kalacaktır. Bu nedenle, arşiv belgeleri ve dönemin kroniklerinin yardımını da alarak Osmanlı Devleti ile âyan ve eşrâf arasındaki ilişkiyi değerlendirmek doğru olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde, normal halktan farklı yaşayan âyan ve eşrâfın kıyafetlerini, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri esas alarak yorumlamaya çalışacağız. Osmanlı Devleti üzerinde yapılan çalışmalarda, kıyafet kültürü halkın ya da toplumun önde gelen şahsiyetlerinin giymiş olduğu kıyafetler, ne yazık ki çok fazla değer görmemiştir. Osmanlı Devleti giyim kuşamının iyi bir şekilde analiz edilememesinin nedenlerinden bir tanesi, Osmanlı resim sanatının çok fazla gelişmemiş olması olabilir. Buna rağmen, tarihin renkli sayfaları olarak nitelendirilebilecek minyatür sanatı bizlere yardımcı olabilecek durumdadır.

Osmanlı Devleti için yararının inkâr edilemeyeceği âyan ve eşrâf, halkın ve devletin yararına da çalışan bir konumda olmuştur. Evliya Çelebi'nin verdiği örneklerden yola çıkarak âyan ve eşrâfın halkın kullanımı için yapmış oldukları hayırlara, yine zenginlerini ortaya koymak için yaptırmış oldukları han, hamam, saray gibi yapılara değineceğiz.

1.1. Evliya Çelebi'nin Âyan, Eşrâf ve Kibâr Tabirlerinin Kullanımı

Evliya Çelebi, gittiği şehirlerin ileri gelenlerinden bahsederken genellikle kendisinin belirlemiş olduğu bir şablon üzerinden bu kişilerin isimlerini vermiştir. Bizim için burada önemli olan ilk nokta, onlardan bahsederken hangi ifadeleri kullanmış olduğudur. Seyyahımız, bir bölgenin ileri gelenlerinin isimlerini yazmak için “*evsaf-ı kibar [u] â'yan-ı*”, “*der-sitayiş-i âyan [u] eşrâf [u] kibar*”, “*evsâf-ı a'yân [u] kibâr*” şeklinde başlıklar atmıştır. Genellikle kullandığı tabir “âyan” kelimesi olmasına rağmen birçok yerde eşrâf ve kibâr gibi ifadeleri de aynı başlık altında kullanmayı tercih etmiştir.

Evliya Çelebi'nin âyan, eşrâf, kibâr kelimelerini nasıl kullandığını gösteren örneklere baktığımız zaman, İstanbul'dan sonra ilk defa Bursa'ya gelen Evliya Çelebi'nin buranın ileri gelenlerinin isimlerini vermeden önce “*evsâf-ı a'yân [u] kibâr*” şeklinde bir tabir kullandığını görmekteyiz. Bunun yanında “kibâr” kelimesini Trabzon şehrinde “*evsâf-ı kibâr [u] a'yân-ı Tarabefzûn*” şeklinde kullanmıştır.

Amasya şehrinde de “*der-sitâyiş-i a’yân [u] eşrâf [u] kibâr*” ifadesini kullanarak “kibâr” kelimesinin yanına “eşrâf” kelimesini de eklemiştir. Başka bir Kuzey Anadolu şehri olan Tokat’ta ise “ayân” kelimesi ile birlikte “eşrâf” kelimesini de “*esmâ-i kibâr-ı eşrâf [u] a’yân*” şeklinde kullanmıştır. Bu ve bunun gibi birçok örnekte “âyan” kelimesinin yanında “eşrâf” ve “kibâr” kelimelerinin beraber kullanıldığını görmekteyiz.

1.1.1. Âyan Kelimesinin Kullanım Şekli

Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında dahi kullanılan bu tabirle “*şehirlerde, köylerde, orduda, aşiretlerde, devlet kademelerinde önem kazanmış olan ileri gelenler kastedilmekteydi.*”⁶¹ Tarihi belgelerde karşımıza çıkan ve “âyan” olarak adlandıran kişilerin bir bölgedeki voyvoda, mütesellim, muhassıl, vali ve mutasarrıf olarak görülen yerli hanedanların aynı zamanda “âyan”, “derebeyi” ya da “mütegallibe” olarak da adlandırıldıkları görülmektedir. Bunlar dışında kadı, müftü, molla, müderris, seyyid ve tarikat şeyhleri gibi ilmiye mensupları, kethüdayeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mazul ve emekli olanları ile çocukları, bakkalbaşı ve kasapbaşı gibi esnafın önde gelenleri, kuyumcu, sarraf, bezzaz ve çuhacı gibi tüccar ve mültezimler âyandan sayılmışlardır. Fakat XVIII. yüzyıla gelindiğinde “âyan” kelimesi yeni bir anlam kazarak devlet ile halk arasında aracılık yapan ve hükümetin kendisine bir vazife verdiği yeni bir zümrenin adı haline gelmiştir.⁶² Evliya Çelebi’nin Anadolu’yu gezmiş olduğu yıllarda âyan ve eşrâf denilen bu kişilerin nasıl bir toplumsal statüleri olduğu, devlet ve halk için neyi ifade ettikleri konumuz açısından önemlidir. Nitekim âyan ve eşrâf denilen bu kişiler kendi bölgelerinin kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır.

Evliya Çelebi, yazmış olduğu eserde âyanın nasıl bir vasfa sahip olduğunu “*vilâyette yarar ve nâmdâr ve müstakim ve mütemevvil (paralı) ve halk arasında sözü ve kelimâtı dinlenür kimesneler*”⁶³ şeklinde tanımlamıştır. Bu bilgidен hareketle bir vilayette yaşayan işe yarar kişiler olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında, âyanın nasıl bir vasfa sahip olduğuyla ilgili “müstakim” (doğruluktan ayrılmayan, ahlaklı

⁶¹ İsmet Tuncer, *18. Yüzyılda Antakya’da Ayanlar*, Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 10.

⁶² Özcan Mert, “Âyan” *DİA*, İstanbul 1991, s. 195–196.

⁶³ Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009, s. 333.

dürüst kimse) kelimesini kullanmıştır. Evliya Çelebi'ye göre âyan yani bir şehrin ileri gelen kişileri, eşraf ve kibârı doğruluktan ayrılmayan yararlı işler yapan kişiler olmasının yanında bu kişiler ayrıca mütemevvil (zengin, varlıklı kimse) kişilerdir.

Bir şehrin ileri gelenleri anlamına gelen bu kelime için bazı tarihçiler de tanımlar yapmışlardır. “*Ayanlık müessesesi hakkında ileri sürülen düşüncelerin temeli olarak, ayanyı üstün ve hatırı sayılır vatandaşı; şehir yöneticisi ve kaza (arrondissement) şefi olarak değerlendiren A.F. Miller'in tanımını almak uygun olacaktır. Istoniana Bafgarija (Bulgaristan Tarihi) nın konuyla ilgili kısmında ayanlar kısa ve sade bir şekilde, mahalli eşraf olarak nitelendirilmişlerdir*”, *Nihayet Sovyet Tarih Ansiklopedisinin birinci cildinde verilen ayan tanımını da dikkate almak gerekecektir: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a kadar {ayanlar} mahalli eşraf tarafından seçilen, şehir ve hatta bazen sancak (departement) yöneticileridir.*”⁶⁴ Bu tanımların dışında Özcan Mert, “göz” anlamına gelen ve Arapça “ayn” kelimesinin çoğulu olan “âyan” kelimesinin “eşrâf, vücûh, erkan” kelimeleri ile eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Bunun yanında “âyan” kelimesinin, özellikle halkın gözünde soy sop ve itibarca sivrilmiş olan kişiler için kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁵

Özcan Mert'in burada yapmış olduğu tanımda, “âyan” ve “eşrâf” kelimelerinin eş anlamlı olduklarını söylese de aslında Evliya Çelebi, bu kelimeleri beraber kullanmıştır. *Seyahatname*'de gördüğümüz bu durum bize bu kelimeler arasında bazı farklar olduğunu göstermektedir. Çünkü seyyah, aynı şeyi ifade etmiş olsaydı bu kelimeleri aynı yerde kullanmazdı. Aynı şekilde, hem arşiv belgelerinde hem de dönemin kroniklerinde bu kelimeler, özellikle “âyan” ve “eşrâf” kelimeleri bu şekilde yan yana kullanılmıştır. Aynı durumu 1668 yılına ait olayları anlatırken “âyan” ve “eşrâf” kelimelerini birlikte kullanan *Raşid Tarihi*'nde de görmek mümkündür.⁶⁶ Bu kullanıma yine *Naima Tarihi*'nden de örnekler verilebilir. “Âyan” ve “eşrâf” kelimelerinin aynı cümlede bu şekilde kullanılması bize bu iki kelimenin toplumun farklı kesimlerinin ileri gelenlerini ifade etmek için kullanıldığını ya da âyan ve eşrâf arasında belli bir hiyerarşinin olduğunu göstermektedir.

⁶⁴ V. P. Mutaççieva, “agm”, s. 164.

⁶⁵ Özcan Mert, “agm”, s. 195

⁶⁶ “*Yevm-i mezbûrda sadria'zam kethudâsi olup beş sene kadar zamân kethudâlığıla merci'-i eşrâf ve a'yân olan İbrahim Ağa'ya vezâret ile Haleb eyâleti ihsân ve selefi Hüseyin Paşa'nın Güllük tarafında ser'askerleri olduğu cünûd-ı mansüreyi ser'askerlik ile umû-ı mühimme-i harb ü kitâle i'mâl eylemek üzere fermân olundu.*” Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi, “age”, c. I, s. 126.

1.1.1.1. “Âyan [u] Eşrâf”, “Âyan [u] Kibâr”, ve “Âyan [u] Eşrâf [u] Kibâr” Kullanımı

Evliya Çelebi'nin “âyan” kelimesini kullandığı birçok şehir vardır. Bunlardan ilki Bursa'dır. Bursa'da “*evsâf-ı a'yân [u] kibâr, e'imme ve hutebâ ve meşâyih-ı ızâm*”, şeklinde “âyan” terimini kullanan seyyahımız, Trabzon'da “*evsâf-ı kibâr [u] a'yân-ı Tarabefzûn*”, Edirne'de “*der-ta'rîf-i esmâ-i eşrâf [u] a'yân*”, Elazığ'da “*esmâ-yı â'yân [u] kibâr-ı Harbît*” örneklerinde görüldüğü gibi “âyan” kelimesinin “eşrâf” ve “kibâr” kelimesiyle beraber kullanılmasına rağmen, bu kelimeler âyan kelimesinden bağımsız olarak kullanılmıştır.

“Âyan” kelimesinin bu şekilde başlık içinde olmadan da *Seyahatname*'de cümle içerisinde de geçtiği görülmektedir. Bu şehirden birisi Çorlu'dur. Çorlu'da iki ayrı yerde “âyan” kelimesini cümle içerisinde kullanılmıştır. “*Ve a'yândan müte'ayyin hânedân sâhiblerinden şemsizâde Çelebi ve Alîmî Efendiler ve İbrî Efendi ve Balı Efendi ve Serdâr Alî Beşe ve Arabacızâde ki meşhûru bunlardır.*”⁶⁷ “*Bir câmi'i var, minâreli ve kiremitlidir. Ve bir hânı ve yigirmi aded dükkânları var. Haftada bir bâzâr-ı azîm olur. A'yânından hânedân sâhibi (---) ağadır.*”⁶⁸

“Âyan” kelimesinin *Seyahatname*'de cümle içerisinde geçtiği diğer bir örnek de Niğbolu'ya aittir. Niğbolu'da “âyan” kelimesinin geçtiği cümle şu şekildedir;

“*Nigebolî'nun bu mertebe seyr [u] temâşâların edüp ve a'yânlarından iki Ömer Ağalardan hedâyâlar alup ve Melek Ahmed Paşa efendimizin muhâsebecisi mâlından Müsellim Erganeli Ahmed Ağa'dan Paşanın yigirmi kisesin alup hakîre dahi bir kise gurus ve bir Rusu'l-asl köle ve bir Nigebolî tüfengi ve iki re's yorga bârgîr ihsân edüp Tuna kapudanı Maksûd Ağa donanma fırkâtelere cümle bârhânelerimiz ve atlarımız ile gemilere girüp tüfeng şâdimânlıkları ederek nehr-i Tuna ile cânib-i şarka cereyân ederek sağ tarafımız diyâr-ı Âl-i Osmân ve sol tarafımız vilâyet-i Eflâkân, kurâ ve kasabâtların seyr [u] temâşâ ederek iki gün üç gicede def'an*”⁶⁹

⁶⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Zekeriya, Kurşun – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), İstanbul 1998, c. III, s. 167.

⁶⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “age”, c. III, s. 171.

⁶⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “age”, c. III, s. 179.

“Âyan” kelimesinin bu şekilde bağımsız olarak kullanılması daha 1650’li yıllarda bir sınıfı ifade eden bir âyan zümresinin varlığını bize göstermektedir. Fakat “âyan” kelimesi, bundan sonraki bölümde de ifade edeceğimiz gibi, bu tarihlerde aynı zamanda bazı devlet görevlisi olanlar içinde kullanılan bir terim olmuştur.

Raşid Tarihi’nde, Köprülü Mehmet Paşa dönemine ait bir örnekte “*Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa hazretleri bundan akdem Yanova kal’asın feth ü teshirden sonra Devlet-i Aliyye canibinden Erdel’e kral nasb eylediği Akoş nam krala Erdel a’yânı itâ’at ü inkıyad etmek üzere mu ekked fermanlar irsal etmiş idi*”⁷⁰ şeklinde kullanılmıştır.

1.1.1.2. Âyan-ı Eşrâf, Eşraf-ı Ayan, Âyan-ı Kibâr ve Kibar-ı Ayan

Kullanımları

Bu konuyla ilgili örneklerden yola çıkarak “âyan” kelimesinin *Seyahatname*’de farklı bir anlamda kullanıldığını da görmekteyiz. Evliya Çelebi, Sivas için “*der-beyân-ı ulemâ ü sulehâ-yı meşâyih [ü] eşrâf-ı a’yân*” ifadesinde ulemanın salih şeyhlerini ve ileri gelenlerinin saygınlarını beyan etmektedir. Seyyahımız, burada âyanın önde gelenlerini saygın olanlarını kastetmiştir.

Evliya Çelebi, “âyan” kelimesini bu şekilde Sivas dışında Diyarbakır için de “*der-beyân-ı esmâ-i kibâr-ı a’yân*” şeklinde kullanmıştır. Evliya Çelebi, ayrıca Mihaliç’te, “*ve esmâ-i a’yân-ı kibardan*”, Keşan’da “*a’yân-ı kibardan*” gibi kullanımlarında da şehir kibarının ileri gelenlerini kastettiği görülmektedir.

“Âyan” kelimesini, sadece Evliya Çelebi bu şekilde kullanmamıştır; *Raşid Tarihi*’nde de bu kavram, yanına kendisini nitelendiren bir kelime olarak anlam kazanmıştır. *Raşid Tarihi*’nde “âyan” kelimesi, “*âyan-ı ordu-yı hümâyûn*”, “*âyan-ı ricâl*”, “*âyan-ı ricâl-i devlet*”, “*âyan-ı sâdât-ı kirâm*” şeklinde kullanılmasının yanında “*âyan-ı memleket*”, “*âyan-ı vilâyet*” gibi şehir âyanını bildirmek içinde kullanılmıştır. Bu durum *Naima Tarihi*’nde de aynı bu şekilde karşımıza çıkmaktadır. O zaman, çok rahat bir şekilde 1650’li yıllarda toplum ve devlet nezdinde “âyan” ifadesinin iki farklı anlamda yer bulduğu söylenebilir. Hem bir kurumun ya da kesimin

⁷⁰ Râşid Mehmed Efendi–Çelebizâde İsmail Efendi, “age”, c. I, s. 12

önde gelenlerini ifade etmek için ileri gelen anlamında, hem de ayrı bir sınıfı ifade etmek için kullanılmıştır.

1.1.1.3. Âyan Kelimesinin Belli Bir Kesimin İleri Gelenlerini Belirtmek İçin Kullanılması

Evliya Çelebi'nin “âyan” kelimesini farklı anlamda kullandığı şehirlerden birisi de Kayseri'dir. Bu şehrin erkeklerinin isimlerini yazarken “*der-ıyân-ı esmâ-yı merdümân: Ekseriyâ ahâlî-i a'yânın esmâları*” diyerek erkeklerin ileri gelenlerinin isimlerini saymıştır. Bu şehir için ilgi çekici diğer bir nokta erkeklerin ileri gelenlerini saymadan önce zaten “*ta'rif-i kibâr [u] eşrâf [u] a'yân*” diyerek Kayseri ileri gelenlerini saymış olmasıdır. Yani bu daha önce kullandığı “âyan kelimesi ile daha sonra kullandığı “âyan” kelimesinin farklı anlamlardadır.

Evliya Çelebi'nin buna benzer verdiği bir başka örnek de Maraş'ta ileri gelen erkeklerin isimlerini vermek için söylediği “*Esmâ-i a'yân-ı recul-i Türkmân*” ifadesidir. Burada da aynı şekilde “âyan” kelimesi yanındaki kelimelerle bir anlam kazanmaktadır.

Evliya Çelebi Malatya'da kadınların isimlerini sayarken de “*Der-ayân-ı esmâ-i nisvân*” şeklinde kadınların ileri gelenlerinin isimlerini anlatırken kullanmıştır. Aynı durum Diyarbakır ve daha birçok şehir içinde geçerlidir.⁷¹

1.1.2. Eşrâf Kelimesini Kullanım Şekli

Bir şehrin ileri gelenleri konusunda sağlam bir çalışma yapmak istiyorsak “âyan” kelimesinden sonra üzerinde durmamız gereken bir diğer kelime de hiç şüphesiz “eşrâf” kelimesi olmalıdır. “*Eşraf*”la ilgili kavramsallaştırmalar genellikle “*ayan, erkân, vücûh*” kavramları üzerinden yapılır.”⁷²

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'de “âyan” kelimesi ile birlikte kullanmış olduğu kelimelerin anlamlarına baktığımızda, aslında birbirlerine yakın anlamlara geldiğini görmek mümkünse de bu kelimelerin birbirinden temel bazı farkları vardır. Kullanmış olduğu kelimelerden “eşrâf” kelimesinin anlamını Mehmet Ali Ünal,

⁷¹ Diyarbakır Şehri “*Der-beyân-ı esmâ-i kibâr-ı a'yân*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), İstanbul 2000, c. IV, s. 29.

⁷² Özcan Mert, “agm”, s. 195

Osmanlı Tarihi Sözlüğü’nde “bir memleketin ileri gelenleri” olarak vermiştir. Aynı şekilde İsmail Parlatır’ın yazdığı sözlükte de “saygın kimseler, en değerli olanlar” gibi ifadelerle kullanmıştır. Bunun yanında, bu iki sözlükte “eşrâf” kelimesinin eş anlamlısı olarak verilen “şerifler” kelimesi de dikkat çekicidir. Çünkü “şerif” kelimesi “seyyid” yani peygamberin soyundan gelenler için kullanılan bir ifadedir. Bu da bize bu eşrâf denilen kişilerin peygamberin soyundan gelen kişilerin de olabileceğini göstermektedir ki yukarıda Evliya Çelebi’nin bu kişiler için “doğru, dürüst ve ahlaklı kişiler” demesinin sebebi de aslında bu kişilerin peygamberin soyundan gelmesinden dolayı olabilir. “*Resmi âyanlığı eline geçirenlerin çoğunun seyyidlik beratına sahip olduğu görülmektedir. Bunlar seyyidliğin de kendilerine sağladığı faydalarla daha çabuk servet yapıyorlardı.*”⁷³ Tabii burada “eşrâf” denilen herkesi peygamberin soyundan geliyor olarak nitelendirmekte yanlış olur. Çünkü bu kelime, bir şehrin ileri gelenleri, saygın ve değerli kişileri için de kullanılabilir. Kendisini soylu bir aileye bağlayan ve bir miktar zengin olan kişiler kendi isimlerinin sonuna “zade” kelimesini de alarak kendilerini eşrâf olarak nitelendirebilmektedirler. “*Vermiş olduğumuz bu bilgilerle çoğunlukla seyyidlik berâtı olan âyanların aynı zamanda zengin, kudretli ve geniş mal mülk sahibi mütegalibeliğe meyilli kimseler olduklarını belirtmiş olduk.*”⁷⁴

"Eşraf" olarak adlandırılan kişiler kimlerdir? Bunların toplumdaki rolü nedir? Neden “âyan” kelimesi ile birlikte tarihi kroniklerde, *Seyahatname*’de ve arşiv belgelerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır? *Osmanlı resmi kayıtları da “vücut-ı memleket”, “âyan-ı memleket”, “eşraf-ı hanedan”, “muteberân” diye nitelenen şehirli seçkinlerden bahseder. Eşraf, bu kavramlarla ilişkili olarak; “Osmanlı şehir toplumunda devlet ile reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen hem reayanın temsilcisi durumunda bulunan, hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmi görevlilerin yardımcısı” şeklinde tanımlanır. Konuyla ilgili çalışmaların önemli bir kısmında, bu ve benzeri tanımlar tekrarlandıktan sonra eşraf (veya buna karşılık kullanılan diğer kavramlar) tüm yerel özellikleri ayıklanarak devletin resmi görevlileri olarak sunulur. Oysa eşrafın en belirgin özelliği bulunduğu konumunun yerel gücünden kaynaklanıyor olmasıdır. Eşrafa gücünü kazandıran (genellikle olduğu gibi bu gücü onu resmi bir göreve taşımış bile olsa) unsurlar oldukça yereldir ve eşrafla ilgili açıklamalarda ön*

⁷³ Yücel Özkaya, “agm” 42/168, *Bellekten*, s. 674

⁷⁴ Yücel Özkaya, “agm”, s. 674

*plana çıkarılması gereken de bu yerelliktir.*⁷⁵ Hiç şüphesiz, eşraf adı verilen kesim âyan gibi devlet yöneticisi veya âyan kadar zengin değillerdir. Fakat bunlarında âyan gibi yarar namdan kişiler olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Özellikle, daha önce de üzerinde durduğumuz ve tarihçiler tarafından çok fazla üzerinde durmaya layık görülmeyen şuhudî hal içinde bulunmaları bizim açımızdan önemlidir ve araştırılmaya değer bir konudur. Bu kişilerin halkın yararına çalışan, onlara yol gösteren kişilerden oluşma ihtimali daha yüksektir. Bunu yaparken de hiç şüphesiz kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme eğilimi göstereceklerdir. Bu tür eşrâftan kişiler için incelediğimiz kaynaklardan ve eşrâfla ilgili yapılan tanımlardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki bunlar bir yerde yaşayan sakinler, esnaflar, sözü dinlenir büyüklerdir. Âyandan farklı olarak bunların zengin olmalarına gerek yoktur. Bunlar için asıl güç kaynağı onurları, şerefleri ve halkın sıkıntılarına karşı olan dürüst ve çözüm odaklı tavırlarıdır. Bu kişiler, bir esnaf, bir zanaat sahibi usta ya da bunlar gibi halkın içinden olan kişilerden oluşabilir. Bu kişiler, ayrıca daha öncede belirttiğimiz gibi, âyan olmak için kendi aralarında da mücadele eden kişilerdir.

Âyan ve eşrâfı birbirinden ayrı düşünemeyiz. Nitekim bunların her biri ki, bunun içine seyyahımızın da kullandığı “kibâr” kelimesini de ekleyebiliriz, toplum içinde birbirini tamamlayan unsurlardır.

“Eşrâf” kelimesinin bunun gibi âyan ve eşrâf olarak karşımıza çıkmasının yanında *Seyahatname*'de, arşiv belgelerinde ve dönemin tarihi kroniklerde âyan kelimesini nitelendirmek için kullanıldığını da görmek mümkündür. Bununla ilgili karşımıza Anadolu şehirlerinden Sivas'ta “*Der-beyân-ı ulemâ ü sulehâ-yı meşâyih [ü] eşrâf-ı a'yân*” olarak âyanın ileri gelenlerini belirten bir örnek çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili başka bir örnekte Azak Kalesi için verilebilir. Evliya Çelebi, ileri gelenlerin isimlerini verirken “*Der-beyân-ı esmâ-i eşrâf-ı a'yân*” şeklinde bir kullanıma yer vermiştir. Burada eşrafın ileri gelenlerini anlatmak istemekte ve “eşraf” kelimesi burada “âyan” kelimesinin içini doldurmaktadır. Bu durum bize “eşrâf” kelimesinin de “âyan” kelimesi gibi seyyahımız tarafından iki farklı anlamda kullanıldığını göstermektedir.

⁷⁵ İbrahim Özçoşar, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/53, 2015, s. 130.

“Eşrâf” kelimesiyle ilgili cevaplamamız gereken diğer bir soru da bunların neden “âyan” kelimesi ile birlikte kullanıldığıdır. Bu sorunun cevabını vermek gerçekten zordur. Fakat basit bir değerlendirme yapmak gerekirse, karşımıza üç farklı sonuç çıkacaktır. Bunlardan ilki, âyan ve eşâfın toplumun farklı kesimlerini ifade etmek için kullanılmış olabileceğidir. Âyan daha çok zenginliği ve iş bitiriciliği ile ön plana çıkarken “eşrâf” denen kişiler, esnaf, halkın sevip saydığı, sözü dinlenen ve dini yönü ağır basan kişilerden oluşması mümkündür. İkinci ayırmda âyan ve eşrâf arasında hiyerarşik bir yapının olduğu söylenebilir. Eşrâf, âyan olabilmek için mücadele eden ve küçük de olsa bir devlet görevi alabilmeye çalışan, bunun için de kendini belli bir soya bağlayıp (özellikle kendini peygamber soyuna bağlama) bunun verdiği kolaylıkla amacına ulaşmaya çalışan kişiler olabilir. Âyan ve eşrâfı birbirinden ayıran son fark ise, eşrafın tek bir işlevinin olmasına rağmen kanaatimizce “âyan” denen kişilerin sosyal yetkilerinin yanında bunlara siyasi, ekonomik, toprak sahibi olma, asker temin etme gibi devlet tarafından kendisine verilen görevlerinin de bulunmuş olmasıdır. Eşrâf; topluma yol gösteren sevilen, halk tarafından itibar edilen kişilerden oluşurken âyan halkın yanında devlet tarafından da itibar edilip, dikkate alınmaktadır.

1.1.3. Kibâr Kelimesini Kullanımı

“Eşrâf” kelimesinin yanında Evliya Çelebi, bir şehrin ileri gelenlerinden bahsederken “kibâr” kelimesini de kullanmıştır. Bu kelimenin anlamını gene İsmail Parlatır “büyük, zarif, toplumun saygın kişileri, terbiyeli, görgülü kişiler” olarak vermiştir. Bunun yanında, bu kelimenin eş anlamlısı olarak verdiği “kebir” kelimesinin anlamına baktığımızda da bu kelimenin “yaşça büyük, saygın kişiler” için kullanıldığını görülmektedir.

Seyahatname'de “âyan” kelimesi ile sıklıkla karşımıza çıkan diğer bir kelime de “kibâr”dır. “Kibâr” kelimesinin “eşraf” kelimesi ile benzer olduğu görülmektedir. “Bir toplumdaki büyük, zarif, toplumun saygın kişileri, terbiyeli, görgülü kişiler” olarak tarif edebileceğimiz bu kelime, bazı yerlerde “eşraf” kelimesi ile birlikte kullanılsa da genelde âyan ve eşraf ayrı âyan ve kibar kelimeleri de ayrı ayrı yerlerde bulunmaktadır. “Kibâr” kelimesi, bunun yanında aynı “eşrâf” kelimesi gibi “âyan-ı kibâr” ve “kibar-ı âyan” olarak kullanıldığı da görülmektedir. Yani “eşrâf” kelimesi gibi “kibâr” kelimesi de âyan kavramının içini doldurmak için kullanıldığı görülmektedir. “Kibâr” kelimesinin aynı zamanda hem “eşraf” hem de “âyan”

kelimelerini aynı anda nitelendirdiği bazı örneklerde bulunmaktadır. Burada, buna örnek olarak Malatya'yı vermek yerinde olacaktır. Nitekim Malatya ileri gelenlerinin isimlerini vermek isteyen Çelebi, “*Evsâf-ı kibâr-ı eşrâf [u] a'yân*” şeklinde bir kullanmıştır. Bu ifadeyi, aynı şekilde Siirt ve Tokat ve başka birçok şehir için de kullanıldığını görmekteyiz.

1.1.4. Evsâf-ı Kibâr-ı Eşrâf [u] A'yân Tabirinin Kullanımı

Evliya Çelebi'nin “âyan, eşrâf, kibâr” kelimelerini aynı başlık içinde bir arada kullanmıştır. Bu kullanımların ilki, “*evsâf-ı kibâr-ı eşrâf [u] a'yân*” şeklinde kullanımıdır. *Seyahatname*'de bu şekilde kullanıma ilk kez Malatya'da rastlıyoruz. Bunun dışında, Siirt ve Tokat şehirlerinde de Evliya Çelebi bu üç kelimeyi bu şekilde kullanmıştır.

Evliya Çelebi, bu kelimeleri bu şekilde kullanarak aslında eşrâf ve âyanın kibârlarını yani iyi olanlarını, daha etkili olanlarını kastetmek istemiş olabilir. Nitekim “kibâr” kelimesinin anlamı da buna uygundur. Aslında, sadece “âyan” kelimesinin değil Evliya Çelebi'nin bu üç kelimeyi kullanımından yola çıkarak “eşrâf” ve “kibâr” kelimelerinin de hem bağımsız bir zümreyi ifade etmek için hem de bu şekilde kelime anlamıyla kullanıldığını görmek mümkündür.

1.1.5. Der-Sitâyiş-i Â'yân [u] Eşrâf [u] Kibâr Tabirinin Kullanımı

Evliya Çelebi'nin Amasya için verdiği “*der-sitâyiş-i a'yân [u] eşrâf [u] kibâr*” (seçkinlerin, eşrafının ve ileri gelenlerin anlatılması) ifadesinde de görüldüğü gibi hem Amasya'daki yaşlı, itibar sahibi kişiler hem eşrâfî hem de ileri gelenleri aynı yerde aktarılmıştır. Aslında bunların hepsine birden o toplumun önde gelenleri diyebiliriz. Fakat bu önde gelen kişilerin toplumun içindeki konumları farklıdır. Bazıları ekonomik yönden zengin olduğu için, bazıları o toplumun büyükleri, yol göstericileri olduğu için, bazıları da devlet görevlisi oldukları için ya da bir medrese müderrisi, iyi bir kadı olduğu için bu grup içinde sayılmış olabilir. Evliya Çelebi *Seyahatname*'sini günümüz Türkçesine çeviren Yücel Dağlı ve Seyid Ali Kahraman, Amasya'nın ileri gelenlerinin anlatıldığı yeri “*seçkinlerin, eşrafının ve ileri gelenlerinin anlatılması*”⁷⁶

⁷⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*”, (Haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), c. 2, 2. Kitap, İstanbul 2005, s. 219.

şeklinde bir çevirmiştir. Bizce çevirinin günümüz Türkçesine tam olarak aktarılması “*yaşça büyük en saygın kişilerin, şeref ve itibar sahibi kimselerin ve zengin önde gelenlerin övülmesi*” şeklinde olursa daha doğru olacaktır. Aksi taktirde bizler “âyan, eşrâf, kibâr” kelimelerini aynı anlamda kullanırsak, Çelebi’nin hemen hemen her yerde vermiş olduğu “*âyan-u eşrâf*” ifadesinde iki kez aynı grubu ifade eden kişiler için ileri gelen dediğimiz için tekrara düşmüş oluruz. Evet her iki kelime de ileri gelen demek fakat kastettiği kişiler arasında fark vardır. *Seyahatname*’de buna benzer örnekler oldukça fazladır.⁷⁷ Seyyahımız, Amasya dışında Konya’da da “*Evsâf-ı kibâr [u] eşrâf [u] a’yân*, Kayseri’de *Ta’rif-i kibâr [u] eşrâf [u] a’yân*, Aksaray’da *Kibâr [u] eşrâf [ü] a’yân*” şeklinde bu üç kelimeyi ayrı bir sınıfı ifade eder şekilde kullanmıştır.

Halil İnalçık’ın dört ayrı grupta incelediği âyan zümresi içerisinde toplumun farklı kesimleri içerisinde yer alan kişilerin aslında âyan, eşrâf ve kibâr içerisinde yer aldığını görmek mümkündür. Âyan, eşrâf veya kibâr dediğimiz bu kişilerin belli bir zümreyi ifade etmesi bu dönem için düşünülemese de devlet görevlisi olan, ulema, molla, müderris dışında kalan esnaf ve diğer ticaret ehli ileride güçlenerek toplum içerisinde farklı bir konuma sahip hale gelerek âyan olacaktır. Bir vilayetin eşrâfı o şehrin âyanı olabilmek için mücadele eden kişilerdir. Âyan olan eşrâf daha sonra baş âyan olmak için çalışır. Âyan ve eşrâf arasında böyle bir hiyerarşinin olduğunu düşünmek de mantıklı bir yaklaşım olacaktır.

Yukarıda verdiğimiz bilgileri özetlemek gerekirse; âyan, eşrâf ve kibâr kelimeleri seyahatnamede, dönemin kronikleri ayrıca arşiv belgelerinde benzer şekilde kullanılmıştır. Bu üç kelime Özcân Mert’in söylediği gibi benzer anlamdaki kelimelerdir. Fakat bu kelimelerin temsil ettiği ileri gelenler zümresi birbirinden farklılık göstermektedir. Âyan dediğimiz zümre daha çok zengin ve devlet görevlisi kesimi temsil ederken, eşrâf ve kibâr kelimeleri daha çok onurlu, şerefli, görgülü, halk tarafından sayılan, sözü dinlenen ve halka yol gösteren kişiler için kullanılan ifadeler olmuşlardır. Nitekim eşrâf ve kibâr olan kişilerde zengin kişiler olabilirler. Evliya Çelebi, âyan zümresinin sahip olduğu han, hamam, saray ve çiftlikleri sayarken çok az

⁷⁷ Konya: *Evsâf-ı kibâr [u] eşrâf [u] a’yân*, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “*age*”, c. 3, s. 19. Kayseri: *Ta’rif-i kibâr [u] eşrâf [u] a’yân*, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “*age*”, c. 3, s. 106. Aksaray: *Kibâr [u] eşrâf [ü] a’yân*, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “*age*”, c. 3, s. 114. Elazığ: *Esmâ-yı â’yân [u] kibâr-ı Harbî*, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, “*age*”, c. 3, s. 132. Edirne: *Der-ta’rif-i esmâ-i eşrâf [u] a’yân*, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı), İstanbul 2003, c. 8, s. 338.

da olsa bazı yerlerde “eşrâf” ve “âyan” kelimelerini de kullanmıştır. Fakat genellikle kullandığı kelime “âyan” olmuştur. Bunun yanında, “âyan” kelimesinin sadece belli bir zümreyi anlatmak için kullanıldığını görmek de mümkündür. Fakat âyan denen zümre, henüz daha sonraki yüzyıldaki gücüne sahip değildir. Burada yapacağımız başka bir çıkarım da “âyan” zümresinin bu dönemde güçlü olmasına rağmen ya Osmanlı’nın bunların gücünü kırabilecek güçte olması ya da âyan ile Osmanlı arasındaki çıkar ilişkisi her iki tarafın işine gelmektedir. Nitekim Diyarbakır’da eşrâfî üzerine bir çalışma yapan İbrahim Özçoşar, Yavuz Sultan Selim’in Dulkadiroğulları Beyliğine son vermeden önce Diyarbakır eşrafının Sultan Selim’i şehri alması için çağırdığını ve ona yardımcı olduğunu yazar. *“Eşrafın, kendisine eşraf özelliği kazandıran sebep ne olursa olsun, ana varlık sebebi olarak gördüğü şehirle arasında özel bir ilişki düzeyi vardı. Kargaşa, siyasi istikrarsızlık ortamları, gelip-geçici hanedanların güvenilmezliği vs. şehri olumsuz etkileyebilecek her türlü gelişme eşrafı da doğrudan etkileyecek gelişmelerdi. Bu tür olumsuzlukların ortaya çıkma ihtimali eşrafın, şehrin güvenliği için kaygı duymasını ve bu kaygıları ortadan kaldıracak gücü hep elinde tutma eğiliminde olmasını zorunlu kılıyordu. Eşraf hem bu sebeple hem de önemli bir güç ve ekonomik gelir kaynağı olduğu için iktidar kim olursa olsun, şehrin idaresinde etkin olma çabası içindeydi. Diyarbakır’ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi süreci ve sonrasında şehir idaresinde eşrafın etkinliği, eşrafın bu özelliğini gözler önüne sermektedir.”*⁷⁸

İbrahim Özçoşar’ın söylediklerinden yola çıkarak “eşrâf” adı verilen bu kişilerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye çalıştıklarıdır. Eşrâf, aslında belli bir otoritenin bulunmasından ve bulunan bu otoritenin buldukları bölgede asayiş sağlamasından dolayı memnundurlar. Nitekim kaos ortamında en çok zarar gören gene kendileri olacaktır.

1.2. Evliya Çelebi’nin Verdiği Âyân [u] Eşrâf [u] Kibâr İsimlerine Bir Bakış

Evliya Çelebi, *Seyahatname*’sinde gittiği birçok şehirde bölgenin ileri gelenleri olarak nitelendirilen “*ayan-ı vilayet*” yani vilayet âyanının isimlerini bildirmiştir. Evliya Çelebi, bir şehrin âyanının isimlerini verirken yukarıda da bahsettiğimiz gibi

⁷⁸ İbrahim Özçoşar, “agm”, s. 132

kullandığı tabirlerde sadece âyanına değinmemiş aynı zamanda oradaki eşrâf ve kibâr kesiminin de isimlerini aynı başlık altında vermiştir.

Evliya Çelebi, gittiği bazı şehirlerde çeşitli sebeplerden dolayı o şehrin âyanından bahsetmemiştir. Seyyahımızın bir şehirdeki âyanın isimlerinden bahsetmemesin sebeplerini sıralamak gerekirse bunlardan ilki hiç şüphesiz ki o bölgeden sadece geçiyor olmasıdır. Buranın sadece birkaç özelliğinden bahsedip geçmiş ya da sadece o bölgenin adını söylemekle yetinmiştir. Bu tür yerler genelde ya bir köy ya da bir kasabadır. Bunun yanında, bazı küçük kalelerin olduğu şehirlerin de sadece ismini söyleyip, kale hakkında biraz bilgi verip geçmiştir. Âyan isimleri hakkında bilgi vermemesinin bir diğer sebebi ise özellikle ilk V-VI. cilde kadar karşımıza çıkan Melek Ahmet Paşa ile seferlere katılmasıdır. Seferlere katıldığı için sadece savaşlardan bahsedebilmiş ve gittiği yerlerde durmadığı içinde sadece bölgenin ismini söylemiştir. Bunların dışında âyanı hakkında bilgi vermediği bölgeler, şehrin büyük olmasına rağmen tahminimizce yazmak istememe veya zamanı olmadığı için yazmamasıdır. Nitekim birçok şehir “de sadece ayan-ı eşrafı çoktur/yoktur” denerek geçilmiştir. Evliya Çelebi, bazen yazmaya niyetlenmiş fakat isimleri yazmayı daha sonraya bıraktığı için tahminimizce notlarını kaybedip yazamamıştır. Tabii ki bunlar bir varsayımdır. Bunların dışında, başka sebepler de olabilir ya da saydığımız bu sebepler de doğru olmayabilir. Zaten Evliya'nın bu *Seyahatname*'yi tam olarak nasıl yazdığı bugün tam olarak bilinmemektedir.

İstanbul'dan sonra, 1640 yılında gitmiş olduğu Bursa'da âyanla ilgili bu şablona başlık atsa da buranın âyanının isimleriyle ilgili bir bilgi vermemiştir. Ancak bu konularda çalışma yapan Özer Ergenç, Bursa şeriye sicillerinden Bursa âyanının isimlerini saymış⁷⁹ ve bu saydığı isimlerin “içlerinde kapıkullarından Bursa'da oturanlar, imam ve hatibler, seyyidler, hace denilen büyük tüccarlar, şehrin

⁷⁹ “Bursa'nın imamlarından ve sahiplerinden Sultan Yıldırım Han hatibi Mevlana Mustafa b. Ali ve Hazret-i Emir imamı Mevlana -isa Halife ve Mevlana Mahmud Çelebi b. Nureddin ve Yusuf b. Carullah ve mütevellilerden Seyyid Ebu'l-beka ve Mehmed Çelebi b. Ha.: ce Sinan ve Muharrem Çelebi (Eski); ıldırım: mütevellisi) ve sey.: yidlerden SeyYid Hüseyin ibnü's-seyyid Ali ve Seyyid Hasan ibnü'sseyyid Hüseyin ve Seyyid Ali ibnü's:seyyid. Mustafa ve sair ekabir ve a'yandan Mehmed Bey b. Mustafa- adlı hassa anbarcı ve Mustafa ve Hace Osman b. Nasuh v~ Bostan Çelebi b. Hace Memi ve Hace Abdülaziz b. Şehabeddin ve bakkallardan ve bazarlılardan ve ha:bbaz (ekmekçi) ve kassab ve sair fukara ve ağniyadan Mahmud Çelebi ibnü'l-hac Mehmed ve Ömer- Çelebi b. Mustafa ve Hacı Sinan b. Mustafa ve Mahmud Bey b. Nazar ve Turgud b. Mahmud ve Ali b. Abdi ve Hacı Yusuf b. Abdullah ve bi'l-cümle amme:-i reaya ve beraya” Özer Ergenç, “agm”, s. 109.

beslenmesi ile ilgili üreticilerden bakkal ve pazarcıların, ekmekçilerin; kassapların ileri gelenleri bulunmaktadır”⁸⁰ demiştir. Burada saymış olduğu isimler arasında toplumun farklı kesimlerinden kişilerin bulunması daha önce bahsettiğimiz gibi bu “âyan” ve “eşrâf” denen kişilerin toplumun içerisinde yaşayan ve bazı vasıflardan dolayı ön plana çıkan kişilerden oluştuğunu göstermektedir. Şeriye sicillerinden çıkan bu sonucu aynı şekilde *Seyahatname*’de de görmek mümkündür.

Özer Ergenç’in başka bir dikkat çekici cümlesi de bu saymış olduğu kişilerin “*Kethüda Mehmed b. Ahmed'den memnun olduklarını açıklayarak onun görevde kalmasını istemeleridir.*”⁸¹ Özer Ergenç’in bu tür isteklerin merkez tarafından dikkate alındığını söylemesi de bize bunlar arasında olumlu ya da olumsuz ilişkilerin zorunlu olarak gerçekleşmesi gerektiğini göstermektedir. Nitekim “kethüda” adı verilen kişi, diğer âyan ve eşrâflarla iyi geçinmelidir. Aksi takdirde, makamından olma ihtimali de vardır.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda, kethüdâlar önemli bir yere sahiptir. “Şehir kethüdâsı” olarak da bilinen bu görevliler, Tanzimat’tan önce kadıya karşı sorumluydular ve halkın hizmetlerini görmek için seçilirdi. “*Şehirlerde sancak müteselliminin fonksiyonunu icra eden voyvodaların da kethüdâsı veya vilâyet kethüdâsı denilen yardımcıları vardı.*”⁸² Bu kişilere “şehir âyanı” da denmektedir. Bunlar, XVII. yüzyılda tüccar ve seçkin esnaftan seçildiği gibi askeri sınıf üyeleri ve şehir âyanı arasından da seçilebiliyordu. “*Bâbîâli tarafından 1786’da şehir âyanlığı lağvedildi, bunların yerine seçimle iş başına şehir kethüdâlarının getirilmesi kararlaştırıldı. Böylece merkezî hükümet âyanlar tarafından yapılan işleri bu kethüdâlara yüklemiştir. Halkın serbestçe seçtiği kethüdâlar, mahallî kadı veya yöneticilerden berat alma zorunluluğuyla yükümlü tutulmadıklarından idarecilerle halk arasındaki temsil işlevini daha rahat bir şekilde yapma imkânı elde etmişlerdir.*”⁸³

Osmanlı toplumunda, bir vilayetin “kethüda” denen kişilerinin hangi görevleri yerine getireceği ile ilgili olarak yine Özer Ergenç’in verdiği bilgiler, 28 Mayıs 1595 (19 Ramazan 1003) tarihli beratı kethüda olan Hasan Çelebi ile ilgilidir. “*Anlaşıldığına*

⁸⁰ Özer Ergenç, “agm”, s. 109.

⁸¹ Özer Ergenç, “agm”, s. 109.

⁸² Mehmet Canatar, “Kethüda” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 24, Ankara 2002, s. 333.

⁸³ Mehmet Canatar, “agm” s. 333.

göre, Hasan Çelebi 1594'de bir ara azledilmiş, sonra yine şehir kethüdalığına atanmıştır. Beratta bu konuda şöyle denilmektedir: « ... kıldvetü'l-a'yan Hassa Harc Emini Ali Çavuş arz gönderüb mahruse-i mezburede bi'l-fi'il şehir kethüdası olan Mehmed nam kimesnenin hidmetinde ihmal ve müساهalesi olub ve a'yan-ı şehir dahi kendüden rıza ve şükran üzere olmayub ref'i lazım olmağın sabıka şehir kethüdası olan Hasan bin Ramazan ehl-i vukûf ve yarar emekdar olub ve nice rûzgar şehir kethüdalığı hidmetinde olub tahsil-i mal-i miride külli sa'yi zuhura gelmiş kimesne olduğu ecluden mezkurun yerine yine üslub-ı sabık üzere kethüda olub berat-ı şerif sadaka buyurulmak ricasına ilam» eylemiştir. Bundan sonra beratta, «kangısı evla ve enfa' ve a'yan-ı şehir kangısından rıza ve şükran üzere olduğu» sorulduktan sonra Hasan'ın bu göreve layık ise «adet-i kadime» üzere Bursa'ya kethüda olması emredilmektedir.”⁸⁴

Bu şekilde “kethüda” denen kişilerin vilayet âyanı tarafından görevden alınması onun yerine başka birisinin geçirilmesi de söz konusu olan başka bir konudur. Burada ayrıca bu kethüdaların görevleri konusunda da bilgi sahibi olmaktayız. Kethüdalar halkın hizmetini yerine getirmek için seçilmektedir. “Kahya” kelimesi ile eş anlamlı olan bu kelime, esas itibarıyla vali, sancakbeyi gibi kişilerin yardımcılığını da yapmaktadır. Kethüdaların âyan ve eşrâf içinden seçildiğini belirtmek de bu görev için şehir âyan ya da eşrâfın bu göreve gelmek için mevcut kethüdayı yerinden etmek için yarış içine girdiklerini göstermektedir.

Evliya Çelebi, daha sonraki yıllarda gitmiş olduğu Trabzon ve Amasya şehirlerinde, bazı âyan isimlerini *Seyahatname*'sine eklemiştir. Trabzon için vermiş olduğu isimler, “*Vilayet valisi Ketenci Ömer Paşa, Ketenci Ömer Paşa'nın oğulları Mehmed Paşa ve Bâki Paşa*”dır. Evliya Çelebi, Trabzon'da verdiği isimleri saymak için “*Evsâf-ı kibâr [u] a 'yân-ı Tarabefzûn*” şeklinde bir başlık attığını görmekteyiz. Burada verdiği isimlerden yola çıkarak bu şehirdeki “âyan” sıfatının öncelikle devlet yöneticileri için kullandığını görmekteyiz. Muhtemelen Vali Ketenci Ömer Paşa'nın oğullarını da âyandan saymak mümkün olacaktır. Birçok tarihçi, bu gibi devlet yöneticilerinin oğullarının da âyandan sayıldığını kendi yazmış oldukları eserlerinde dile getirmişlerdir. Zaten Evliya Çelebi bu üç ismi yazdıktan sonra 2.5 satır boşluk bırakmıştır ki burada sayacağı isimler içinde de muhakkak ki şehrin kibârını da sayacaktı fakat bazı sebeplerden dolayı bu isimleri saymadı ya da sayamadı.

⁸⁴ Özer Ergenç, “agm” s. 110.

Evliya Çelebi, Amasya içinse “*Der-sitâyiş-i a’yân [u] eşrâf [u] kibâr*” başlığını attıktan sonra “*Hacı Paşazâde, Bekir Beğ, Kethüdâyeri Kuloğlu Mehmed Ağa, Kethüdâyeri Gazanfer Ağa, Ferrûh Ağa, Bâkî Paşa, Rıdvân Ağası Çerkes Ali Ağa, Uzun Ali Ağa, Kâfir Murâd Ağa, Helvacı Mehmed Ağa, karındaşı Deli Yûsuf Ağa, Kadızâde Mehmed Ağa, Gürcî Ali Beğ ve Sarı Ali Beğ*” gibi isimleri saymasının yanında, 13 paşanın bulunduğunu belirtmiş ama bunların ismini de sıralamamıştır . Evliya Çelebi’nin burada saydığı isimler, Amasya’nın o dönemdeki hem âyanı hem eşrâfı hem de kibârıdır. Evliya Çelebi, Amasya’ya “kethüda yeri”⁸⁵ denen kişileri de âyan ve eşrâf içinde saymıştır. “Kethüda yeri” denen bu kişiler kethüdalara vekalet eden kişilerdir.

Trabzon, Amasya ve birçok şehirde karşımıza çıkan ve dikkatimizi ilk anda çeken nokta, hem Trabzon hem de Amasya için kethüda yerinin yanında vali dediğimiz kişilerin de âyandan sayılmasıdır. Özcan Mert, Yücel Özkaya ve Özer Ergenç gibi tarihçilerin belgelerden yola çıkarak bahsetmiş oldukları vali, kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdayerleri, mültezimler, mukata’ya eminleri, emekli olan beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler ile bunların çocuklarından meydana geldiklerini söyledikleri âyanı, 1640’lı yılların Amasya ve Trabzon’unda da görebiliyoruz. Nitekim bu tür devlet görevlilerinin her toplumda saygınlık kazanan ve bir yerin ileri gelenleri olarak görülebileceği olağan bir durumdur. Bu, illa devlet görevlisi olmak zorunda değildir. Trabzon’da âyandan sayılan vali oğullarından bunu görmek mümkündür. Burada, bu vali çocuklarının belki devlet içinde bir görevi vardır o yüzden sayılmıştır denilebilir. Fakat Çelebi, böyle bir görevlerinin olduğundan bahsetmemiştir. Bu nedenle, âyan olmak için illaki devlet görevlisi olmak da zorunlu değildir. Bizim bildiğimiz anlamda, âyanın var olduğunu bu vali oğulları dışında zaten Amasya’da sayılan birçok isimden de görebilmekteyiz.

Evliya Çelebi’nin âyandan bahsetmiş olduğu bir diğer yer de Ilgın kasabasıdır. Melek Ahmed Paşa’nın ağalarından olduklarını söyleyen Çelebi; Kefeli İbrahim Ağa, Ramazân Ağa ve bunların dışında Melekli Kadızâde İbrâhîm Çelebi’yi, buradaki âyan isimleri olarak yazmıştır. Seyyahımızın vermiş olduğu isimler, Ilgın’ın sadece âyanı

⁸⁵ 1. Herhangi bir kethüdaya vekâlet eden veya muavinlik eden kimseye verilen isim. En meşhuru yeniçeri ocağında kethüda beye vekalet edendir. 2. Bundan başka devlet merkezinden hariç yerlerde bulunan kapıkulu süvarilerinin o mntukadaki en büyük amirine de kethüda yeri denilirdi. Mehmet Ali, Ünal, “Kethüda Yeri” *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, Denizli, Ekim 2011, s. 397.

olduğu için daha rahat bir yorum yapmak mümkün olacaktır. Amasya’da gördüğümüz ağalar, burada da karşımıza çıkmaktadır. Bu ağaların Melek Ahmet Paşa’nın ağalarından olduğunu söylemesi aslında bunların asker kökenli olduklarını akla getirmektedir. Osmanlı Devleti’nin gelişmesi ve sınırlarının genişlemesi ile özellikle askeri alanda kullanılan “ağa” kelimesi bazı devlet görevlileri için de kullanılır hale gelmiştir. Burada, kastedilen ağalar bu devlet görevlilerinden biri de olabilir fakat Melek Ahmet Paşa’nın askeri kökenli biri olması bu iki ağanın Osmanlı askeri sınıfına mensup olmalarının daha yüksek ihtimal olduğunu göstermektedir.

Kuzey Anadolu coğrafyası âyanının, almış oldukları bu unvanları Anadolu’nun başka şehirlerinde de aldıklarını görmek mümkündür. Örneğin, Konya ve Kayseri şehirlerinde “*Hazret-i Mevlânâzâde Halîm Çelebi, Dilâverpaşazâde Murâd Paşa, Müftî Efendi, Nakîbü'l-eşrâf Efendi, Alî Çavuş, Çiğdelizâde, Akkaş Ağa, Kamışçızâde, Mûsâ Efendi, sâdât-ı kirâmdan müftî-i sâbık Kamışçızâde, Mulaylı Alî Ağa, Hüseyin Efendizâde, Mehemed, Ahmed, Mahmûd, Mustafâ, Halı, Alî, Velî, Câferoğlu, Hatiboğlu, Sinînzâde, Budakzâde, Akkaş, Karakaş, Salbaş*”dır.

Evliya bu iki şehirde de ileri gelenleri sayarken âyan, eşrâf ve kibârını yazdığını belirtmiştir. Ayrıca, bu iki şehirdeki ileri gelenlerinin hepsini yazmamış, devamını boş bırakmıştır. Konya’da ismini yazdığı tek kişi “Hazret-i Mevlânâzâde Halîm Çelebi” olmuştur. Muhtemelen, bu kişi âyan değil daha çok eşrâf veya kibâr olarak sayabileceğimiz bir isimdir. Aynı şekilde Kayseri Şehri için de eşraftan dini yönü ağır basan şahısları da sayması bunu bize göstermektedir. Buradan çıkacak sonuç dindarlığıyla öne çıkmış kişi âyan değil, daha çok kibar veya eşrâftır. “Âyan” kelimesi daha çok zengin varlıklı ve devlet görevlisi olanlar için kullanılan bir tabirdir.

Karedeniz Bölgesi’ne yakın olan Sivas’ta da “âyan” kelimesini toplumun farklı bir kesiminin ileri gelenlerini ifade etmek için ve farklı bir anlamda kullanmıştır. Sivas şehrinde “*Der-beyân-ı ulemâ ü sulehâ-yı meşâyih [ü] eşrâf-ı a’yân*” başlığında da görüldüğü gibi ulema ve suleha sınıfıyla birlikte âyanın önde gelenlerini aynı başlık altında saymıştır. Sivas için saymış olduğu bu isimler; “*eş-şeyh Hazret-i Arpacızâde, Bekir Efendi, Abaza Deli Dilâver Ağa, Koca Alî Ağa, Selâm Çelebi, el- Hac Kerîm Çavuşzâde, Nusaf Ağa’ya Ömer beğzâde derler, Müftî Ahmed Efendi ve Sivasî şeyhi*”dir. Çelebi, tarikat şeyhi olan bir kişiyi de burada saymıştır. Evliya Çelebi’nin

burada saydığı dini niteliği olan kişiler daha çok âyanın ileri gelenleri için değil ulema ve suleha sınıfından dolayı burada yer almıştır.

Evliya Çelebi'nin bu şehirde saymış olduğu isimlerin sonlarına gelen unvanlar, "Çelebi, Paşa, Efendi, Çavuş, Efendizâde" olmuştur. Bu şehirler dışında başka vilayetlerde de geçen bu unvanların kimler tarafından kullanıldıkları önemlidir. Bunlardan, Çelebi unvanıyla ilgili *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi'nde* bir makale yayımlayan Saim Öztürk⁸⁶ "çelebi" kelimesinin ne anlama geldiği ve kimler tarafından kullanıldığı ile ilgili bilgiler vermiştir. Buna göre Osmanlı toplum hayatında geniş bir kitle tarafından kullanıldığını söyleyen Öztürk, yapılan araştırmalarda, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da birçok şair ve haneden mensubu tarafından kullanıldığını ve bu dönemlerde İbn Batuta tarafından bu kelimenin "efendi" kelimesi yerine kullanıldığını ifade etmektedir. Bu unvan Mehmet İpşirli tarafından da incelenmiş ve XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı yüksek dereceli ilmiye sınıfı, divan şairleri, kalem erbabı, Dîvân-ı Hümâyün kâtipleri gibi okumuş, bilgili ve kültürlü kimseler tarafından kullanıldığını söylemiştir.⁸⁷

XVIII. yüzyıl başlarında ise bu kelimenin yerine "efendi" unvan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şemsettin Sami, "efendi, ağa, bey, okuma bilen efendi" anlamlarını verirken Konya ve Ankara şer'iyye sicillerini inceleyen Özer Ergenç ise bu kelimenin ilmiye mensuplarının, din görevlilerinin, büyük tüccarların, geleneksel üretim organizasyonu içindeki bilgi ve deneyim sahibi kişilerin oğulları, babalarının sosyal statüleriyle servetlerinin mirasçıları olan kimseler tarafından kullanıldığı sonucuna varmıştır.⁸⁸ Bu şekilde toplumun içinden kişilerin kullanmış olduğu "çelebi" unvanı Karadeniz Bölgesi âyanının yanında Anadolu'nun diğer bölgeleri ve hatta

⁸⁶ Saim Yörük, "Çelebi Ünvanı Hakkında Bir Değerlendirme" *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 4/18, 2011, s. 292.

⁸⁷ Mehmet İpşirli, "Çelebi", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 259.

⁸⁸ "Osmanlı geleneksel anlayışı açısından şehir yerleşiklerinin sosyal zümrelerini incelerken üzerinde durulması gereken konulardan biri, her tabakadan bireylerin taşıdıkları sanlardır. Eşraf ve a'yan için belirleyici san, çelebi'dir. Vereceğimiz örneklerden çelebi sanının, soyluluk ve değerlilik anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu kelimenin etimolojik açıklanması yapılarak, ne zamandan beri kullanıldığı ve hangi anlamları taşıdığı kesinlikle belirlenmemiştir. Osmanlı çağından beri bazı müellifler kelimenin inceleme ve açıklanmasına çalışmışlardır. Bu konuda birbirinden çok farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Bizim sicillerden çıkardığımız kayıtlar, XVII. yüzyılın başlarında çelebi sanının kimler tarafından kullanıldığını göstermekte ve bu konuda bilinenlere katkıda bulunabilecek önem taşımaktadır. Belgelerimizde çelebi kelimesi, ilmiye mensuplarının, dini erkanın, büyük tüccarların oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini sürdüren kişilerin sanı olarak kullanılmıştır. Bilgiliği, soyluluğu, zenginliği ve saygınlığı belirler. Bu açıdan da eşraf ve a'yanın da göstergesi durumundadır." Özer Ergenç, "agm", s. 113.

Anadolu dışında da kullanılan bir unvan olmuştur. Bu durum, bize “âyan” denen kişilerin XVII. yüzyılda sadece devlet görevlilerinden ibaret olmadığını bunun yanında devlete yarar kişilerin, maddi anlamda güçlü şahsiyetlerinde devlet tarafından önemsendiğini göstermektedir. Bu unvanın yanında zaten “efendi” unvanı alan kişilerinde devlet görevlisi değil “çelebi” unvanını alanlar gibi halkın içinden çıkmış zengin şahsiyetlerin olduğunu göstermektedir. Burada, üzerinde durulması gereken diğer iki unvan ise “çavuş” ve “ağa”dır. Bu unvanlar, daha çok askeri kökenli unvanlar olarak karşımıza çıksa da halktan kişilerin de bu unvanları kullandıkları görülmektedir. Çavuşlara taşrada elçilik, infaz işlerini yerine getirme, asayişin temini, asker yazma ve sevk etme, askere ait paraların sevkiyatı, gemi inşası, güherçile madenlerinin işletilmesi ve barut imalatı, İstanbul ve ordu için gerekli malzemelerin toplanması ve iskelelerin denetimi gibi görevler verilmektedir. Çavuş ile benzer bir anlama taşıyan diğer bir unvan da “ağa”dır. Bununla ilgili Mithat Sertoğlu’nun yazmış olduğu *Osmanlı Lügatı Sözlüğü* “ağa” maddesinde “*muhtelif Türk lehçelerinde aka, akay, agay, ağa şeklinde kullanılan bu kelime yerine göre büyükbaba, büyük kardeş, aile büyüğü, efendi mânasına gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde memur ve ulema sınıfı için efendi, beylerbeyi ve daha yüksek memurluktakiler için paşa tabiri kullanıldığı gibi ordu, saray memur ve mensupları için ağa tabiri kullanılırdı. Yine, halkın ileri gelenlerine, esnaf kethüda ve yiğit başlarına, taşra ayan ve eşrafına da ağa denilirdi. Bey tabiri ise, daha çok asalet manası taşırdı*”,⁸⁹ ifadeleri yer almaktadır. “Ağa” kelimesinin toplumun birçok kesimi tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Bu tanımdan “ağa” kelimesinin, “efendi” kelimesiyle eşdeğer bir kelime olduğu ve ordu, saray, memur ve mensupları için kullanıldığını ayrıca *Seyahatname*’de de gördüğümüz gibi âyan, eşraf, esnaf, kethüda ve yiğitbaşları tarafından da kullanıldığını görmekteyiz.

Tüm bunların dışında eşrafın kendini tanımlama biçimi hakkında bazı görüşlere yer vermek doğru olacaktır. İbrahim Özçoşar bu konuyla ilgili olarak Diyarbakır eşrafının kendilerini tanımlarken, diğer şehirlilerden farklı olarak “...zâde” veya “...oğlu” (Kürtçe “mal” veya Arapça “beyt” de olabilir) uzantılarıyla ifade edilen aile isimlerini, özel bir önem atfederek, kullanırlardı. Osmanlı resmi kaynaklarında eşraftan olmayan bir şehirli kendi adı, baba adı, mahallesi ve mesleği üzerinden tanımlanırdı. *Medine-i Amid mahallatından Şeyh Matar mahallesi*

⁸⁹ Mithat Sertoğlu, “Ağa” *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 2015, s. 4.

şakinlerinden mumciyan esnafından Ahmed bin Abdullah gibi. Ancak eşraftan biri bunlara ek olarak özellikle aile isimleriyle anılmaya özel bir ihtimam gösterirdi. Çünkü bu isim daha baştan itibaren, ailenin geçmişi veya o günkü konumu üzerinden kişiye bir ayrıcalık atfedilmesini sağlardı”⁹⁰ demiştir. Bu tanımlamayı genellikle isimlerinin sonuna “zade” ifadesini kullanarak yapmaktadırlar. Fakat biz bu durumun sadece Diyarbakır’da değil Anadolu’nun başka şehirlerinde de olduğunu görmekteyiz. Konya’da “*Hazret-i Mevlânâzâde Halîm Çelebi*, Kayseri’de *Çiğdelizâde*, *Dilâverpaşazâde Murâd Paşa*, *Kamışçızâde*, *Hüseyin Efendizâde*” Amasya’da “*Kadıızâde Mehemed Ağa*” (bu kişinin kadızadelilerden olma ihtimali var), Sivas’ta “*eş-şeyh Hazret-i Arpacızâde*” gibi kişilerin sayılması mümkündür.

Osmanlı Devleti’ne bir dönem başkentlik yapmış olan Edirne’de yaşayan âyan için “*Der-ta ‘rif-i esmâ-i eşrâf [u] a ‘yân*” ifadesini kullanan Çelebi, Koca Kırkayak Sinân Paşa ve Küçük Sinân Ağa’yı âyan ve eşrâf olarak saymıştır. Burada isimleri saymak için attığı başlıkta eşrâfi da sayan Çelebi, isimleri yazdıktan sonra iki satır boşluk bırakmıştır. “Ağa” kelimesinin yanında “paşa” kelimesini kullanması daha önce Çorlu için de isimlerin sonunda “efendi” kelimesinin var olması âyanın bu tür “ağa, beğ, efendi” gibi sıfatları bir saygı ifadesi olarak isimlerinin sonuna aldıklarını göstermektedir. Evliya Çelebi V. cildi yazarken tekrar gelmiş olduğu Edirne’de bu sefer Keşan âyan-ı kibârının isimlerini *Seyahatname*’ye eklemiştir. Keşan’da “*Mehemed Ağa*, *Ca’fer Ağa* ve *İsmâ’il Ağa*” âyan-ı kibâr içinde saydığı isimlerdir. Kibârın ileri gelenlerini saymak için atmış olduğu bu başlıktaki “âyan” kelimesi de bize bu kelimenin ileri gelen anlamında bir kez daha kullanıldığını göstermektedir.

Edirne’ye yakın olan Tekirdağ, Hayrabolu içinse, tanışmış olduğu âyan ve kibârı; kaldığı evin sahibi olan “*Hammâmcı Paşa*, *Muhzır Mustafa Ağa’dır*” der. Fakat daha sonra yine sadece boşluk bırakarak isim yazmaz. Buradan biraz güneye incek olursak, Germiyan Vilayeti için, “*Azmîzâde Çelebi*, *Murâd Ağa*, *Beğzâde Yûsuf Ağa*, *Beğ Efendi*, *Gedüslü Mehemed Efendi pederi Mustafâ Ağa*” isimlerini saymaktadır. Germiyan için saymış olduğu isimlerde daha önce saymış olduğumuz, “ağa, efendi, beğ” unvanlarına ek olarak “çelebi” unvanının da eklendiğini görmekteyiz. Germiyan vilayeti için vermiş olduğu isimler önemlidir. Çünkü burada saymış olduğu isimlerin

⁹⁰ İbrahim Özçoşar, “agm”, s. 131

hepsi Germiyan âyanıdır. “Âyan” kelimesinin yanına” eşrâf” ya da “kibâr” kelimelerinden birini eklememiştir.

Germiyan vilayetindeki gibi Kuşadası’nda sadece “âyan-ı vilayet” ifadesini kullanmıştır. Burada saymış olduğu âyan isimleri içerisinde çavuş kelimesinin de geçtiği görülmektedir. Kuşadası için “Mütevellî İbrâhîm Çavuş” adında bir âyanın olduğundan bahsetmektedir. Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinden de anlaşılıyor ki 1650’li yıllarda devlet görevlileri ile beraber halkın içinden kişiler de âyan içinde sayılmaktadır. Burada ağa olarak kastedilen kişilerin yeniçeri ağası mıdır, yoksa aynı beğ, efendi gibi bir unvan mı sorusuna cevap bulmak zordur. Nitekim “ağa” kelimesinin tarihte birçok anlamda kullanılmış olması da bu durumu daha da zorlaştıran bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evliya Çelebi’nin âyan isimlerinden bahsetmiş olduğu diğer yer ise Rusçuk’tur. Rusçuk âyanı, “Çavuşzâde, Çelebiler ve Serdâr Alî Beşe”dir. Bundan sonraki durağı ise Yergöğü kalesi olmuştur. Burada ise “Yergögülü Hüseyin Ağa” saydığı tek âyan olsa da daha sonra boşluk bırakmıştır. Evliya Çelebi; Sofya, Pothayıçse, Mihaliç, Yaş, Niş, Timaşvar Kalesi, Üsküp, İskenderiye, Tarhu şehri, Trapoliçse Kalesi, şehirlerinde âyan isimlerini saymak için başlık atmasına rağmen boşluk bırakarak bu isimleri yazacağı yerleri boş bırakmıştır. Fakat atmış olduğu başlıklarda gene “âyan, eşrâf, kibâr” kelimelerini kullandığını görmekteyiz. Anadolu’da olduğu gibi buralarda da aynı şekilde “âyan, paşa, ağa” gibi unvanlar almışlardır. Nitekim buna örnek vermek gerekirse Belgrad Şehri için, “Koca Mûsâ Paşalı Koca Yûsuf Ağa, Ramazân Ağa, Dizdâr Mehemmed Ağa” Yerfice Kalesi’nde, “Memi Ağa” İştîp Şehri’nde “Murâd Ağa, Kopanlı Mustafâ Ağa, Köse Serdâr Ahmed Ağa, Behrâm Ağa” buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanında, gene “bey” ve “efendi” unvanı alan âyan da bulunmaktadır. Bunlar arasında, İştîp Şehri için “Osmân Beğ, Balı Efendizâde, Mustafâ Efendi, Vâiz Receb Efendi, Kadı Ömer Efendi, Mevlevî Mustafâ Efendi” bulunmaktadır. Bunun dışında, daha birçok şehirde bu unvanları alan âyan isimlerini bolca görmek mümkündür.

Doğu Avrupa, Balkanlar ve Kuzey Karadeniz’de âyan isimlerinden gördüğümüz kadarıyla, aynı Anadolu’da olduğu gibi devlet görevlileri bazı yerlerde âyan olarak gösterilmiştir. Bunun yanında, gene toplum tarafından saygın olarak nitelendirilebilecek olan şeyhlerin yazıldığı yerlerde özellikle “eşraf” kelimesi

kullanılmıştır. Mesela yukarıda İştib Şehri için saydığımız, Mustafa Efendi için seyyahımız, onun bir şeyh olduğunu aynı şehirde bir Mevlevi olan Mustafa Efendi adında birini de “*eşrâf [u] a ‘yândan*” ifadesinin içinde sayılmıştır.

Evliya Çelebi; Azerbaycan, İran ve Irak bölgelerini de ziyaret ederek bu bölgelerdeki bazı âyanın isimlerini yazdığı *Seyahatname*'ye eklemiştir. Bunlardan Tebriz'de Avşarî, Dumdumî, Dumbulî, Lahicânî, Terekeme, Gökdolakı kavimlerinin mallarının çok olduğunu söylemektedir. Bunları âyan içinde sayan Çelebi, daha II. ciltte yani sene 1645'lerde bu bölgeye gelmiştir.

Seyyahımız, bundan sonra Şirvan'da bulunan “*Şâhverdi Aka, Kulu Aka, Şehrâb Aka, Hoca Yezden-şîr, İmirza Ma’sûm, Rüstem Aka*”yı âyan içinde saymıştır. Burada da Anadolu ve Avrupa'da olduğu gibi ağalar âyan içinde sayılmıştır. Bundan sonra, burada saydığı âyan isimlerinde de aynı şekilde ağalardan bahsetmektedir. Bunun yanında Havik Kalesi için “*Şehsüvâr Paşa, Serdâr Alî Ağa ve Kethüdâyeri Kurd Mehemed Paşa*”yı âyan olarak saymıştır. Fakat Havik Kalesi için âyan isimlerini sayarken, “*kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve müftîsi ve nakîbü'l-eşrâfî ve a ‘yân [u] eşrafından*” diyerek bunların sadece âyan olmadıklarını da belirtmiştir. Burada devlet yöneticileri ile âyanı ayrı kişiler olarak düşündüğü, bu ifadesinden çıkartılabilir. Evliya Çelebi bir başka kale olan Erdebil Kalesi'nde “*şehr-i Erdebil'in a ‘yânı ve Şeyh Safî türbedârî Şeyh Vâcid*” ifadesini kullanarak bir şeyhin burada âyan olduğuna dikkat çekmiştir.

Bağdat şehri için saymış olduğu, “*Ebû Şükür Hoca, Alî, Hasbullah Çelebi, Mahmûd Hadîdzâde, Haydar Çelebi, Rûznâmecî (---) Efendi, Şâhbender*” isimleri arasında görüldüğü gibi âyan olan kişiler, “çelebi” unvanını Anadolu'da olduğu gibi burada da almışlardır.

Evliya Çelebi, Musul, İmadiye, Mihriban şehirlerinde âyan isimlerini saymak için başlık atsa da daha sonra boşluk bırakarak hiçbir isim yazmamıştır. Âyan isimlerinden önemli gördüklerimizi burada zikrettik. Seyahatnamede bu bölgeler için Çelebi'nin vermiş olduğu diğer isimleri de tablo şeklinde metinde geçtiği gibi birebir aslıyla şehir şehir ayırarak verdik. Evliya Çelebi'nin burada vermiş olduğu isimlerden şu anlaşılıyor ki “ağa” unvanının bu bölgelerde de âyan arasında kullanılması bakımından önemliler. Bunun dışında bir şeyh bir devlet yöneticisi veya zengin bir kişi de âyan olabiliyor. Âyanlık tabirinin daha bu dönemlerde tam anlamıyla belli bir

zümreyi temsil etmediği görülüyor. Bu nedenle, halkın içinden gelen ve halktan biraz daha farklı kişiler bir şehrin ileri gelenleri olarak tabir edilebiliyor.

Evliya Çelebi *Seyahatname*'si âyan isimleriyle ilgili Suriye bölgesinde fazla bir şey bulamadık. Evliya Çelebi'nin bu bölgeye hac için gelmesi ve Mekke, Medine gibi yerlerde farklı bölgelerden gelen birçok insan olmasından dolayı böyle bir şey yazma ihtiyacı duymamış olması olasıdır. Fakat Trablusşam Kalesi için birkaç isim saymıştır. Bunlar, “*Hızır Ağa tevâbi'lerinden Ali Beşe, Mehemed Çavuş, dizdâr ve vâlî-i vilâyet olan Kara Mehemed Paşa*”dır. Burada da hem bir ağa hem de devlet görevlisi olan bir vali âyan tabiri içinde kullanılmıştır. Bu nedenle, aynı diğer bölgelerdeki gibi yine belli bir zümre için kullanılabilecek âyan tabiri yoktur. Özellikle, bunun 1670'lerde yazılmış olması da XVII. yüzyılın sonlarına doğru Suriye'de belli bir zümre için âyan tabirinin kullanılmadığını göstermektedir.

Mısır'da âyan içinde sayılan kişi iki defa defterdar olan Abdullâh Beğ'dir. Abdullah Beğ bir devlet görevlisi olması ve aynı zamanda âyandan sayılması bakımından önemlidir. Nitekim Evliya Çelebi, bu cildi yazarken Mısır'da tarihler 1675'leri gösteriyordu. Bu tarihlerde Mısır'da hala daha devlet görevlisi olan kişiler âyan içinde sayılmıştır

Seyahatname'de geçen isimlerden anlaşılıyor ki daha XVII. yüzyılda belli bir zümrenin değil toplum içinde saygınlığı olan veya taşrada bir devlet görevinde bulunan şahıslar âyan içinde sayılmaktadır. Bu yeri geldiğinde bir şeyh veya toplum tarafından sevilen saygın bir şahsiyet olurken yeri geldiğinde zengin bir şahsiyette olabiliyordu.

Tüm bu anlattıklarımızdan yola çıkarak şu yönde bir çıkarım yapmak doğru olacak. XVII. yüzyılda âyan dediğimiz yani bir şehrin ileri gelenleri olarak adlandırdığımız kişiler, Evliya Çelebi'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla 1650'li yıllarda belli bir zümreyi ifade eden bir kavram değildir. “*XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, Rumeli şehirlerinde âyânı üç kategoriye ayırmaktadır: Şehrin nüfuzlu zengin tüccarları, ileri gelen ulema ve kapıkulu garnizon ağaları. İslimye'de “ekser âyân-ı vilâyetin ticareti” tûfenk, kebe ve renkli velenseler işlemek, satmaktı*”.⁹¹ Burada

⁹¹ Halil İnalçık, “Merkeziyetçiliğin Zayıflaması ve Âyân-ı, Vilâyet” *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 1, s. 110.

kanaatimizce âyan olmak için ve hatta baş âyan olmak için Osmanlı Devleti'nin aradığı şartlardan yola çıkarak bazı tahminlerde bulunmak mümkün olabilir.

Âyan olmak için aranan şartlardan ilki kesinlikle zengin olmaktır. Bu şartı sağlayan kişiler hiç şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin gözünde bir adım öne çıkar. Çünkü merkezi otoritesi gitgide zayıflayan devlet bunların taşradaki otoritesinden faydalanmak istemektedir. Bu konuyla ilgili dönemin oğlunun âyan olmaya tenezzül etmemesi konusunda “*Hayriyye*” adlı eserinde orta halli bir insan olarak da mutlu olabileceği konusunda telkinde bulunan Nabi'nin şiirleri âyanın o dönemdeki durumunu anlatan oldukça önemli bir eserdir. Nâbî'nin *Hayriye* adlı eserinin “*Nehy-i A'yânî vü Zulm-i Fukarâ*” “*adlı bölümünde ayanlar hakkında dile getirdikleri dönemin taşra idaresine dair fikir vermesi bakımından dikkate değerdir. Ayanın şöhret bulmasının nedeni, o bölgede oturanların işlerini görmesidir. İş yapmayan ayan olmaz; halk onun emirlerini dinlemez ve yerine getirmez. Fakat iş, parasız bitirilmez; bitse bile sahibine o işten hayır gelmez. Bu nedenle ayanın gece gündüz fikri, “sitem davulunu çaldırmak” ve şehrin ileri gelenlerine av kazandırmaktır.*”⁹² Nâbî'ye göre âyanın taşrada etkili olmasını sağlayan etken o bölgede yaşayan halkın işini görmeleridir. İş yapmayandan âyan olmaz, halkın onun dediklerini yapması için bu şarttır. İş bitirmek için de para olması gerekir. Evliya Çelebi'nin söylediklerine baktığımızda da aslında o da âyanı yarar namdan ve paralı kişiler olarak tarif etmiştir.

Nabi'nin, bunun dışında âyan hakkında verdiği diğer bir bilgi de şudur: Eğer âyan halkı gammazlamazsa şöhret bulup güç devşiremez. İnsanlar, âyandan korkmalı ki âyan iş yaptırabilsin ve nüfuz kazanabilsin demiştir.⁹³ Âyan bunları yaparken edepsiz ve hayasız olmalıdır.⁹⁴ Nabi'ye göre devrin yöneticileri imanının yükselmesini önemsemeyiz. Onların tek önemsedikleri paradır. Bu kişilerle iyi geçinmenin yolu rüşvet vermektir.⁹⁵ Nabi, bu nedenle eserinde oğluna âyan olmaması gerektiğini

⁹² Belde Aka, *Nâbî'nin Orta İnsan Tipi'nin Hersekli Ârif Hikmet'teki Değişimi*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 21.

⁹³ “*Halkı gamz itmese şöhret bulmaz*

Nâfiz olmaz sözi ragbet bulmaz

Andan itmezler ise havf ü recâ

Ratık u fatk ehli dimez kimse ana” Belde Aka, “*age*”, s. 22.

⁹⁴ “*Olsa a'yânlığa her kim âzim*

Bî-hayâ bî-edeb olmak lâzım” Belde Aka, “*age*”, s. 22.

⁹⁵ “*Akçedür matlabı hep hükkâmın*

N'eylesün merhametün İslâmın

Yarayan anlara rüşvetle yarar

İlm ü irfân u salâhı kim arar” Belde Aka, “*age*”, s. 23.

mutluluğun para da olmadığını insanın para olmadan da bu dünyada mutlu olabileceği yönünde nasihatler vermiştir.⁹⁶ Nabi'nin bu sözleri dönemin âyanı hakkındaki şikayet konularını dile getirmektedir. Nabi'nin bu tür şikayetlerine yine Koçi Bey⁹⁷ ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın eserlerinde de rastlamak mümkündür.

Evliya Çelebi ve Nabi'nin aynı dönemlerde yaşadığını göz önüne aldığımız zaman, seyyahımız âyanı daha çok işe yarar, dürüst kişiler olarak tarif ederken Nabi tam tersi bu kişilerin adam kayırma, rüşvet alma gibi faaliyetler içinde olduklarını söylemiştir.

Bir âyan için de zengin olmak hiç şüphesiz yapacağı işleri daha da kolaylaştırır. Durum böyle ikin elbette ki âyan veya eşrâf dediğimiz bu kişiler de kendi çıkarları için devleti yanlarına almayı hedeflemiştir. Özellikle, âyan ve eşrâf taşrada devletin gücünden yararlanarak eşkıya ve aşiretleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim hiçbir yerel güç sahibi kaos istemez. Yapacakları işler için uygun ortamın hazırlanmasını ister. Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır'ı almasını isteyen yerli eşrâf muhakkak ki bunu kendi çıkarı için istemektedir. Şah İsmail'in daha adaletsiz ya da Safevi Devleti'nin bölgenin güvenliğini sağlama noktasında daha yetersiz kalacağını düşünmeleri onları bu tercihi yapmaya itmiştir.

Osmanlı Devleti, bu kişilerin zengin olması yanında âyan olan kişilerin söz dinlemesi, merkezden gelen emirleri harfiyen yerine getirmesi gibi şartları da bu kişilerde aramıştır. Nitekim bu dönemlere ait birçok belgede âyanın yapmış olduğu adaletsiz uygulamalarda ve yerine getirilmeyen görevlerde bu kişileri uyarmıştır.

⁹⁶ “*Olmaga merci'-i erbâb-ı umûr*

İbtidâ lâzım olur terk-i huzûr

Hem vilâyetlü ider reşk ü hased

Hem düşer kasduna hükkâm-ı beled” Belde Aka, “*age*”, s. 22.

⁹⁷ “(M. 1584) târihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar, kılıç ehli elinde ve ocak - zadelerde olup, yabancı ve kötü asıllı kişiler girmemiş idi. Büyüklerin ve âyanın sepetine girmemişti. İlk defa bozulması şu yüzden olmuştur ki: Evvelce Acem memleketleri üzerine Serdar tâyin olunan Özdemir oğlu Osman paşa, bâzı yabancılara şecâatları görülmekle üçer bin akçe başlangıç verip, bu yol ile yabancı fırsat buldu. Osman paşa iyilerine vermişti. Fakat ondan sonra gelenler, kâr budur diye iyi kötü demeyip, münâsebeti olmayan, aslında ve cinsinde dirlik sâhibi olmayan şehir oğlanı ve reâyâ kısmından bir alay işe yaramaz soysuzlara başlama emirlerini verip, zeâmet ve tumar isteyenler bir günde yüzbin akçe tumara hak sahibi oldular. Boşalan tumar ve zeâmeüer de eski kanunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeğe* başlandı. İleri gelenler ve vükelâ, boşalan yerleri adamlarına ve akrabalarına verip, İslâm memleketlerinde olan tumar ve zeâmetin seçmelerini şer*i şerife ve yüksek kanuna aykırı olarak kimini paş- maklık yaparak, kimini pâdişâh Has'ma katarak, kimini mülk olarak, kimini vakıf olarak, kiminh vücudu sıhhatte olan kimselere emeklilik olarak verip, bütün zeâmet ve tumar, ileri gelenlerin yemliği oldu. Bu bozukluklar, devletin en .şecâatli, güçlü, şan ve şevkete sebep olan askerinin harap olmasına sebep oldu.” Görüceli Mustafa Koçu Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danışman), İstanbul 1972, s. 32 – 33.

Osmanlı Devleti, ayrıca bu kişilerde aradığı bir diğer özellik de o bölgede sözlerinin geçiyor olmasıdır. Hem diğer âyan ya da eşrâf aileleri tarafından hem de halk tarafından sevilen kişilerin bu görevlere getirilmesi de şüphesiz onların işini kolaylaştıran diğer bir etken olacaktır.

Osmanlı Devleti ile âyan ve eşrâf arasında böyle bir durumun olması şüphesiz âyan olan kişiler arasında ya da âyan olmak isteyen eşrâf arasında çekişmeleri de beraberinde getirmektedir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz birçok örnekte de bunu görmek mümkündür. Özellikle, bundan sonraki bölümlerde Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerde gemi yapımı için âyanın yarışması aralarında nasıl bir çekişmenin olduğunu bize göstermektedir.

1.3. Seyahatnameden Örneklerle Evliya Çelebi'nin Âyan ve Eşrâf İle İlişkisi

Osmanlı toplumunun elit kesimini oluşturan âyan ve eşrâf, Evliya Çelebi'yi gittiği birçok yerde karşılaşmış ve kendi evinde onu ağırlamıştır. Evliya Çelebi de bunlar hakkında birçok bilgiyi *Seyahatname*'sinde yazarak okura sunmuştur. Bu konuda önceliğimiz her ne kadar Kuzey Anadolu âyanı olsa da Anadolu'nun farklı coğrafyalarından da benzer örnekler vermek yararlı olacaktır. Nitekim âyan ve eşrâf hakkında XVII. yüzyıla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Biz de bulduğumuz bu bilgileri kullanıp daha doğru bir değerlendirme yapmak için Çelebi'nin verdiği bu bilgilerden yararlanacağız. Bu konuda öncelikle söylememiz gereken şey Evliya Çelebi'nin anlatmış olduğu bu olayları anlatım şeklinin birinci ağızdan olmasıdır. Yani Çelebi, kendisi bu olaylara bizzat şahit olarak bunları anlatmıştır. Başkasından duyarak anlatmamıştır. Bu durum bize âyan ve eşrâf ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin âyan ve eşrâfla ilişkisinden bahsettiği ilk yer İstanbul'dan sonra gitmiş olduğu Bursa Şehri'dir.⁹⁸ Bursa'nın ileri gelenleri ve seçkinleri ile

⁹⁸ “Bursa şehri içre kırk gün kırk gice zevk u safâlar edüp âşinâlığı ve hukukun kesb etdiğimiz a'yân [u] eşrâflardır. Bursa içre hânedân sahibi velîni 'metleri ve güzide erbâb-ı ma'ârifleri ayân u beyân eder

..... (9 satır boş)

Bin elli Saferi'nin yigirminci günü bâlâda tahrîr olunan velîni 'metlerimiz ile vedâlaşup niçesi muhabbaten atlarına süvar olup hakîr ve refîkimiz Ok-çuzâde Ahmed Ağa ile bizi tâ Nilüfer cisrine dek getirüp andan birbirimizle vedâ'-ı âhir edüp 3 sâ'atde yine kasaba-i Mudanya, anda süvâr olduğumuz

tanıştıklarını bunlarla kırk gün kırk gene sohbet ettiklerini yazan seyyahımız, Bursa âyanının kendisini Nilüfer Köprüsü'nün yanına kadar getirdiğini burada vedalaştıklarını bildirmiştir. Evliya Çelebi'nin Bursa'nın seçkin ve ileri gelenleriyle sohbet etmesi, aslında şaşılacak bir durum değildir. Çelebi'nin eserini yazmasında bu âyan, eşrâf veya bölgenin diğer halkıyla iç içe olmaması aslında şaşırılacak bir durumdur. Nitekim vermiş olduğu birçok bilgiyi bu kişilerden öğrenmiş olmalı ki gittiği şehirlerin hem tarihleriyle ilgili hem de o günkü durumları ile ilgili bilgi verebilsin.

Trabzon'da yaşayan ileri gelenleri, âlimleri, salihleri ve büyük evliyalari⁹⁹ anlattıktan sonra bu kişilerin doğum yerleri¹⁰⁰ hakkında bilgi veren Çelebi, bu bilgileri onlarla konuşmadan öğrenemezdi. Ayrıca, seyyahımız Trabzon'dan ayrılmadan önce bu kişilerle sohbet ettiğini de belirtmiştir.¹⁰¹

Trabzon şehri hakkında, *Seyahatname*'den edindiğimiz bir başka bilgi de Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa'nın Evliya Çelebi'nin babasının oğulluğu olduğuyla ilgili kısımdır.¹⁰² Evliya Çelebi'nin Trabzon'a gidince âyan ve eşrâf içinde saydığı Ömer Ağa ve iki oğluyla muhtemelen daha önceden de yakın bir ilişkisi söz konusuydu. Burada, şunu belirtmek gerekir ki Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu her bilgiyi doğru olarak kabul edemeyiz. Bu dönemde yazılmış diğer kaynaklara başvurup karşılaştırma yapılmalıdır fakat seyyahımızın verdiği bazı bilgileri farklı kaynaklarda tespit ederek karşılaştırma yapmak oldukça zor hatta imkansızdır. Özellikle,

dâbbeleri Bursa a'yânlarının huddâmlarına teslim edüp bir sebük-bâr keştîye süvâr {olup} sehl eyyâm ile Mudanya'dan çıkup temevvüc-i deryâ bizi ele alup Urfa mancılığı gibi salına salına çalkanup bir günde cânımızdan bîzâr olup âhir...” Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, “age”, c. II, s. 35.

⁹⁹ “Evsâf-ı kibâr [u] a'yân-ı Tarabefzûn, Der-beyân-ı ulemâ ve sulehâ ve meşâyih-ı kirâm-ı Tarabefzûn” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), İstanbul 1999, c. II, s. 49.

¹⁰⁰ “Bâlâda tahrîr olunan a'yân-ı kibârın maskat-ı re'sleri olan kal'a-i Tarabefzûn'un eşkâli ve hudûdu ve âsâr [u] binâları ve cümle hayrât [u] hasenâtların ayân u beyân eder” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 49.

¹⁰¹ “Bu şehir içre (---) ay zevk u safâ edüp cümle er-bâb-ı ma'ârifleriyle ve ulemâ ve sulehâ ve meşâyihleri ve ayân [u] kibâriyle cân sohbetleri edüp murâd [u] merâmımız üzre şehri seyr [ü] temâşâ edüp alâ kadri'l-îmkân niçe ahvâllerine vâkıf-ı esrâr olup Ketenci Ömer Paşa kethüdâsı Hüseyin Ağa elçilik ile Mikrîlîstân vilâyetine hedâye götürüp hakîr bile”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 54.

¹⁰² “Ba 'dehû İslâmbol içre zu (---) ay zevk u safâ edüp peder-i büzürgvârımızın dünyâ ve âhiret oğulluğu Ketenci Ömer Paşa, Tarabefzûn vâlisi olup pederimiz Ömer Paşa'nın kapu kethüdâsı olup hakîri bile Tarabefzûn'a gönderdi” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 41.

işlediğimiz bu konu uçsuz bucaksız bir konudur. Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiyi ancak onun anlatımına güvenerek kabul edebiliriz.

Evliya Çelebi'nin Ketenci Ömer Paşa ve iki oğluyla ilişkisine dair bir başka bilgi de Erzurum'dan Şuşik Kalesi'ne gittikleri sefere aittir.¹⁰³ Evliya Çelebi'nin Ketenci Ömer Paşa yanında Bâkî Paşa, Ketağaç Paşa, Gürcî Deli Dilâver Paşa, Erzurûm Defterdârı Osman Paşa, İspir, Tortum Paşası ve Gâzî Seydî Ahmed Paşa ile de bir arada sefere gittiklerini yazmıştır. Evliya Çelebi, bu tür devlet görevlisi olan ileri gelenler ile de ilişki kurmuştur.

Evliya Çelebi, Amasya'ya geldiği sırada buradaki âyan ve eşrâftan olan Hacı Paşazade'nin ismini söylerken *Evvelâ* “*veliy-yi ni'metimiz*” ifadesini kullanmıştır. “Velinimetimiz” kelimesi genellikle kendisine çok yararı dokunan ve hayatını değiştirecek kadar bir iyilik yapan birisi için kullanılan bir ifadedir. Burada Hacı Paşazade'nin Evliya Çelebi'ye büyük iyilikler yaptığını söylemek hiç de yanlış olmaz. Kanaatimizce bu iyilik şehir hakkında bilgi vermek, şehri gezdirmek ya da kendi evinde Evliya Çelebi'yi ağırlamak gibi şeyler olabilir. Evliya Çelebi, sadece bu şehirler için değil, gittiği birçok şehirde âyan ve eşrâf ile sohbet ettiğini onların meclisinde bulunduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar Evliya Çelebi, gittiği şehirler hakkında kendi görüşlerine yer verse de bu kişilerden de bilgiler almıştır.

Evliya Çelebi'nin bölgenin ileri gelenlerinden bilgi aldığını gösteren bir başka kanıtta Konya şehrine aittir. Bu şehirde “*Der-beyân-ı hammâmât-ı a'yân: A'yân-ı vilâyetin nakli üzre üç yüz seksen sarây-ı âlî ve gayri a'yân hânelerinin sarây*

¹⁰³ “*Evvelâ nehr-i Araz'ın cenûbi karşısında dağlar içre Şuşik kal'ası beği isyân u tuğyân edüp sulha muğâyir Acem'in kal'a-i Revân'ı nevâhîlerinden niçe yerleri nehb u gâret etdüğü Revân Hânı Kelb Alî Hân oğlu Genc Alî Hân tarafından nâmeler ile elçiler ve azîm hedâyalar gelüp Şuşik beğinden tazallumnâmeleri kırâ'at olundukda cümle erbâb-ı dîvân ile müşâvere olunup sefere mübâşeret olunup cümle eyâlet-i Erzurûm'un sancaklarında olan mîr-i livâları ve erbâb-ı zu'amâ ve erbâb-ı timarları ve her kal'anın nisf kulları sefere gelmek için emr-i şerîfler ile sancak sancak kapucubaşılar gidüp asker-i deryâ-misâl gündün güne cem' olup Gümüşlü Künbet sahrâsında hayme ve hargâhlarıyla meks edüp paşa-yı âlî-vekâr dahi yetmiş bayrak sekbân ve sarıcası ve dörd bin askeriyle Gümüşlü Künbet fezasına çetr-i mülemma'in kurup paşanın cânib-i erba'asına sâ'ir mîr-i mîrân ve sâ'ir ümerâ-yı livâ meks etdiler. Evvelâ Ketenci Ömer Paşa oğlu Mehmed ve ka-rındaşı Irakdan ma'zûl Bâkî Paşa ve Ketağaç Paşa ve Gürcî Deli Dilâver Paşa ve pâye ile Erzurûm Defterdârı Osman Paşa ve İspir [ve] Tortum Paşası Gâzî Seydî Ahmed Paşa, henüz Çaşnigîr Paşalık ile harem-i hâsdan çıkmış bir şeci' mîr-i livâdır.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 109.*

hammâmları vardır"¹⁰⁴ diyerek buradaki ileri gelenlerden Konya hamamları hakkında bilgi aldığını belirtmiştir.

Evliya Çelebi, Ilgın kasabasına geldiğinde buradaki âyanla vedalaşarak ayrıldığını belirtmiştir.¹⁰⁵ Aynı şekilde Van şehrinde, âyana ait hamamları anlattıktan sonra burada tanışmış olduğu âyanın isimlerini vermiştir.¹⁰⁶ Bunun gibi örnek verebileceğimiz şehir sayısı oldukça fazladır. Hamedan, Cizre, Budin, Mostar, Kefe, Hayrabolu, Menemen, Van¹⁰⁷ Antep¹⁰⁸ gibi şehirleri buna örnek olarak saymak mümkündür.

Evliya Çelebi'nin gözüyle âyan ve eşrâfa baktığımızda bu kişiler cana yakın, iyi insanlardır. Gitmiş olduğu hiçbir yerde âyan ve eşrâf hakkında kötü bir şey söylememiştir. Muhakkak ki içlerinden sevmedikleri olmuştur. Fakat bu kişilere *Seyahatname*'de çok fazla yer verme gereği duymamış olabilir. Aslında, bundan önceki bölümde bahsettiğimiz Evliya Çelebi'nin âyanın isimlerini sayarken "eşraf-ı âyan" ya da "kibâr-ı âyan" olarak ileri gelenleri tarif ettiği yerlerde kendisinin sevdiği şehir ileri gelenlerini kastetmiş de olabilir. Bunun yanında, Evliya Çelebi, hayırsever insanlar olduklarını da belirtmiştir. Bu kişilerin çeşme, cami gibi toplumun yararına olan şeyleri yapıklarını söylemiştir. Trabzon'da¹⁰⁹ bunun örneğini görmek mümkündür.

¹⁰⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 18

¹⁰⁵ "Bu Ilgın şehri a'yânlarından Melek Ahmed Paşa efendimizin ağalarından Kefeli İbrâhîm Ağa ile ve Ramazân Ağa ile ve yine Melekli Kadızâde İbrâhîm Çelebi ile ve niçe ehîbbâ ve dostânlar ile vedâlaşup yine cânib-i kibleye 5 sâ'atde", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 15.

¹⁰⁶ "Müşerref olduğumuz dostân, evvelâ velî-ni 'metimiz Mallı Kaya Çelebi ve bürâderi (---) çelebi ve Hadım Ca'fer Ağa ve Kulağası Hüseyin Ağa ve oğulları.

.....(1 satır boş)....." Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IV, s. 121

¹⁰⁷ "Meğer bu mahalde cümle İzmir a'yânı ve mollâsı (---) Efendi cümle bu teferrüçgâhın hıyâbânında ziyâfet-i âlileri var imiş. Hakîr seyishânelerimiz ile ubûr edince âdem gönderüp hakîri cümle tevâbi'imiz ile ziyâfete da'vet etdiler. Hakîr dahi da'vete icâbet deyüp cümle a'yân-ı kibâr ile müşerref olup ekseri yâr-ı kadîmlerimiz bulundular. Ol gün anda Hüseyin Baykara faslı edüp sohbet-i hâs etdik" Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IV, s. 47.

¹⁰⁸ "Ve Ali Neccâr kurbunda Elli Baba ve Elli Çınâr dibinde Topacık Baba ve kible tarafında Kurbân Baba ve Aydın Baba ve Henk Baba. Ve Şeyh Tabak Efendi karîbü'l-ahd ulemâ-yı zâhirden müfessir ve muhaddis ulu sultân idi. Du'â-yı hayrların almış idik. Şimdi dâr-ı bâkîde bulduk ve rûh-ı şerîfleri için bir hatm-i şerîf tilâvet edüp cümle sükkân-ı karâfe-i Ayntâbiyân'ın rûhâniyyetlerinden istimdâd taleb edüp hayâtta olanlarla müşerref olup on gün on gece Ayntâb'da zevk [u] safâlar edüp a'yân-ı kibârlarından Felek Efendi ve Boşnak Ahmed Ağa ve dizdâr ve serdâr ve Musulluoğlu ve Hacı Ağa ve Şeyh Ramazân Efendi ile vedâlaşup ve refikler alup Ayntâb'dan kible cânibine," Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IV, s. 176.

¹⁰⁹ "Evsâf-ı câmi'-i selâtîn ve gayrı cevâmi'-i vüzerâ ve a'yân-ı kibâr" Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IX, s. 50.

Haleb kalkanlı güçlü kuvvetli, cesur ve namli beylerin her birisinin altlarında her ayağı biner guruşa, filan oğlu filan diye soyu soppu belli mühre kısraklar üzerinde sade Şam başlığı koşumlar, Şamvar! eyerler, Şam rikabları, Şam dikdikleri (eyer örtüleri), ve tutmir şaka-bend, cerid buridelisi, zelpuşlu, at sineklikli, ipek örme sırmalı şebekeleri ile altı pare yancıklı, ve Sam-süvar hotaslı küheylan at ve kısraklar üzere selama durup yedi akçe ulufeye mutasarrıf yeniçerilerin ensesinde en azı beşer, onar, kırkar, ellişler kakülü dağınık, iki karış enli gümüş kuşaklı, eli sııklı Gürcü, Abaza ve Çerkez köleli yeniçeriler kat kat selama durdular. Bunlardan sonra Kapukulu yeniçeri serdan ve Kapukulu sipah kethüdayeri başka selama durup başka büyük alay ettiler. Şanlı Paşa da azamet, gösteriş, şaşaa ve tantana ile Rüstem ve Efrasiyab gibi atma binip önce 400 sadaklı (ok torbası) ve savatlı (zırhlı), pak ve silahlı, mükemmel koş kol (yedek at), ağırnak (safkan at) ve kazakdaş (yoldaş, arkadaşı) alaşaları (iğdiş edilmiş at) ile at başı beraber geçtiler. Bundan sonra 200 deli ve 200 gönüllü askerleri de pür-silah Kosdaniçe (mızrak veya cıda, kargı) sııklıklarında kurt derileri sarılmış renkli filandıra bayraklarıyla (kurdele biçiminde bayrak), yelken şeb-külâh ve Salihli takkeleri çelenkler (sorguç) ile hepsi pür-silah at başı beraber geçtiler. Sonra 100 çaşnigir (saray sofracısı) ve 100 taşra kilerciler de elleri sııklı küheylan atlar üzere ubur ettiler. 100 adet iç ağaları ve saraçları, 100 adet mahzenciler, matbah (mutfak) emini ve vekil-harc tabileri hepsi sııklı geçtiler. Daha sonra 200 adet müteferrika (padişahın, vezirlerin veya sadrazarının emirlerini götüren kimse) ve 200 adet riayet edilen çifte köçekli pak mükellef ve muhteşem eli sııklı ağalar at başı beraber geçtiler. Sonra 200 kapıcıbaşı samur kürklü, küheylan atlı kırkar ve ellişer adet eli sııklı dilheran kafadarları zırh-külâha gömülmüş at başı beraber geçtiler. Sonradan paşanın bir yüğrük bayrağı, bir ardcı bayrağı ve iki tuğları geçip ardı sıra paşanın dokuz adet küheylan atları taşlarla süslenmiş altınlara gömülmüş yedekleri ve mücevvezeli (resmi kavuklu) yedekçiler, mirahur ağa ile çekip ardı sıra paşa diba, zerbağ, sırmalı, ipekli ve taşlarla süslenmiş kırmızı kadife cevahir düğmeli sarnur kapaniçe ile altın sırmayla işlenmiş tirkeş ile iki yanında kırmızı dolamalı ve sırmalı üsküflü mataracılar, altın taşlı şatırlar ile ve 400 adet silahlara gömülmüş iç ağalarıyla mehterhanesini döğerek 1058 Şevval'inin 10. günü [28.10.1648] cennet kokulu Şam'a girildi. Allah mübarek eyleye. (---) (---) (---) (---) (---)"¹¹²

¹¹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Günümüz Türkçesi İle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. III, 1. kitap, (Haz. Seyit Ali, Kahraman – Yücel Dağlı), İstanbul 2006, s. 93 – 95; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 44.

Evliya Çelebi'nin burada anlatmış olduğu olaya birebir tanık olmasının yanında kendisine hediye vermelerinden de bahsetmesi âyanın gözünde Evliya Çelebi'nin önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim âyanın gözünde değerli olmasaydı onlarla bu kadar samimi bir ilişki içerisinde olamazdı. Buradan sonra Şam'a gelen Çelebi, Şam âyanının çok iyi Arapça konuştuklarından bahsetmiştir. Şam âyanı ile konuşmadan, onlar hakkında böyle bir şey yazması da gene imkansızdır. Evliya Çelebi, bundan sonra anlatmış olduğu bazı hikayelerde de ileri gelenlere yer vermiştir. Bunlardan birinde birçok şanlı vezir ile tanışıp onların durumlarına vakıf olduğunu, vezir, vekil ve ileri gelenlerle hoş sohbetler ettiğini bildirmiştir.¹¹³ Bunun yanında Musul'dan ayrılırken Musul âyanı ile vedalaşarak ayrıldığını ifade etmiştir.¹¹⁴

Evliya Çelebi, sadece onlarla tanışıp hoş vakit geçirmemiş, âyanın ve bazı devlet görevlilerinin mektuplarını da Melek Ahmed Paşa'ya götürerek emanetçilik görevini yerine getirmiş ve karşılığında Melek Ahmed Paşa'dan hediye at ve altınlar almıştır. Evliya Çelebi bu konuyu *Seyahatname*'de şu şekilde anlatmıştır:

*“Basra'da Efrasiyaboğlu Huseyin Paşa mektuplarım, Murtaza Paşa ve Bağdad ayanlarının, İmadiye, Şehrezul, Akra, Zaho, Duhuk, Cezire, Musul, Hasankeyf ve Diyarbakır valisi Firarı Mustafa Paşa'nın, kısacası butun beylerbeyi, bey, ayan ve eşrafların 170 adet mektuplarını, Huseyin Paşa ve Murtaza Paşa'nın verdiği hediyeleri defteri gereğince hepsini Melek Ahmed Paşa'ya teslim edip emanetciüğü yerine getirdik ve paşadan hayr dualar aldık. Paşa bu hakire bir kese guruş, bir kat değerli giysi, bir koşumlu ve eyerli muteber at bağışladı.”*¹¹⁵

¹¹³ “Bu hakîr Evliyâ-yı pür-taksîr sene 1051 târîhinden berü dokuz pâdişâh ve yetmiş vüzerâ-yı âlîşânlar ile müşerref olup kamusunun ahvâllerine vâkıf olup görürdük ki cemî'i vüzerâ vü vükelâ ve cümle a'yân-ı kibâr hoş-âmed kelâma ve riş-handa ve bedele-güya ve kizb ü bühtân ü iftirâya ve gammâza ve fassâl âdemlere mâyillerdir. Hattâ bu Haleb'de Murtezâ Paşa efendimizle Hünkâr Bağçesi havzı kenarında hem-celîs idim. Ve ba'zı safâ-âver nüdemâlar ile hem-sohbet ü hem-enîs idim. İttifâk bir kaç kerre esnâ-yı kelâmda mübâlağadan kinâye ifrât-ı kelâm üzre kizb-i sarîhi irtikâb edinüp hezârân dürûğ-güylük ederlerdi. Söyledikleri kizblerin sıhhati ve dürûğu hakîrin mazbûtu ve ma'lûmu olduğu mâddelerdir kim ekseriyyâ ol seferlerde bile idim.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 83.

¹¹⁴ “Evvelâ cümle a'yân-ı Musul ile ve paşa ile vedâf' Jlaşup Musul'dan nehr-i şatt üzre cânib-i şarka cisirden ubûr edüp Hazret-i Yunus aleyhi's-selâmi vedâ' ziyâreti edüp cânib-i şarkdan şimâle meyyâl azm-i râh etdikde Musul'un cânib-i cenûbunda bir merhale ba'id Medîne-i Enver nâm şehr-i be-nâm-ı harâbistâni kalup bu hakîr refîklerimizle nehr-i Zarb'ı ubûr etmeyüp kal'a-i Dühük cânibi tarikâna giderken bir menzilde âbâdân içre,” Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, *age*, c. V, s. 2.

¹¹⁵ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali, Kahraman), c. V, I. Kitap, İstanbul 2010, s. 16 – 17; Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel, Dağlı – Seyit Ali, Kahraman – İbrahim, Sezgin), c. 5, s. 7.

Evliya Çelebi'nin burada görüldüğü gibi âyanla olan ilişkisi sadece sohbet, eğlenceye ya da onlardan gittiği şehirler hakkında almış olduğu bilgilere dayanmamaktadır. Aynı zamanda elçilik görevi olduğunu ve âyandan almış olduğu mektupları Melek Ahmed Paşa'ya getirerek aslında âyan ve Melek Ahmed Paşa arasındaki haberleşmeyi de sağladığı görülmektedir.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'de anlattığı âyan ile arasında geçen olaylar ilgili bunlara benzer birçok örnek görmek mümkündür. Önemli gördüklerimizi ve özellikle Anadolu coğrafyasında geçen olayları anlatmaya daha fazla önem verdik. Burada verdiğimiz ya da tekrara düşmemek adına yer vermediğimiz birçok örnekten anlaşıldığı kadarıyla Evliya Çelebi'ye *Seyahatname*'yi yazması konusunda şehir ileri gelenleri ya da o bölgenin halkı yardımcı olmuşlardır. Şehir hakkında Çelebi'ye bildikleri şeyleri sunmuşlardır. Bazı yerlerde, âyanın kendi şehirleri hakkında övündüklerini de söyleyen Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu *Seyahatname*'deki bazı abartıların da bunların söylemlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Tabii bir seyyah için eserini ilgi çekici kılmak önemlidir. Bunda Evliya Çelebi'nin kendine has anlatımı da etkilidir.

1.4. Seyahatname, Arşiv Belgeleri ve Dönemin Kroniklerinde Osmanlı-Âyan ve Eşrâf İlişkisi

Osmanlı Devleti, daha 1590'lı yıllarda bile şehir ileri gelenlerini belli başlı görevler vererek onlardan yardım almıştır. Bu konuyla ilgili örneklerle hem *Seyahatname*'de hem de arşiv belgelerinde sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Bu örneklerden yola çıkarak XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasında âyan ve eşrâfın taşrada yaptığı faaliyetlere değinilmeye çalışılacaktır.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde 1600'lü yıllara rastlayan ve karşımıza *Seyahatname*'de ilk çıkan örnek Bursa ile ilgilidir.¹¹⁶ Bursa âyanının III. Mehmed döneminde isyan eden Celali Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan ve Cennetoğlu adlı isyancıların Bursa Şehri'ne saldırmalarını önlemek amacıyla padişah tarafından

¹¹⁶“*Sene* (---) *târihinde Fâtih-i Eğre Sultân Mehemed-i Sâlis asrında Celâlî Karayazıcı ve Kalenderoğlu ve Deli Hasan ve Cennetoğlu nâm celâlîlerin Bursa üzre hücumların a'yân-ı Bursa istimâ' edüp fermân-ı şehriyâriyle şehrin cânib-i selâsesine burc [u] bârûlu ve kûşe-bendli ve dirsekli ve her tarafı mazgallı yalın kat bir kal'a-i azîm binâ etmişlerdir, ammâ ol kadar metânet üzre binâ olunma-mışdır. Bu dahi Keşiş Dağı ismiyle müsemmâ cibâlin zeylinde şarkdan garba tûlânî bir belde-i mu'azzamdır.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 11.

çıkarılan bir fermanla burada yapılacak olan kale ve bentlere yardım etmeleri yönündedir. Bu konuyla ilgili arşiv belgelerine baktığımız zaman 1607–1608 (H. 1016–1017) yılına ait fermanlarda Bursa'nın korunmasının istendiğini görmekteyiz. Fakat bu belgeler III. Mehmed dönemine ait değil, I. Ahmed dönemine aittir. Bu belgelerde, Silistre Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Paşa¹¹⁷dan, ve Bolu Sancağı beyinden¹¹⁸ askerilerini alıp Bursa'da bulunan Kalenderoğlu üzerine yürümesi, Tarhala, Nevahi, Ilıca, Gördük ve Gelenbe (Gelembe)¹¹⁹ ve Edirne¹²⁰ kadılarında, Bursa'ya asker göndermesi istenmiştir. Bunun yanında, Bursa kadısına yazılan bir fermanda¹²¹ Kalenderoğlu eşkıyasının Bursa'ya saldırısı sırasında müdafaa için alınan borç paranın umuma taksimiyle ilgilidir. III. Mehmed döneminde de var olan bu isyanlarla ilgili bu tür önlemlerin alınmasının gerekli olduğu düşünüldüğünde seyyahımızın verdiği bu bilgilerin doğru olma olasılığının yüksek olduğu düşünülebilir. Nitekim arşiv belgelerinde III. Mehmed dönemine ait Bursa için olmasa da farklı şehirlerle ilgili benzer emirlere rastlamak mümkündür.

Bu isyanlara karşı şehir ileri gelenlerinin Osmanlı'ya yardım teklifinde bulunduğunu da görmekteyiz. Samsun'a yakın Ladik Kasabası'ndaki âyan ve ulema, 10 Ağustos 1603 (H. 02.03.1016) tarihinde celalilerden kasabayı korumak için bir palanka (küçük kale) yapılmasını ve asker temin edilmesini önerdikleri bir mazbata¹²² bulunmaktadır.

Bu durum, bize devletin erken bir tarih olan 1600'lü yıllarda da devletin bir bölgedeki ileri gelenlerden yardım isteğini göstermektedir. Fakat daha önceki bölümlerde dile getirdiğimiz gibi bu âyan denilen kişi bir kethüdayeri ya da Bursa valisi gibi kişiler de olabilir. Yani biz bu dönemde tamamen bağımsız ve ayrı bir zümreyi ifade eden bir âyan ifadesinden bahsedemiyoruz. Burada eğer devlet görevlisi dışında, birinden yardım istendiyse bu kişi o bölgenin maddi anlamda gücü yeten zengin kişileri için kullanılan bir âyan ifadesi olabilir. Yine Bursa'da ve birçok şehirde, şehrin ileri gelenlerinin sebiller yaptırıldıklarından bahsetmektedir.

¹¹⁷ BAO, A. DVNSMHH.d., 76/13, 19 Şaban 1016 (09 Aralık 1607).

¹¹⁸ BOA, A. DVNSMHH.d., 76/31, 14 Muharrem 1017 (30 Nisan 1608).

¹¹⁹ BOA, A. DVNSMHH.d., 76/16, 1 Şaban 1016 (09 Aralık 1607).

¹²⁰ BOA, A. DVNSMHH.d., 76/35, 29 Ramazan 1016 (17 Ocak 1608).

¹²¹ BOA, A. DVNSMHH.d., 76/316, 20 Zilhicce 1016 (06 Nisan 1608).

¹²² BOA, İE.DH, 5/483, 02 Rebiulevvel 1012 (10 Ağustos 1603).

Bursa’da aktarılan bu olaya benzer arşiv belgelerinde birçok örnek görmek de mümkündür. Bursa’da miladi 1583 tarihinde pazarda çıkan anlaşmazlıkla ilgili Bursa kadısına yazılan hükümde, “*Bursa’da bazı pazarcılar şehre gelen meyveleri ellerindeki emir mucebince almalarına mümanaat edildiğinden şikâyet ve diğer pazarcılar da onların ihtikarına mani olmak için meyvelerin pazarda pazarbaşı marifetiyle tevzi edilmesine dair emir ibraz ettikleri ve âyan ve ehl-i vukuf eskidenberi pazarda tevzi olduğunu söyledikleri sabık Kadı Abdullah tarafından yazılmakla üslub-ı sabık hilafına cevaz vermemesi*”¹²³ şeklindedir. Bursa kadısına yazılan hükümde Bursa’daki bazı pazarcıların şehre gelen meyvelerin fiyatlarını eski fiyatın üzerine sattıkları ve bunun için âyandan yardım istedikleri görülmektedir.

1603 yılına ait başka bir belgede ise, Bursa ile Kirmastı arasındaki Balıkesir kasabasının Bergos ve Ortakçı köylerinde ahaliye zulmettikleri için Fırt ma’a-Şamlı (Susurlık) kadısına ihbarda bulunan sabık Bayramiç Kadısı Hasan, Mevlana Taceddin, Dergah-ı Ali çavuşlarından Ahmed Çavuş ve sair da âyanın rencide ettirilmemesi hususunda adı geçen kadıya gönderilen hükümdür.¹²⁴ Hem *Seyahatname*’de hem de arşiv belgelerinde Bursa ile ilgili belgeler birbirlerine yakın tarihlerde meydana gelmişlerdir. Bursa âyanından devletin bazı konularda yardım istendiğinin görüldüğü bu belgelerde dikkati çeken bir başka nokta da âyanın incitilmemesi gerektiği yönündedir.

Buna benzer başka bir belge de 1733 yılına ait Amasya şehriyle ilgili bir belgedir. Belge, Amasya Kalesi yakınlarında akarsu olmadığı ve kale ahalisinin su temininde güçlük çekilmesinden dolayı Yukarı Kale denilen yerdeki harap olan sarnıcın tamir edilerek içindeki suyun kale kapısına kadar getirilip bir çeşme yaptırılması ve masrafların, reaya ve miriden bir şey talep olunmadan, kale ayarı tarafından karşılanması¹²⁵ şeklindedir. Amasya için daha erken 1572 tarihli bir belgede ise âyanın fikrinin alındığı görülmektedir.¹²⁶

Osmanlı Devleti’nde âyanın konumunu anlatan bir başka bilgiyi de Evliya Çelebi Karaharman Kalesi’nin temelini atılmasıyla ilgili vermiştir. “*Cenevizlilerin*

¹²³ BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 46/762, 08 Muharrem 990 (13 Şubat 1582)

¹²⁴ BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 55/366, 20 Zilhicce 1011 (9 Haziran 1603)

¹²⁵ BOA, AE.SMHD.I.. 36/2163 9 Muharrem 1146 (22 Haziran 1733)

¹²⁶ “*Amasya beyine hüküm: Gümüş kazası ulema ve ayarı tarafından verilen arzuhalde fesad ve mezalimi bildirilen Amil ile oğlu Mirza’nın tutulup gönderilmesi*” BOA, A. {DVNSMHH.d. 10/267 1 Zilkade 979 (16 Mart 1572)

elinden bunu da Yıldırım Han feth etmiştir. Daha sonra kalesini kuffar yine istila etmesin için yerle beraber harap, evlerini toprak etmiştir. Daha sonra Sultan IV. Murad Han zamanında bu yerde vahşi Kazak zararını def etmek için sığınılacak bir yer lazımdır, diye ferman edince (—) tarihinde Kapudan Receb Paşa donanma-yı humayun ile bu Karaharman limanına demir atıp vilayetin ileri gelenlerinin görüşüyle Tuna Nehri arkının Karadeniz'e katıldığı yerde dualarla bu kalenin temellerini atmıştır.”¹²⁷ Sultan Murad zamanında yapımına karar verilmiş olan bu kale için şehir âyanının hem fikirlerinin alınması önemsendiklerini göstermesi bakımından önemlidir hem de bu durum bize âyanın Osmanlı Devleti’ne yardımcı olduklarını göstermektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı merkezi otoritesi bozulmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, özellikle vergi toplama konusunda sıkıntı yaşamamak için seçmiş olduğu âyanın halk tarafından sevilen birisi olmasına da dikkat etmiştir. Bunun yanında, âyan denilen kişilerde aranan bir diğer şartta belki de en büyük sıkıntı daha sonraki dönemlerde bundan dolayı yaşandı ama Osmanlı seçmiş olduğu âyanın kendisine itaat etmesi şartını aramıştır. Osmanlı Devleti’nin yerel güçleri olan bu âyan ve eşrâfın devlete olan yararı tartışmamız bir gerçektir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle âyan ve eşrâfın Osmanlı’ya olan zararı üzerinde dursa da bu kişilerin devlete yararı da olmuştur. Osmanlı’nın uzun savaşlar sonucunda ihmal ettiği taşra toprakları bunların varlığı sayesinde asayişini sağlamış olmalıdır. Bununun yanında arşiv belgelerinden de gördüğümüz kadarıyla devletin yardım istediği konularda âyan denilen bu kişilerin devlete yardımcı oldukları ve yol gösterdikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde âyanın güçlenmesini Karadeniz özelinde ele aldığımızda hiç şüphesiz bölgenin coğrafi şartları ve konumu bunda büyük bir etkiye sahiptir. Evliya Çelebi’nin buralara gittiği 1650’li yıllarda belki de bu kadar etkili olmayan buranın yerli güç sahiplerinin torunları bundan yaklaşık bir asır sonra devleti ve halkı zor duruma sokmaya başladılar. Kuğuoğulları, Tuzcuoğulları, Hacısalihioğulları, Sakaogulları, Abazaoğulları, Ekşioğulları, Eyüpoğulları, Kalcıoğulları, Sarıalioğulları, Şadioğulları gibi âyan aileleri ortaya çıktılar. Peki, ne oldu da bunlar bu bölgede bu kadar güçlendiler? Osmanlı, bunlara neden bu kadar ihtiyaç

¹²⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. III., II. Kitap, İstanbul 2006, s. 486; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 198.

duydu? Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan hangi olaylar Osmanlı'yı bunlara mecbur etti? Osmanlı kendi yöneticileri içinden kişilere neden bunlara verdikleri görevleri vermedi de bunlara verdi? Bu gibi sorular daha da uzatılabilir. Bu tür soruların tek bir cevabının olması da zaten imkansızdır. Bu sorulara cevap vermeden önce de âyan denen kişilerin kim olduğunun ve âyan denince kastedilen kişilerin nasıl özelliklere sahip olması gerektiğinin cevabını vermek gerekir. Eğer Evliya Çelebi'nin gittiği dönemdeki âyan denen şehrin ileri gelenleri kastediliyorsa bunun içine daha öncede belirttiğimiz gibi o şehirde yaşayan zenginler, yüksek kademeli devlet memurları, alimler, halk tarafından sevilen sayılan kişiler de girmektedir. Fakat daha sonraki dönemlerde âyan denen kişiler, o toplumun ileri gelenleri değil daha büyük alanlarda hakimiyet kurmaya başladıkları için aslında devletin ileri gelenleri olarak düşünülmelidir. Nitekim artık devlet bunlar olmadan savaşa dahi giremeyecek duruma gelmiştir. Bunlardan almış oldukları askeri destekle savaşıyor, âyanın topladıkları vergileri alan, âyanın adamlarının çiftliklerinde yetişen ürünlerle üretim yapan, denize yakın olan, Karadeniz ve Akdeniz gibi yerlerde âyanın devlet için yaptırmış olduğu gemileri kullanan Osmanlı, bunlara bağımlı hale gelmişlerdir. Âyan, bunların yanında maden işletmeciliği gibi gelir getirecek her türlü işe girişmekten geri kalmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin içinden çıkan bu zümrenin esas itibari ile tamamen doğal olarak ve kendiliğinden ortaya çıktığı düşünülebilir. Osmanlı Devleti için en önemli şeylerden birisi hiç şüphesiz tarımsal üretimin devamlılığını sağlamaktır. Bu nedenle tarlasını iki sene üst üste ekmeyen çiftçiden "çiftbozan" adında bir vergi dahi almıştır. XVII. yüzyılda Osmanlı toplum düzeninin bozulmasındaki en büyük etki Celali İsyanları, mütegalibe hareketleri, eşkıyalığın artmasına aittir. Bozulan düzende, tarım yapan halk, olumsuz yönde en çok etkilenen kesim olmuştur. Bu nedenlerle çiftliklerini bırakıp kaçan halk tarlaları boş bırakmıştır. Osmanlı Devleti, bu boş kalan arazileri tekrar tarıma açabilmek için bu bölgelerde yaşayan ve bu işi yapabilecek kişilere ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu boşluğu ise dolduracak olan kişiler o bölgenin zenginleri olmuştur. Bölgenin zengin aileleri arasında paylaşılan bu topraklar aslında iltizam sisteminin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bölgenin ileri gelen aileleri devletin onlara vermiş oldukları arazileri işletmek için bölge halkından birçok kişiyi himayesine almaya başlamış olmalıdır. Bu durum onların büyük çiftliklerini genişletmelerine, ayrıca toprağını bırakmayan köylünün de topraklarını usulsüz yollarla almalarına zemin hazırlamış olmalıdır.

Karadeniz Bölgesi âyanının güçlenmesine neden olan diğer bir ihtiyaç da yine tımar sisteminin bozulması sonucu ortaya çıkan asker sorunudur. Osmanlının özellikle “1723'te başlayıp aralıklarla 1749'a kadar süren Osmanlı – İran savaşlarının sefer güzergahının Doğu Karadeniz sahillerini takip etmesi, mühimmat ve asker naklinin bu kıyılardaki limanlar kullanılarak gerçekleştirilmesi, ayrıca bölgeden sürekli asker talepleri, Viyana bozgunundan bu yana bu seferlere yerli kulu olarak katılmış olmakla kazanmış buldukları resmi ve askeri sıfatlara da müsteniden zaten giderek güçlenmekte olan yarı feodal zümrelerin durumunu kuvvetlendirdiği gibi kıyı hattını oldukça hareketlendirmiştir. Bütün bu hadiseler sırasında Giresun bölgesinde Kelalioğulları, resmi belgelere göre, şekavet ile ortaya çıkmış; daha 1750'li yıllarda Gümüşhane-Esbiye madeni ile irtibatı bulunan Tirebolu voyvodalarını ele geçiren İbrahim Ağa etrafına topladı Sakaoğlu, Cilesizoğlu, Camur Ali, Turuduoğlu gibi kimseler yanında bulunduğu halde 600 kişilik Çepni askeriyle Giresun bölgesine tamamıyla hakim olmuştu.”¹²⁸ Burada görüldüğü gibi âyanın askeri anlamda güçlenmesi, yine Osmanlı'nın onlara bu anlamda ihtiyacı olmasından kaynaklanmaktadır. Hem Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde hem de arşiv belgeleri ve dönemin kroniklerinde görmüş olduğumuz kadarıyla Osmanlı, bölgenin ileri gelenlerini kale yapımı, şehri eşkıyalara karşı savunma, gemi yapımına yardım etmek gibi işlerde kullanırken daha sonraki dönemlerde bunlara verilen görevin öneminin artması bunlarında kendilerini güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Bununla birlikte 1595 yılına ait bir arşiv belgesinde de, “İstanbul kadısına hüküm ki: Düşman Budin (Budun) serhaddinde harekette bulunmakla serhadde olan ümera ve beylerbeyilerden ayan-ı vilayetten ve muhafazada olan askerden mahzarlar gelmiş iki aydan beri Estergon kalesinde mahsur olan güzat-ı İslam'ın ekseri şehid olmuş ve Memalik-i Mahruse'den nice mahalle zarar mukarrer olmuş imdi bazı sefere memur muhtelif sınıfdan kimseler sefere gitmeyerek İstanbul'da istirahatte kalmışlardır düşman ittifakla hareket etmiş iken huzur ve rahatta olanlara nan ve nimetim haramdır şer ve kanunumuz üzere katlolunmaları lazım gelmiştir her kim olursa olsun dirliği ve esamisi ve bölüğü ile defter edip sefer-i hümayuna memur olan ve olmayan ne-asıl kimsedir aynı ile iki güne değin ferden defter edip sefer-i hümayunuma memur iken henüz varmayanlar ve bırakıp firar edenler her kim olursa olsun salb ve siyaset

¹²⁸ Feridun M. Emecen, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa”, *Bellekten*, 65/242, Ankara 2001, s. 197.

eylemek."¹²⁹ İstanbul kadısına yazılan bu belgede savaşa ilgili vilayet âyanının Osmanlı hükümetine vermiş olduğu bilgiler ışığında Osmanlı'nın bir çözüm yolu bulup hareket ettiği görülmektedir. Osmanlı, bu şekilde âyanın görüşünü almış olması onlara bu anlamda güvendiğini de gösteren bir durumdur. Tabii burada erken bir tarih olan 1595 tarihinde âyan olarak kastettiği kişilerin devlet yöneticilerinden olma ihtimali de vardır. Bunun yanında Evliya Çelebi, Belgrad'dan Demirkazık seferine giderken yaşadığı ve tanık olduğu olayları anlatırken âyanın, askerlerin buz tutmuş zemine kazık çakıp çadır kurabilmeleri için yardım ettiklerini yazmıştır. Çelebi, bu olayı şu şekilde anlatmıştır: "*Evvela o kışta kıyamette sadrazam Belgrad'da mevcut bulunan 10.000 kadar asker ile Hazret-i Risalet-penah'ın sancağ-ı şerifini açıp Belgrad'dan bir musibet alayı ile çıktı, Sava Nehri üzerindeki köprüden geçti. Zemin Ovası menziline beş karış kar üzere çaresiz askerler çadırlarını kurmaya ne kadar gayret edip uğraşıtlarsa da Zemin Ovası'nın zemini buz tutup sanki Nahşivan demiri olmuş, çadır kazıkları geçmez. O sabah vakti nice bin adet silahlı asker kar üzerinde çadırsız atları ellerinde ve kılıçları bellerinde bu ova içinde tüm Tanrı mahluku güz yaprağı gibi tir tir titreyip nice bin insan ve özellikle insan görüntülü tiryakiler aziz canlarından bıktılar. Ancak nice eşmiş, yortmuş, sıkıntılar, şiddetli acılar çekmiş, iş görmüş adamlar bütün çuvallarını ve ağırlıklarını dört taraflarına dizip çadırlarını kurup tüm ipleri çuvallara bağlayıp nice yüz çadırlar kuruldu, ama atların kazıkları yere geçmediğinden bütün halk hayretler içinde kalıp nice bin atlar sahradaki kar üzerinde serseri gezerler idi. Hemen sadrazam için padişah cebehanesinden demir kazıklar getirip ve Belgrad'm nice bin demircilerine binlerce demir kazıklar kestirip vezirin ve diğer divan erbabının çadırlarını demir kazıklarla kurdular. Ama Allah berhudar eyleye, bu hakirin iş görmüş hizmetçileri bu perişan hali görüp o an ateş yakıp tencereler içinde karı eritip kaynar su olunca nice yerlere kaynar suyu döküp yer yumuşatarak o mahalle kazıkları kaktılar. Sonra atları bağlayıp her atın başına torbalarıyla samanlarını asıp çullarını atlar üzere vurup atlar titremekten kurtuldu. Derhal bu tertip üzere sıcak sular dökerek çadırın kazıklarını kakıp çadırımıza girip sanki a'rafa girmiş olduk. Bu hali diğer ileri gelenler görüp onlar dahi kaynar sular*

¹²⁹ BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 73, s. 86, (31 Temmuz 1595)

ile kazıklar kakarak çadırlarını kurup çadırlarında karar ettiler. Ama karakullukçu hizmetçilerin bu seferde çektiği derdi, belayı, zorluk ve sıkıntıyı Allah bilir.”¹³⁰

Âyan, arşiv belgelerinden ve *Seyahatname*'deki bilgilerden de anlaşılacağı üzere barış zamanında olduğu kadar savaş zamanlarında da Osmanlı Devleti'ne yardım etmektedirler.¹³¹ Kalenin alınmasından sonra devlete âyan tarafından ayrıntılı olarak yazılan mektupları götüren Çelebi, bundan başka Celalilerin zulümleri ile ilgili de âyanın devlete mektup yazdıklarını da *Seyahatname*'sinde anlatmıştır.¹³² Âyanın devlet yöneticileri ile ilişki içinde oldukları ve âyana belli konularda danışıldığı görülmektedir. Âyanın yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi devlete yardım etmekte, halkla devlet arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Nitekim Bitlis şehrinin ileri gelenleri, Ramazan ayının 27. Gecesi, (31 Temmuz 1655) tarihinde yeni han seçimi için yapılan büyük divana katılmışlardır.¹³³ Evliya Çelebi'nin burada âyan olarak kastettiği kişiler devlet yöneticileri de olabilir.

¹³⁰ Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. VI, II. kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2010, s. 527–528; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. VI, s. 236.

¹³¹ “*Hakîr dahi ol ân ulgar ile Paşa'ya bu feth [u] fütühâtın haberin götürmeğe cümle a 'yândan ve Özü beğinden ve Yûsuf Kethüdâ'dan mufassal mektûblar alup*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, s. 102.

¹³² “*Hikmet-i Hudâ bu celâlîlerin halâsı için Der-i Devlet'e arz [u] mahzarlar gideli yigirmi altı gün ol-muşdu. Arzlar huzûr-ı pâdişâhîde zerre kadar mak-bûl-i şehriyârî olmayup sa'âdetlü {pâdişâh} hasekisi yigirmi yedinci günde cümle celâlîlerin katliyeriçün "Ya başları, ya başlarımız" deyü Murtazâ Paşa'ya ve Kadri Paşa'ya ve Çetrefil Paşa'ya ve Dutsak Ali Paşa'ya ve niçe beğlerbeğilere mü'ekked hatt-ı şerîfler geldi, ammâ hikmet-i Lem-yezel hatt-ı şerîfden yedi gün evvel celâlîleri Kara Murtazâ Paşa ve Kadri Paşa ve Dutsak Paşa cümlesin kelle edüp hâzırlamışlar idi. Hemân ol gün Murtazâ Paşa ve Kadri Paşa ve Dutsak Ali Paşa ve Çetrefilzâde Hüseyin Paşa ve gayrı mir-i mirânlar ve ümerâlar ve a 'yân-ı kibâr ulemâ ve sulehâ-yı meşâyihân ve molla ve mezâhib-i erba 'a şeyhülislâmları cümle arz [u] mahzarlara mühürler urup cümle kibâr Der-i Devlet'e mekâtibler yazup üç vezîr tarafından ve yedi aded beğlerbeğiler tarafından âdemler ile üç celâlî vezîr başı ve (---) aded mir-i mirânlar başı ve sâ'ir ümerâlar başların tuzlayup kutular içre arz [u] mahzarlar ile cümle (---) aded kelle paçaları ulaklıkla Âsitâne-i sa'âdet'e gönderüp Murtazâ Paşa Diyârbekir'e ve Kadri Paşa şâm'a ve Çetrefilzâde Musul'a ve sâ'ir mir-i mirânlar mansıblı mansıblarına gidüp Dutsak Ali Paşa Haleb mansıbında kalup etrâf [u] eknâfda cümle celâlîleri kırmağa henüz başladılar ve,*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, s. 125 – 126.

¹³³ “*Evvelâ bu dîvân-ı âliye Bitlis şehrinin cümle ulemâ vü sulehâ ve meşâyih-i kibârî vü kübbârî ve a 'yân [u] eşrâfi geldi ve Zâl Paşa'nın duhter-i pâkîze-ahterinden olan Ziyâeddîn Beğ kim marâlî ve gazâlî ve mükehhâl gözlü şehzâde-i âzâde misilli bâlâ-bülend ü mahbûb-ı âfet-i zamân Ziyâeddîn Beğ ibn Abdâl Hân {geldi} ve andan mihteri Arab hanımından vücûda gelen Bedreddîn {geldi} ve andan kihter başka câriyeden olan hûnhâr Nûruddehr Beğ {geldi}. Bu üç aded bürâder-i cân-berâberleri cümle a 'yân-ı Bitlis ile berâber dîvân-ı pâdişâhîde Paşa huzûruna gelüp cümle ser ber-zemîn edüp dest bûs etdiklerinden sonra mukaddemâ Paşa bu şehzâdeleri hânelerinde mihmân oldukda bâğırlarına basup evlâd-ı ma'nevî idinüp Ziyâeddîn Beğ için "İnşâallah ben seni bir çerâğ ederim." demiş idi*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. IV, s. 147.

Evliya Çelebi, Mısır âyanı hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunların çoğu, yapılan törenlere âyanın katılması ile ilgiliyken bazıları da âyanın halka, devlet görevlisi olan kişilere ve asker zümresine verdikleri ziyafetlerle ilgilidir. Bunların dışında, başka bir husus da vakıflar ve âyanın tahsil ettikleri hazinelerle ilgilidir. Evliya Çelebi bu konuyla ilgili şunları yazmıştır:

“Sultân Selîm Mısır'ı feth etdikde Hayra Beğ Mısır vezîri olup Kemâl Paşazâde Ahmed Efendi Mısır'a kadıaskeri olup Gazâlî kalemiyle hakkânî(?) [evkâf-ı(?)] Mısır'ı tahrîr etdiklerinde nefis-i Mısır içre yetmiş yedi bin evkâfullâh imiş. Hâlâ on iki bini ma 'mûr [u] âbâdândır. Her gelen Mısır mollâları emr-i pâdişâhîyle bu evkâfullahların tefîş ü tefahhusuna me 'mûrdur. Senede bir kerre yoklayup en ednâ vakıfıdan bir altun ve kırk elli ve yüz, iki yüz, beş yüz ve bin altun aldığı evkâflar vardır.

Ve bu evkâfların azîm ma 'mûr kurâları ve rızka ve feddânları ve mürettebâtları ve mîrîden mâlları vardır. Gazâlî tahrîri üzre bu evkâf kurâlarından üç Mısır hazînesi dahi hâsıl olur, deyü defterhâne-i Mısır'da mastûrdur.¹³⁴

Evvelâ eyâlet-i Mısır'da cümle (---) kurânın mîrî mâlları galk ya 'nî kapanup edâ olundukdan sonra rûznâmçe defterinde mastûr u murakkam olduğu üzre cümle a 'yân-ı Mısır'a beş Mısır hazînesi fâ 'iz mâl hâsıl olur, deyü tahrîr olunmuşdur. Hakkâ ki dahi ziyâde hâsıl olur. Hattâ Kethudâ İbrâhîm Paşa azîz-i Mısır iken İslâmbol'da sâkin pâdişâh mukarreblerinin ve gayrı a 'yân [u] eşrâfın Mısır'daki köylerinin üç Mısır hazînesi mâl hâsıl olur, deyü rûznâmeci Abdurrahmân Efendi İbrâhîm Paşa'ya arz etdi. Paşa dahi der-i devlete telhîs etdikde rûznâmeci Abdurrahmân Efendi'yi huzûr-ı şehriyârîye ihzâr ye (---) de katl edüp muvâcehe-i pâdişâhîde yine o minvâl üzre cevâb verdikde pâdişâh-ı Cem-cenâb buyururlar kim,

"Ya Mısır [[(---) (---) (---)]] mâl-ı fâ 'iz kalur" deyü su 'âl buyururlar. Rûznâmeci,

"Vallâhi pâdişâhım, beş Mısır hazînesi mâl ümerâ ve a 'yân [u] eşrâf kullarına kalur" deyü cevâb verüp iltifât-ı şehriyârîye mazhar olup mu 'azzez ü mükerrem yine Mısır'a geldi.

¹³⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. X, s. 238.

Ve anın zamânında Mısır'ın irâd [u] masrafı berâber olup tedâhül ref' oldu. Ba'dehu İbrâhîm Paşa Mekke'ye üç bin kul yazup seksen iki haccında şerîf Sa'd'ı hal' edüp yerine şerîf Berekât şerîf oldu. {Rûznâme-i Abdurrahmân Efendi huzûr-ı pâdişâhda böyle keşf-i râz etdiği için âhir Cânpûlâdzâde'ye rûznâmeciyi katl etdirdiler.} İşte Mısır'da bu tertîb üzere sekiz Mısır hazînesi dahi böyle tahsîl olur.”¹³⁵

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak, âyanın devlet yönetimi, savaş ve barış zamanlarında devletin yanında bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu konuyla ilgili olarak âyanın da bu konuda kendi çıkarlarını gözettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim devletin zor duruma düşmesi, aynı zamanda kargaşanın çıkmasına ve bu kargaşadan kendilerinin de ticaretine balta vurulacağı düşüncesi âyanın Osmanlı'yı sığınılacak bir liman olarak görmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı ve taşra ileri gelenleri arasındaki çıkar ilişkisine dayalı bir anlayışın bulunduğunu söylenebilir. Bu durum, zamanla özellikle savaşlar, Sanayi İnkılabı, Fransız İhtilali ve bunun gibi Osmanlı'yı olumsuz yönde etkileyen durumların ortaya çıkmasıyla birlikte daha sonraki yüzyıllarda âyanın güç kazanmasına, Osmanlı'nın ise güç kaybetmesine sebep olmuştur.

1.5. Evliya Çelebi'nin Verdiği Bilgilerde Âyan ve Eşrâfın Kıyafetleri ve Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde 1640 ile 1680'li yılları arasında âyan ve eşrâfın giymiş oldukları kıyafetleri Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilere göre ele alacağız. Bunu yaparken yine Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilere bakarak sıradan halkın da giymiş olduğu kıyafetlerle de karşılaştırma yapmaya çalışacağız.

Âyan ve eşrâf bu dönemde, *Seyahatname*'ye göre, “samur kürk”, “cılıkava kürk”, “sincap kürk”, “çuha samur”, “prankon çuka”, “atlas elbise”, “atlas ipekli elbise”, “ipek hal'at-i fahireler”, “yaldızlı sarıklar” ve “kemha, sof ferace” gibi elbiseler giymektedir. Bunun yanında orta halli insanların, “çuka ferace”, “boğası hil'at”, “nazik boğası”, “akça, gökçe, pakça elbiseler”, “konkuş”, “dolama”, “yelek”, “elvan bez”, “cezahirli tarzı sıkma yelek”, “pala bıçak”, “balarına fes”, “serhaddi”, “aba”, “kaba”, “okçuoğlu kürkü”, “londura çuka”, “renkli boğası”,

¹³⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. X, s. 238.

“pironkona”, “soya çuka ferace”, “çekman”, “çuka serhaddi”, “acem boğası”, kemerlerinde “alaca carik ipek kumaş üzerine hançer”, başlarında “kadife kavuklar”, “fes üzeri dayı sarığı”, “elvan boğası kapamalar”, “sade sarıklar”, “kırmızı çakşırlar”, “saya”, “iskerled çuka”, “kırmızı fes”, “okçuoğlu harvani kürkü” giydiklerini söylenmiştir. Fakir insanların da “tatar kalpağı”, “londura çuka”, “Mevlevi külahı üzerine muhammedi sarığı” taktıklarını söylemiştir. Bunların dışında âlimleri salihleri ve büyük şeyhlerin giydikleri özel elbiselerinin olduğunu, bunların “çuka ferace”, “boğası kaftan” ve “sof ferace” giydiklerini söylenmektedir.

Evliya Çelebi, sadece erkeklerin değil kadınların da giymiş oldukları kıyafetleri *Seyahatname*'de yazmıştır. Kadınların, “altın ve tamamı ipekten elbiseler”, “çuka ferace”, “beyaz çarşaf”, “renkli soflar”, “yassıbaş”, başlarına “sivri altın”, “gümüş takke” ve “diba”, “siyah, mavi, kırmızı muhayyer” ve “çuka feraceler”, ayaklarında özellikle “sarı çizme”, yüzlerinde “burka”, gibi elbiseler kadınların Anadolu'da giymiş oldukları elbiselerdir.

Evliya Çelebi'nin Anadolu'da bu konuda bilgi verdiği ilk yer Bursa'dır. Bursa'da zengin bezirgânların samur kürk giydiklerini ve diğer insanların da güçleri ölçüsünde çeşitli elbiseler giydiklerini söylemiştir.¹³⁶ Samur kürk denilen şey, sansar ya da sincap derisinden yapılan oldukça değerli bir kürktür. Samur kürk, diğer şehirlerde de göreceğimiz gibi âyan ve zengin kişiler tarafından oldukça tercih edilen bir kürk olmuştur. *Seyahatname*'den samur kürkü kullananlara örnek vermek gerekirse; Trabzon'da halkı 7 fırkaya ayıran Çelebi'nin ileri gelenlerden bey, beyzadeler, hizmet ehli halk tabasının samur kürk giydiklerini ve bunların güzel elbiselere gömülmüş paşazadeler olduklarını söylemiştir. Bunun dışında, Erzurum âyanının çuha samur ve değerli kumaşlar giydiklerini, Urfa'da âyanın baştan başa samur kürk giydiklerini, Kayseri de ayanın samur giydiklerini, Malatya, Diyarbakır, Bitlis, Edirne, Hayrabolu ve Afyon'da da âyanın samur kürk giydiklerini belirtmiştir. Genellikle, ileri gelenlerden bahsettiği her yerde samur kürk giydiklerini söyleyen

¹³⁶ “Niçe bin semmûr kürklü muhteşem ankâ bâzargânları ve ulemâları vardır. Bir fırkası zümre-i avândır, at u raht u taht u hânedân sahibleridir kim ehl-i hizmetlerdir. Bir fırkası tüccâr-ı berr [u] bihâr, ankâ-sâhib-i kâr kimesnelerdir. Bir fırkası çârsû-yı bâzârda ehl-i sanâyi'dir, alâ kadri'l-istitâ'a gûnâ-gûn libâs-ı fâhire giyerler.” Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, “age”, c. II, s. 22.

Çelebi, Van şehri¹³⁷ için “âyanından samur giyen azdır” demiştir. Bunların daha çok çuha ferace giydiklerini belirtmiştir.

Evliya Çelebi, daha sonra Sinop şehrinde halkın genellikle tüccar, marangoz, kara ve deniz tüccarı olduğunu belirtmiş ve halkın çuha ferace ve boğası hil’at giydiklerini söylemiştir.¹³⁸ Çuha oldukça sık dokunan ve genellikle dimi ya da bezayağı örgüyle yapılan kalın bir kumaş türüdür. Osmanlı toplumunda daha çok orta halli kişiler tarafından tercih edilse de bazı yerlerde âyanlar ve zenginler tarafından da çuha samur olarak, fakirler tarafından da londura çuha olarak kullanılmıştır. Toplumun her kesimi tarafından sıkça tercih edilen bu kumaş türü *Seyahatname*’de de oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı’da askerlerin kışlık giysileri de çuhadan yapılmakta olduğundan, Selanik, İstanbul, Edirne, Şam ve Bursa’da dokunan yerli çuhalar ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu nedenle, İran, Mısır ve Türkistan daha sonra Avrupa ülkelerinden ithal edilmeye başlanmıştır. Evliya Çelebi’nin bu kumaş türünü kimlerin kullandığı ile ilgili *Seyahatname*’de aldığı notlara bakarak, ilk örneği yine halkı yedi fırkaya ayırmış olduğu Trabzon’dan vermek yararlı olacaktır. Yedi kısma ayırmış olduğu halkın üçüncü kısmının kara ve deniz tüccarlarından oluştuğunu bunların da Azak, Kazak, Mikril, Abaza, Çerkezistan ve Kırım’a gidip ticaret yaptıklarını söylemiştir. Bunların çuha ferace elbisesi giydiklerini bunun yanında dördüncü kısmı oluşturan türlü türlü sanat sahiplerinin ve beşinci kısmı oluşturan gemicilerin de bu çuha tarzı elbiseyi giydiklerinden bahsetmiştir. Burada da görüldüğü gibi toplumun büyük bir bölümü tarafından tercih edilen bu kumaş türü oldukça fazla kullanılmaktadır. Bu iki şehir dışında, Amasya’nın orta halli olanlarını ve Sivas’ın, Malatya’nın, Diyarbakır’ın, Erzurum’un hem âyanı hem de âlim ve salihleri tarafından kullanılan bu kumaş türü, İznik, Eskişehir, Van, Gelibolu, Germiyan, Uşak, Afyon, Demirci, Turgutlu, Manisa, İzmir, Seferihisar, Aydın, Tire, Antalya, Adana ve Antep’de de halk arasında yaygındır. Evliya Çelebi, sadece bu yerler için çuha kumaştan elbise giydiklerini söylese de doğudan batıya, kuzeyden güneye tüm

¹³⁷ “Van kavminin ekseriyyâ giydikleri çuka serhaddî ve çekmândır. Semmûr kürklüsü azdır ve cümle Acem boğasısı giyerler ve kemerlerinde alaca çarık harîr kuşak üzre birer hançer, elbette başlarında mukarrerdir ve başlarında katîfe kavukları gâyet büyüktür. (---)” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. IV, s. 121

¹³⁸ “Ekseriyyâ halkı tüccâr ve neccâr ve sevdâger-i berr u bihârdır. Bir fırkası avân ve bir zümresi ulemâ ve meşâyihândır. Halkı ekseriy-yâ çuka ferâce ve bogasi hil’at giyerler.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 43.

Anadolu bu kumaş türünü tercih etmektedir. Bunun yanında Çelebi, kadınlar, askerler ve Kayseri ve Hayrabolu âyanının da çuha giydiğini belirtmiştir. Çuha ferace denilen elbise türü ise çuhadan yapılan, kadın ve erkeklerin tercih ettiği, vücudun hepsini kaplayan tek parça elbisedir. Günümüzde, özellikle kadınlar tarafından tercih edilen ferace tarzı elbiseler, XVII. yüzyılda da *Seyahatname*'den de anladığımız kadarıyla oldukça çok tercih edilmektedir.

Sinop şehrinde halk, çuha ferace dışında boğası hilat da giymişlerdir. Boğası bugün hala daha Isparta ve Denizli'de dokunmakta olan bir kumaştır. Kaput bezine benzeyen bu kumaş, XVI. ve XVII. yüzyılda da Osmanlı'da kullanılan bir pamuklu kumaş olarak oldukça çok kullanılmaktadır. Beyaz renkli olan bu dokuma türü elle ya da çırıkla bükülerek pamuk ipliğinden yapılmaktadır. Boğası daha sonra ise farklı renklere boyanmaktadır. Kalitesine göre değişen çeşitleri olan bu kumaş türünün Sinop dışında, Trabzon'da dördüncü fırka olan sanat erbabi tarafından, Erzurum'da âlim ve salih kişiler tarafından, Niğbolu, Malatya ve Hayrabolu'da orta halli halk tarafından, Van halkının genellikle Acem boğası, Antep halkının ise Elvan boğası kullandıklarından bahseder.

Sinop şehrinde sonra, Samsun'da şehrin ileri gelenleri ve halkın giymiş oldukları kıyafetler hakkında da bilgi veren Çelebi, sadece buradaki herkesin kendi gücüne göre akça, gökçe ve pakça elbiseler giydiklerini söylemiştir.¹³⁹ Fakat daha sonra gitmiş olduğu Trabzon'da daha öncede söylediğimiz gibi, Evliya Çelebi, burada yaşayanları yedi fırkaya ayırmıştır. Bu fırkanın üçüncüsü olan kara ve deniz tüccarları da çuha ferace, kontuş, dolama giyen zengin bezirgânlardır. Dördüncü kısmı oluşturan çeşitli sanat sahipleri, çuha ferace ve boğası hilat giymektedir. Beşinci kısım gemicilerdir ve bunlar kendilerine mahsus demir, kopran, şalvar, çuha dolama ve başlarına astar sarık giymektedir, altıncı kısım ve yedinci kısım hakkında Evliya, bunların bağcı ve balık avcıları olduklarını söylese de bunların kıyafetleri hakkında bilgi vermemiştir. Trabzon'da yaşayan kara ve deniz tüccarlarının giymiş oldukları kontuş, elbiselerin üstüne giyilen yelek şeklinde bir elbisedir. Evliya Çelebi, İznik, Diyarbakır, Bitlis, Germiyan, Uşak, Afyon, Manisa, Tire halkının da genellikle orta halli olanlarının bu kıyafetleri giydiklerini söyler. Bunun dışında dolama denilen ve

¹³⁹“Halkı, cümle keştibân ve kendirciyândır ve a ‘vâni yokdur ve uleması çokdur. Herkes iktidârına göre akçe ve gökçe ve pâkça libâslar giyerler.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 45.

çuhadan elbise gibi önü açık olan ve üstüne kuşak bağlanılan bir kıyafettir. Dolama kıyafeti, Anadolu için Trabzon dışında kullanılmamıştır. Yelek ise kolsuz ve önü açık bir giysidir. Yelek seyahatnamede, Anadolu için Turgutlu'da sıkma yelek olarak değinilmesi dışında başka bir yerde geçmemiştir.

Trabzon'da beşinci bölüm olan gemiciler Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre kendilerine özgü bazı kıyafetleri vardır.¹⁴⁰ Bunların kıyafetlerinin başında, demir kopran gelmektedir. Kopran kıyafeti Trabzon dışında başka bir yerde kullanılmamıştır. Evliya Çelebi'nin de zaten kendilerine özel kıyafetleri var, demesi de neden başka bir yerde geçmediğini göstermektedir. Bunun yanında, çuha, kazmir gibi kalın, atlas gibi ipekli ve şal gibi yün kumaştan yapılan bir don olan şalvar, çuhadan entari gibi önü açık düğme olmadan kavuşturulan ve üzerine kuşak bağlanan bir elbise olan çuha dolama da bunların giydikleri elbiselerdendir. Bu elbiseyi yeniçeriler, şatırlar, baltacı, iç oğlanları ve vezir çuhadarlarının da giydikleri bilinmektedir. Bu kişiler başlarına ise astar başlık takmaktadır. Bazı yeniçeriler ile 32 avcı ustanın özel günlerde iki tarafında yürüyen karakollukçuların taktıkları serpuş olan bu başlık elbiselerde kumaşları daha sağlam yapmak için de kullanılan bez ve kumaştır. Hem şalvar hem de başlarına taktıkları astar başlık da *Seyahatname*'de başka bir Anadolu şehrinde geçmemektedir.

Evliya Çelebi bundan sonra Amasya şehri için halkın samurlu ayam ve çuha ferace giydiklerini söylemiştir.¹⁴¹ Erzurum Şehri için ise ileri gelenlerinin, çuha samur ve değerli kumaşlar giydiklerini, âlim ve salihlerin çuha ferace ve boğası kaftan, bunların dışındaki zanaat sahiplerinin de aba, kaba ve boğası elbise giydiklerini söylemektedir.¹⁴² Kaftan denen elbise, her çeşit üste giyilen elbiseye verilen isimdir. Arapçası hilat olan "kaftan" Osmanlı'da önemli memuriyetlere getirilen kişilere ve mühim hizmetlerde bulunanlara taltif amacıyla giydirilirdi. Astarlık, seyrek dokunmuş bez olan boğası kumaşından yapılan kaftan Erzurum'da âlimler ve salihler tarafından

¹⁴⁰ "Beşinci kavmi keşfîbânlardır kim Bahr-i siyâh içre mellahlık edüp kâr ederler. Bunların libâsları kendülere mahsûs demir kopran ve şalvar ve çuka dolama ve serine asdâr-ı destâr sarup rûy-ı deryâda gazâ edüp ceng [u] cidâl ederek ticâret edüp kâr ederler." Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 52.

¹⁴¹ "Der-ta'rif-i lisân u libâs-ı ehl-i beled: Erbâb-ı ma'ârif ve tekye-şinâsân çelebîleri gâyet çokdur. Fesâhat ve belâgat üzere kelîmât ederler. Sâ'ir re'âyâ-ları "Şuna çokuşarak iş kayuralım, şu işi âlâtelâyı görelim, onatca er imiş" deyü bu güne lisânları var. Esbâbları semmûrlu ağayânî ve çuka ferâcelî, va-satü'l-hâli bogasi giyerler." Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 96.

¹⁴² "Evsâf-ı ahâlî-i libâs [u] lisân: A'yânları çuka sammur ve akmişe-i fâhireler giyüp kâr ederler. Ulemâ ve sulehâsı yine çuka ferâce ve bogasi haftân giyerler, dahi ednâsı ehl-i href olup abâ-kabâ ve bogasi hil'at giyüp kâr u kesb ederler." Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 106.

giyilmiştir. Konya’da askeri taifenin değerli kumaşlardan kaftan, Kayseri’de ise şehir âyanının atlas kaftan, orta halli olanlarınsa boğası kaftan, Edirne ve Malatya’da da aynı şekilde orta halli olanların boğası kaftan, Aydın’da fakirlerin pamuk bezi kaftan, Adana’da Türkmen kavimlerinin elvan boğası kaftan giydikleri seyahatnamede geçmektedir. Erzurum şehrinde yaşayan, zanaat sahiplerinin giydikleri abâ, genellikle tarikat ehlinin giydikleri yünden dokunmuş kabâ ve kalınca kumaştan, cüppe, hırka, potur, çakşır, kalçın, çuha, kepenek, barak, çul, keçe gibi kıyafetler yapılmaktadır. Bu kıyafetler daha çok fakir giyeceği olarak karşımıza çıkmaktadır. Abâ, Anadolu için bakıldığında Eskişehir’de ümmetin salihlerinin bu abâ denilen kalın kumaştan yapılmış elbiseler giydiklerini söylemektedir. Erzurum’da bunların dışında, zırh içine giyilmiş olan içinde ipek kıyığı dolu bir hırka olan kabâ kıyafeti de tercih edilmektedir. Kabâ, Erzurum dışında abâ gibi Eskişehir’de ümmetin salihleri tarafından da giyilmektedir. Erzurum’da, bunlar dışında daha önce bahsettiğimiz boğası da halk tarafından kullanılmıştır.

İznik şehri de Evliya Çelebi’nin Anadolu’da uğrak yerleri arasında olmuştur. Burada halkın çuha, ferace, kontuş ve serhaddi giydikleri *Seyahatname*’de yazmaktadır.¹⁴³ Bunlardan ilk üçün, daha önce değinmiştir. Bunlar dışında serhaddi, kısa, altın ve gümüşle süslü samur kürk bir elbisedir.

Eskişehir âyanının çuha ve değerli kumaşlar giydiklerini, bunun yanında ümmetin salihlerinin ise âba ve kaba elbise giydikleri¹⁴⁴ belirtildikten sonra Çelebi, Konya’ya geçmiş burada diğer şehirlerden farklı olarak askeri taifenin giymiş olduğu kıyafetlerden de bahsetmiştir. Konya’da askeri taifenin diğer illerdeki âyanın giydiği gibi samur kürk ve değerli kumaşlardan kaftan elbise giydiklerini söylemiştir. Bunun dışında, ulemasının mollayı bezler giydiklerini, ehl-i örf idarecilerinin ise Mevlevî külâhları üzerine muhammedi sarık sardıklarını belirtmiştir.¹⁴⁵ Konya’ya yakın

¹⁴³ “*Ekseriyyâ halkı cümle çuka ferrâce ve kontuş ve serhaddi giyerler.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 9.

¹⁴⁴ “*Ve halkı gerçi Etrâk’dır ammâ muhibb-i garîbü’l-diyâr âdemleri vardır. Çuka ve akmişe-i fâhire giyer a’yânları var. Ve abâ ve kaba-püş sulehâ-yı ümmetden merd-i Hudâ kimesneleri vardır.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 11.

¹⁴⁵ “*Vasf-ı kabâ-yı gûnâ-gûn-ı ehl-i büldân: Ekseriyyâ askerî tâ’ifeleri cümle semmûr kürk ve akmişe-i fâhire haftân libâs giyerler ve ulemâları muhteşemâne gûnâ-gûn sûflar ve bürucî zâ’î ve mellâyî bezler giyerler ve ehl-i örfü ve sâyîr erleri cümle muhibb-i Hazret-i Mevlânâ olduklarından ekser halkı cümle Mevlevî külâhları üzre destâr-ı Muhammedî sararlar (---)*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 19.

Kayseri bölgesi için hem erkek ve kadınların giyeceklerini hem de âyanın ve orta hallilerin giyeceklerini vermiştir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre şehir âyanı tamamen saya çuka ile samur, zerdeva, tilki boğası, nefes, sincap kürk ve atlas kaftan, orta halli olanları ise iskerled, londura çuka ve boğası kaftan giymektedir. Konya kadınları ise sivri takke giyip üzerlerine izar (çar) bürünmektedir.¹⁴⁶ Şehir âyanının giymiş olduğu zerdeva, kuzeyde yaşayan ve kürkü değerli olan bir hayvandır. Orta halli olanların giymiş oldukları iskerlet, diğer adıyla "ıskarlat" eski devirlerde Venedik mensucatından boyası has ve kumaşı dayanıklı bir nevi çuhadır ve şarkta pek makbuldür. Kırmızı, beyaz, yeşil gibi renkleri olan bu kumaş çeşidi, Yeniçeri Ocağının ileri gelen ağalarına, sekbanbaşılara ve yeniçeri kâtibine her sene bu çuhadan verilir veya bedeli para olarak tahsis olunan bir kumaştır.

Kadınların giymiş olduğu "izar" denen giysi, belden aşağıya doğru giyilen bir örtü peştemaldir. Kayseri'ye yakın Aksaray için de başlık atmış fakat kıyafetler hakkında bilgi vermemiştir. Malatya, Diyarbakır ve Bitlis şehirleri için de aynı Kayseri de olduğu gibi hem âyanın hem orta hallilerin hem de kadınların giysilerinden bahsetmiştir. Malatya'da âyanın samur kürk ve renk renk değerli kumaşlar giyip sarıklarının uçlarını sarkıttıklarını, Diyarbakır'da ise Samur elbise, zerdeva ve samur kürk giydiklerini yazmıştır. Bunun yanında, atlas kemha ve diğer ipkeli elbiseler giyen âyanı olduğunu da söylemiştir. Atlas ve kutnu ayarında bir çeşit havsız ipeksiz bir kumaş olan kemha altın ve gümüş tellerle nakışlanarak donanan bir kumaştır. Bitlis'te âyanın samur kürklü han nökeri giydiklerini yazmıştır. Malatya'nın orta halli olanları çuha ve boğası kaftan, Diyarbakır'ın orta halli olanları ise pirankona, saya çuha ferace ve kontuş, Bitlis'in orta hallileri ise Şirvan yakınlarında bulunan Maden Kasabası şapiği, renkli renkli çuha serhaddi ve kontuş giydiklerini yazmıştır. Diyarbakır fakirlerinin de renk renk londura çuha giydiklerini, Bitlis'in de fakirlerini boğası giydiklerini belirtmiştir. Bu şehirlerdeki kadınlar ise, Malatya'da kadınların çuha, ferace ve renkli renkli soflar giyip yassıbaş ile gezdiklerini, Diyarbakır'da tüm kadınların beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl otu başlarında sivri altın ve gümüş takke giyip ayaklarında çizme, temiz bakileri çarşaf, altın ve süse gömülmüşlerdir,

¹⁴⁶ "Der-ta 'rif-i kabâ-yı ricâl [u] nisvân: Evvelâ şeh'r a'yânı cümle saya çuka ile semmûr ve zerdeva ve tilki boğası ve nâfesi ve zincâb kürk geyüp atlas haftân giyerler. Vasatü'l-hâl olanları iskerled ve londura çuka ve boğası haftân giyerler ve zenâneleri sivri takye giyüp üzerlerine izâr bürünürler." Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. III, s. 106.

demıştır. Bitlis'in kadınlarının ise, beyaz çarşaf bürünüp yüzlerinde burka, başlarında alfan ve gümüş takke, giysilerinin ise ipekten olduğunu söylemiştir. Burka, peçenin Arapçasıdır. Kadınların yüzlerini kapamak için kullandıkları ince bir örtüdür. Evliya Çelebi, genellikle birçok şehirde kadınların burada olduğu gibi beyaz çarşaf ve çizme özellikle sarı çizme giydiklerini belirtmiştir.

Evliya Çelebi Van Şehri'nde halkın çoğunun çuha serhaddi, çekman giydiklerini bunun yanında samur kürkü giyenlerin az olduğunu, genelde Acem boğası giydiklerini, kemerlerinde alaca carik ipek kumaş üzerine birer hançer taktıklarını, başlarında ise kadife kavuklar giydiklerini yazmıştır. Kadınlar ise ayaklarına sarı çizme, başlarına altın, gümüş ve diba sivri taç giyip yüzlerine ise kıl örtü, beyaz burka dukak üzerine beyaz miskali boğası çarşaf giymişlerdir.

Urfa şehri için de âyanın baştanbaşa samur, sincap, cılkava kürk, atlas elbise giydiklerini, orta hallilerin elbisenin iyisi kısa olanıdır deyip çeşit çeşit kısa elbiseler giydiklerini söylemiştir.¹⁴⁷ Burada bahsedilen “cılkava kürk” kurdun ensesinden yapılan bir çeşit kürktür. Atlas elbise ise üstü ipek altı pamuk bir kumaştır.

Evliya Çelebi, bundan sonra Sivas şehrinde giyilen kıyafetleri, hem âyan hem de orta halliler için ayrı ayrı vermiştir. Burada ayrıca Sivas'a bağlı olan Gürün Kasabası'nda halkın giysilerinden de bahsetmiştir. Sivas'ta âyanın çeşit çeşit değerli elbiseler, orta hallilerin ise londura çuha ve renkli boğası (astarlık seyrek dokunmuş bez) giydiklerini söylemiştir.¹⁴⁸ Gürün kasabasında da halkın okçuoğlu kürkü giydiklerini belirtmiştir.¹⁴⁹

Kavminin genellikle “çıtak” olduğunu söylediği Niğbolu şehri için de âyanın ipekli ve prankon çuha giymeye düşkün olduğunu orta hallilerin, tamamen renkli

¹⁴⁷ “*Sitâyiş-i libâs [u] lisân-ı pîr [u] cüvân: A'yân [u] eşrâfî serâpâ semmûr ve zincâb ve cılkava kürk ve atlâs siyâb giyerler, ammâ vasatü'l-hâli "Hayrî's-siyâbu kasîrun"1 deyüp kısa esvâb-ı gûnâ-gûn giyüp lisân-ı Ermenî ve Türkmânî ve Kürdî kelimât eder fasîhu'l-lisân kavimdir* Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 92.

¹⁴⁸ “*Libâs [u] lisân-ı halk-ı Sivas: A'yânî gûnâ-gûn elbise-i fâhire giyüp vasatü'l-hâli londura çuka ve elvân boğası giyerler. Ve lisânları Kürdce ve Türkçe kelimât edüp Ermenistân vilâyeti olmağıla ekseriyyâ cümle halkı Ermenîce kelimât ederler.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 121.

¹⁴⁹ “*Cümle âhâlîsi Okçuoğlu kürkü geyer Türkmân kavmidir.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 116.

boğası, fakirlerin ise haline göre esvap giyip başlarına Tatar kalpağı giydiklerini yazmıştır.¹⁵⁰

Hayrabolu'da ise genellikle âyanın samur postin, renkli çuhalı kürkler, ipek hil'at-i fahireler, yaldızlı sarıklar, orta halli olanlarının londura çuha, elvan boğası kapamalar, sade sarıklar ve kırmızı çakşırlar giymiştir. Kadın taifesinin ise altın elbise, cevahirli murassalara boğulmuş olup diba, şib ve zerbaf giydiklerini söylediklerini fakat sadece çuha ferace ve yassıbaşlı gezdiklerini belirtmiştir.¹⁵¹

Evliya Çelebi'nin bundan sonra Anadolu şehirleri için vermiş olduğu bilgiler dokuzuncu ciltte yer almaktadır. Bu ciltte, bilgi verdiği ilk şehir Germiyan'dır. Burada halkın giyeceklerinin baştan başa çuha ferace ve kontuş; kadınların ise başlarına altın ve gümüş takke giydiklerini, üzerlerine ise çuha ve beyaz çarşaf büründüklerini, ayaklarında ise kadife çakşır üzere sarı çizme olduğunu belirtmiştir.¹⁵² Uşak'ta da halkın çuha feraceler ve Serhatli kontuşlar giydiklerini, Mevlana bağlılarının da külâh üzerine sarık sardıklarını, kadınlarında yassı başlı arakıyesiz ve siyah muhayyer ferace giydiklerini yazmıştır.¹⁵³ Afyon'da halkın çuha ferace ve kontuşlar, ulemanın ve âyanların samur ve sof ferace giyip gezdiklerini, Mevlana muhibbi olanların ise külâh üzerine beyaz Muahmmedi sarık sardıklarını, kadınların ise beyaz çarşaf büründüklerini ve ehl-i perde giyindiklerini belirtmiştir.¹⁵⁴ Bunların dışında, Demirci,

¹⁵⁰ “*Ve cümle bin aded ma'mûr u müzeyyen dükkân-lardır. Ve gâyet izdihâmdır. Zirâ bender şehirdir. Ve bir metîn bezzâzistânı vardır. Cemî'i ehl-i huref mevcûddur. Ammâ derzileri çokdur ve üstâd-ı kâ-millerdir. Çerkezî tarzı kırık esbâb biçerler. A'yân eşrâfî atlas ve kemha ve prankon çuka giymeğe mâyillerdir. Vasatî'l-hâl kimesneleri cümle elvân boğası giyerler. Ve ednâ hâlli kimesne hâline göre esbab giyüp başlarına Tatar kalpağı giyerler. Zirâ re'âyâsı ekseriyyâ Çitak kavmidir ve Eflâk ve Boğdan ve Bulkardır.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 79.

¹⁵¹ “*Der-eşkâl-i câme-i merd-i meydân: Ekseriyyâ a'yân-ı kibârî semmûr postin elvân çukalı kürkler ve harîr hil'at-i fâhireler ve mutallâ destârlar geyerler, ammâ vasatî'l-hâl olanlar londura çuka ve elv[â]n boğası kapamalar ve sâde destârlar ve kırmızı çakşırlar geyüp kâr ederler. Der-şemâ'il-i kabâ-yı nisvân: Ekseriyyâ kendü âlüfte yâr[â]nlarının kelâmları üzre ehl-i perde olan havâtînlerinin libâsları zen-ender-zer cevâhir-i murassa'âta gark olup cümle kabâları dîbâ ve şib ve zerbâf imiş ammâ gördüğümüz hâtûnlar cümle çuka ferrâce ve yassı başlı gezerler.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. VIII, s. 343.

¹⁵² “*Ve esbâb [u] eskâlleri serâpâ çuka ferrâce ve kontoş geyerler. Ve zenânelerinin çoğu başlarına altın ve gümüş tâs takye geyüp üzerlerine çuka ferrâce ve beyâz car bürünürler. Ve pâylarına katîfe çakşır üzre sarı çizme geyerler. Ve gâyet mü'eddebâne gezerler.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IX, s. 17.

¹⁵³ “*Ve cümle ahâlisi çuka ferrâceler ve serhadli kontoşlar geyerler. Ve ekseriyyâ muhibb-i Mevlâ-nâları külâh üzre destâr sararlar. Ve zenânesi yassı başlı arakıyesiz ve siyâh muhayyer ferrâce geyüp mü'eddebâne reftâr ederler.* Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. 9, s. 23.

¹⁵⁴ “*Ve cümle halkı çuka ferrâce ve kontoşlar geyerler. Ve ulemâ ve a'yânları semmûr ve sof ferrâce geyüp gezerler. Ve ekseriyyâ halkı muhibb-i Mevlânâ olduklarından külâh üzre beyâz alâmet-i Muhammedî destâr sararlar. Ve cümle havâtînleri beyâz car bürünürler, ammâ gâ-yetü'l-gâye ehl-i*

Manisa, Seferihisar, Aydın, Tire, Kafırabad, Adana, Antep şehirlerinde halkın çuha ferace giydiklerini, Demirci, Manisa, Adana, Antep şehirlerinde muhammedi sarık sardıklarını Evliya Çelebi belirtmiştir.

Âyanın, halkın diğer kesiminden farklı giyindiğini, zevke düşkün kişiler olduklarını hatta bazı tarihçilerin ortaya attığı gibi sadece âyanın kendi aralarında kız alıp verme adetlerinin bulunduğunu, Evliya Çelebi'nin yazdığı *Seyahatname*'sinde de görmekteyiz. Nitekim burada da görüldüğü gibi istinasız tüm şehirlerde âyanın diğer insanlardan farklı giyindiği görülmektedir. Genellikle, değerli elbiseler ve samur kürk gibi kıyafetler giymeleri de onların zevkine düşkün kişiler olduklarını göstermektedir.

Anadolu için doğu ve batı arasındaki kıyafet farklılıklarına baktığımız zaman da Van dışındaki tüm şehirlerde âyan kesiminin genellikle kıyafetlerinin benzerlik gösterdiği görülmektedir.

1.6. Seyahatnameden Örneklerle Âyan ve Eşrafın Yaptırmış Olduğu Saray, Han, Hamam, Cami ve Çeşme Gibi Yapılar

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sine baktığımız zaman, âyan ve eşrafın yaşamış oldukları şehirlerde yapmış oldukları birçok han, hamam, saray gibi yapıların bulunduğunu görmekteyiz. Evliya Çelebi, gitmiş olduğu birçok şehirde bunların yaptırmış olduğu bu tür yapıları *Seyahatname*'sine yazmıştır. Her ne kadar, konumuz Karadeniz âyanı olsa da diğer şehirlerdeki bu tür örnekler, bize aynı şekilde bunların Karadeniz Bölgesi'nde de olduğunu gösterir niteliktedir. Nitekim Karadeniz şehirlerinden biri olan Tokat'la ilgili de âyan ve eşrafın saray ve hamamları ile ilgili bilgi vermiştir.¹⁵⁵ Bu gibi yapıları yapmaları âyanın zengin olduğunu göstermesinin

perde zenâne mahbûbeleri vardır. Anlarda dahi ba'zısı tiryâkî imişler. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. IX, s. 21.

¹⁵⁵ “**Bu mahallâtlarda olan sarây-ı a'yân ve vüzerâ ü vükelâ hânedânların beyân eder:** Cümle (---) aded sarây-ı a'yân [u] kibârdır. Evvelâ cümleden Kôr Hazînedâr İbrâhîm Paşa sarâyı, Çul Giydiren oğlu sarâyı. Hüsvrev Paşa'yı bunda şehîd etmişlerdir, sene 1040 ve Sultân Murâd-ı Râbi' bu sarâyda mihmân olmuştur ve Osmân Paşa oğlu sarâyı ve Defterdâr Bekir Efendi sarâyı ve Süleymân Efendi sarâyı ve Cihân Sofizâde sarâyı ve Kibleli Kethüdâsı Ömer Ağa sarâyı ve Mühürdâr Mehmed Ağa sarâyı ve Tavîl Efendi sarâyı ve Külâhçizâde sarâyı ve Müftî sarâyı ve Nakîbüleşraf sarâyı ve, (1.5 satır boş).....

Bu sarâyılar cümle sarâyılardan ma'mûr ve meş-hûrdur.

Der-beyân-ı muhammâm-ı mahsûs-ı kibâr-ı a'yân

Cümle ehl-i beledin rivâyetleri üzre,

yanında, şehir halkından ayrı kendilerine ait hamam yaptırımları da halkla aralarına mesafe koyduklarını göstermektedir. Bunlarla ilgili örnekleri ne kadar fazla olduğunu gösterebilmek adına *Seyahatname*'de bulduğumuz örnekleri, şehir şehir ayırarak tablo şeklinde vermeyi uygun bulduk.

Evliya Çelebi'nin Tokat şehrinin ileri gelenlerinin saraylarını sayarken sadece âyanı değil aynı zamanda vükela ve vüzeranın da saraylarını kaydetmiştir. Burada ilk zikrettiği saray Kör Hazinedar İbrahim Paşa Sarayı'dır. Kör Hazinedar İbrahim Paşa'nın ismini Sivas Valisi Kör Hazinedar İbrahim Paşa olarak *Naima Tarihi*'nde görmekteyiz. *Naima Tarihi*'nden edindiğimiz bilgiye göre bu kişi, Nasuh Paşa ile 1643 yılında girişmiş olduğu mücadelede vefat etmiştir. Naima'nın aktardığına göre Nasuh Paşa merkezden gelen, görevini bırakma emrine rağmen görevini bırakmak istememiş ve "Ben vezir oğlu vezirim tuğra çekmek benim görevim ben bu görevimi gazi Sultan IV. Murad'dan aldım." diyerek reddetmiştir. Bunun üzerine, Sivas valiliğine atanan Nasuh Paşa'yı öldürmesi için Kör Hazinedar İbrahim Paşa'ya gizli bir haber gönderilmiştir. Olayın devamını Naima şu şekilde anlatmıştır:

"Abaza paşanın yetiştirmesi olan Kör Hazinedar İbrahim paşa, aslında yarar ve bahadır kimse olup, Sivas emir-ül-ü- merası bulunmakla, vezir-i âzam tarafından gizli emir ve mektup gönderildi. Bu mektupta:

«Memuriyetin, iş icabı Nasuh paşa oğluna verildi. Fakat sen asker toplayup hangi yoldan olursa olsun Hüseyin paşanın hakkından gelesin.» Deyû sipariş etmişti.

Kör Hazinedar dahi emir mucibince Sivas eyâleti askerini toplayup Nasuh Paşa-zâde Kayseri yakınına gelince üzerine yürüyüp, iki taraf karşılaştı, ilk hücumda Kör Hazinedar tüfenkle vurulup düşünce, Sivas askeri bozularak geri çekildi."¹⁵⁶

"Cemî'i sarâylerde ve gayrı hânedânlarda cümle bin kırk beş aded sarây ve gayrı ma'dûd büyût-ı ra'nâlarda hammâm-ı mahsûs-ı a'yân [u] eşrâf gasil-hânelerimiz vardır" deyü cümle kibâr-ı kübbâr tefâhür kesb ederler.

Hakkâ kim ba'zı sarâyda ikişer üçer hammâm vardır. Gerçi bir küçük şehir görünür, ammâ sekiz aded dere ve depe ve dağ ve bayır ve deşt ve püşteler üzre birbiri üzre üçer dörder kat sarâylar ve gayrı ağniyâ hâneleridir kim cümlesinin revzenleri cânib-i şarka ve şimâle nâzır dağlara yamanmış birbirinden âli ve havâdâr ve kârgîr binâ büyût-ı ra'nâlardır. Cümle kiremit ile mestûr la'lgûn reng bir şehir-i bî-ceng, belde-i mu'azzam, şehir-i garîb ü acibdir, lâkin aşağı şehir etrâfında varoş hisârı yoktur, ammâ her tarafında tedribe kapuları vardır. celâlî ve cemâliden mahfuzdur Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. V, s. 37.

¹⁵⁶ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, (Çev. Zuhuri Danışma), İstanbul 1968, c. IV, s. 1568

Naima'dan K r Hazine­dar İbrahim Pa­şa'nın devlet­in yararına çalı­şan bir vali oldu­ğunu ve işi­ni düz­gün bir şekil­de yaptığını öğrendiğimiz bilgilerin yanında, Evliya Çelebi'nin verdi­ği bilgilerden de bu kişinin Tokat'ta bir sarayının oldu­ğunu görmekteyiz. Aşağı yukarı aynı tarihlere rastlayan iki olay, bize yakın bir tarihte K r Hazine­dar İbrahim Pa­şa'nın Tokat'ta yaşamış ve burada daha önceden bir görevinin oldu­ğunu göstermektedir. Bunun yanında, bu sarayda 1643 yılında yaşayan kişilerinde Sivas valili­ği yapan K r Hazine­dar İbrahim Pa­şa'nın akrabaları olma olasılığı da vardır.

Tokat şehrinde sayılan saraylardan bir diğeri ise Çulgiydiren Oğlu Sarayı'dır. Bu saray hakkında fazla bilgi bulamadık fakat Evliya Çelebi, Hüsrev Pa­şa'nın burada şehit edildiğini, ayrıca IV. Murad'ın 1040 senesinde burada konuk olduğundan bahsetmiştir. Bunun dışında Osman Pa­şa Oğlu Sarayı, Süleyman Efendi Sarayı, Cihân Sofizâde Sarâyı, Kibleli Kethüdâsı Ömer Ağa Sarâyı, Mühürdâr Mehemed Ağa Sarâyı, Tavil Efendi Sarâyı, Külâhçizâde Sarâyı, Müftî Sarâyı, Nakîbüleşrâf Sarâyı Evliya Çelebi'nin saymış oldu­ğu âyan, ulema ve ümera sarayları arasındadır. Tokat'taki saraylarda, genellikle devlet görevlisi olan kişilerin sarayları oldu­ğu görülmektedir. Bunlardan, yalnızca Külâhçizade Sarayı'nın gerçek anlamda bir âyan veya eşrâf sarayı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim âyan ve eşrâfın isimlerinin sonuna soylu bir aileden geldiklerini belirtmek için “zâde” ifadesini kullanmışlardır. Evliya Çelebi, yine burası ile ilgili olarak 1045 tane âyan ve eşrafa mahsus hamamın olduğunu ve ileri gelenlerinin bununla övündüğünü belirtmiştir. Evliya Çelebi, birçok ileri gelen sarayının içinde ikişer tane hamam bulunduğunu da yazmıştır.

Evliya Çelebi, yine Konya'ya gittiği sırada buradaki âyanın birçok hamam ve saraya sahip olduğunu söylemiş,¹⁵⁷ bunlardan yalnızca Pa­şa Sarayı'nın¹⁵⁸ ismini vermiştir.

Konya'daki verilen bu bilgilerden de yola çıkarak bazı tarihçilerin de dediği gibi âyan denen bu kesimin zevk ve sefa içinde yaşadıklarını görmek mümkündür. Bunu zaten kıyafetler konusunda da açık bir şekilde görmüştük. Âyan ve eşrâf denen

¹⁵⁷ “Der-beyân-ı hammâmât-ı a'yân: A'yân-ı vilâyetin nakli üzere üç yüz seksen sarây-ı âli ve gayri a'yân hânelerinin sarây hammâmları vardır.(2 satır boş)” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 18.

¹⁵⁸ “Der-vasf-ı sarâyhâ-yı vüzerâ vü a'yân : Cümle üç yüz kırk aded bâğlı ve bâğçeli ve âb-ı revânlı sarây-ı âlilerdir. Cümleden Pa­şa Sarâyı.(1.5 satır boş)” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 18.

kişiler, her şehirde normal halktan daha iyi kıyafetler giyerek lüks ve şaşalı bir hayat yaşamaktadır.

Kayseri âyanına ait saraylardan bahseden seyyahımız, buradaki altı şehir ileri gelenine ait saraydan da söz etmiştir.¹⁵⁹ “*Kayseri’de Selçuklulardan beri Devlethane ismi ile anılan resmi bir saray bulunmaktaydı. Selçuklu ve Beylikler döneminde olduğu gibi Osmanlı Dönemi’nde de saray, iç kalenin (ahmedekin) dışında ve kuzeyinde, şehrin ikinci surlarının içerisinde yer alıyordu. Evliya Celebi’nin anlattığı saray ise 1554 yılında vefat eden Karaman Eyaleti Valisi Gürcü (Çerkez) Osman Paşa tarafından sarayın yakınındaki cami ile birlikte Mimar Sinan’a yaptırılmıştır. Evliya Celebi sarayın büyük olduğunu ve avlusunun ‘cirit meydanı kadar geniş’ olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca sarayın çevresini tasvir ederken söğüt ağaçları gölgesindeki sofalara ve suyundan içenlerin canına can katan çeşmelere dikkat çeker. Diğer taraftan şehrin beş ayanına (ileri gelenlerine) ait sarayların (konakların) adlarını verir ve diğerlerini sonradan tamamlamak için (---) boşluk işareti bırakır. Bu ayanların bazılarından günümüze ulaşan vakıf eserleri bulunmakta ve çeşitli kaynaklarda adları geçmektedir. XVII. yüzyılda söz konusu konakların, halkın konutlarına kıyasla saray gibi nitelendirilmesi sosyo-ekonomik yapıdaki farklılaşmanın mekana yansımaları olarak değerlendirilmelidir.*”¹⁶⁰

Evliya Çelebi, Sivas Divriği şehrine geldiğinde de âyanın sarayları hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bunlar arasında, çarşı başında Paşa Sarayı ve Ali Paşa Sarayı dere karşısında ise Mehmet Paşa Sarayı’nın bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁹ “*Esmâ-yı aded-i sarâyhâ-yı a’yân: Cümle (---) aded sarây-ı a’yân-ı kibârdır. Evvelâ cümleden Atbâzârı kapusu kurbunda Paşa sarâyı, hânedân-ı azîmdir kim havlısı cirid meydânı kadar vâsi’dır. Câ-be-câ söğüd ağaçları sâyesinde soffalar ve âb-ı hayât çeşmeler vardır ve Dilâver Paşa sarâyı ve Geres Paşa sarâyı ve Küçük Hasan Paşa sarâyı ve Alî Çavuş sarâyı ve Çiğdelizâde sarâyı ve (---) (---) (---) (---).*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 39.

¹⁶⁰ Suat Çubuk, *Evliya Çelebi’nin Gözünden Bir Kayseri Şehri Okuması*, Düşünen Şehir Dergisi s. 98

¹⁶¹ “*Esmâ-i sarây-ı a’yân [u] kibâr ve hânedân-ı vüzerâ: Cümle (---) aded sarâyıldır. Evvelâ çârsû başında Paşa sarâyı ve Alî Paşa sarâyı ve dere karşısındadır ve Mehemed Ağa sarâyı çârsû başındadır. Mahkemesi Ulucâmi’ kurbundadır.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 129.

Evliya Çelebi Malatya şehrine geldiği sırada, buradaki âyan ve eşrâfa ait 5265 adet imaristan bulunduğu¹⁶² ayrıca âyan ve kibâra ait 300 adet hamamlı haneleri olduğunu da¹⁶³ yazmıştır.

Diyarbakır'ın âyanının sarayları ve hamamlarıyla ilgili ise Evliya Çelebi şu bilgileri vermiştir:

“Cümle yetmiş beş sarây-ı ulemâ vü meşâyihân [ve] vüzerâ [vü] vükelâ hânedânlarıdır. Evvelâ içkal'ada paşa sarâyı ve kethudâ sarâyı ve mollâ sarâyı ve rûznâmecî Hüseyñ Efendi sarâyı ve Kaya Çelebi sarâyı ve Hacı Mûsâ sarâyı ve Bezîkiöğlü sarâyı ve Osmân Paşa sarâyı ve şeyhülislâm sarâyı ve nakîbüislâm sarâyı ve Rûmiye şeyhi sarâyı”¹⁶⁴

Evvelâ kübbârdan Rûznâmecî Hüseyñ Efendi ve Kaya Çelebi ve Hacı Mûsâ Ağa ve Şeyhzâde İsmâ'il Çelebi ve Bezîkiöğlü ve Nakîb Efendi ve Osmân Paşazâdeler ve Kudde Kethudâ Mehemed Çelebisi ve Deli İmâm Efendi ve,”¹⁶⁵

Diyarbakır'dan sonra, Bitlis şehrinde de âyanın saraylarından bahseden Çelebi, burada âyan saraylarının isimlerini de vermiştir. Evliya Çelebi, Bitlis için bazı âyan saraylarını saymış daha sonra da boş bırakmıştır. Bitlis'te bunlardan başka âyan saraylarının da olduğu görülmektedir.

“Cümle (---) aded sarây-ı ma'mûrlardır. Evvelâ derûn-ı kal'ada Hân sarâyı ve Beşâret Ağa sarâyı ve Lâlâ Mustafâ Ağa sarâyı ve Kara Mehemed Ağa sarâyı

¹⁶² “Cümle 5265 aded tahtanî ve fevkânî kârgîr binâ hâne-i a'yân u eşrâf ve gayrı büyüt-ı imâristândır ve cümle bâğlı u bâğçeli ve serâpâ hâk-i pâk ile mestûr gûnâ-gûn ma'mûr büyüt-ı kadîmlerdir kim bu varoş-ı azîmi müzeyyen etmişdir. Lâkin bu rıbâtın etrâfında kal'a dîvârı yokdur, ammâ köşe başlarında tedribe kapuları vardır. Her gice bâbları mesdûd olur.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 13.

¹⁶³ “En ednâ garîbin bir fersah yer bâğı mukarrerdir. Cümle yedi bin sekiz yüz bâğ vardır. Mîr-âb bu bâğlara su saldığında defterinde mastûrdur ve her bâğda birer bâğ hânesi mukarrerdir ve üç yüz aded fiskiyye ve havz ve fevâreli ve hammâmlı a'yân [u] kibâr hâneleri vardır. Paşa ve müsellim ve molla ve cümle zâbit ü râbitlar bundadır ve câmi'ler ve mesâcid ü medrese ve mekteb-i sibyan u tekye-i dervîşân u hammâmât-ı gâsilân ve altı yüz dekâkîn-i sûk-ı sultân vardır. El-hâsıl şehirde ne kadar imâristân var ise bu Aspuzu'da andan ziyâde imâr ebniyye-i âliyeler vardır.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 17.

¹⁶⁴ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 28.

¹⁶⁵ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 29.

Alâybeği sarâyı ve Haydar kethudâ sarâyı ve Çâker Ağa sarâyı ve Arab Halîl Ağa sarâyı (---) (---) (---) (---) (---) (---) ”¹⁶⁶

Evliya Çelebi, Van şehrinde de âyan saraylarının isimleri şu şekilde vermiştir:

“Cümle kırk aded sarây-ı ma ‘mûrelerdir. Cümleden Ortakapu'nun iç yüzünde Hüsrev Paşa Câmî ‘i kurbünde Paşa sarâyı, cümle kırk aded hücre ile ârâste ve kâl ‘a vü dîvân hâne-i tahtânî ile pîrâste olmuş, kal ‘a dîvârı tarafı bâğçeli ve Uğrunkapusu üzre kasr-ı âlîli ve bir hammâmlı sarây-ı azîmdir ve dîvân hâne odasının târîhi böyle vâki ‘ olmuşdur. ”¹⁶⁷

Hama şehrinde de Konya, Kayseri, Malatya ve Sivas’taki gibi âyanın zevk ve sefa içinde halktan ayrı olarak yaşadığını görmekteyiz. Hama şehri için Çelebi, şu bilgileri aktarmıştır:

“Şehrin taraf-ı (---) nunda mesîregâh-ı Efzâ nâm bir kân-ı erbâb-ı ma ‘ârif-i âşikân [u] sâdikândır kim şehrin ekseriyâ a ‘yân [u] eşrâf [u] pîr [ü] cüvân ve şu ‘arâ ve meddâhân ve gazel-hân u hânende ve sâzendegânları ta ‘tîl günleri bu ferah-fezâ-yı mekân-ı Efzâ’ya gelüp ayş [u] nûş edüp köşe be köşe rûz-i nevrûz-ı Hârezmşâhî sohbetleri edüp felekden zerre-misâl kâm aldık zann ederler. Efzâ nâm bir cihân-nümâ-yı Merâm’dır. Hattâ (---) sultân anda medfûn olmağıla ziyâretgâh-ı ünâsıdır. ”¹⁶⁸

Edirne şehrinde, âyanın evlerinde su kuyularının bulunduğu ifade edilmektedir: *“Cümle (---) aded sarâyların ve hâne-i a ‘yân [u] sığarın büyütlarında âb-ı şûre ve âb-ı hayât kuyulardır. Üç bini hemân müşebbek bostânların savakı çarh-ı felek-vâr dollâblı kuyulardır. Mâ ‘adâsı Külbe-i ahzânlarda olan bi ‘r-i Selvânlardır. ”¹⁶⁹*

Bu gibi âyan ve eşrâfın saray, han, hamam yaptırdıkları ile ilgili örneklerle Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde, sıkça rastlamak mümkündür. Bunlardan önemli olarak gördüklerimizi tablo şeklinde, şehir şehir ayırarak çalışmamızın sonunda verdik. Bu konuyla ilgili çalışmaları bulunan Özer Ergenç, yazmış olduğu makalesinde ser’iyye sicillerini incelemiş ve aslen Kayserili ve Zağfirancı-zadelerden olan bir

¹⁶⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IV, s. 65.

¹⁶⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. IV, s. 119.

¹⁶⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 108.

¹⁶⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. III, s. 253.

tüccarın, 1505 yılında Ankara'ya geldikten sonra burada bir han yaptırdığından bahsetmiştir.¹⁷⁰

İKİNCİ BÖLÜM

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE KUZEY ANADOLU ÂYAN [U] EŞRÂF [U] KIBÂRİNIN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATDAKİ YERİ

Osmanlı toplumunda âyanlık kurumu hakkında, bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar, genellikle 1715 yılı sonrasını kapsamakta ve belli bir âyan ailesi üzerinden konu aydınlatılmaya çalışmaktadır. Karadeniz Bölgesi için konuya baktığımızda Caniklizâdeler, Hazinedârzâdeler, Şatırzâdeler, Kalcızâdeler ve Kuğuoğulları gibi aileler üzerine çalışıldığı görülmektedir. Bizim çalışmamızın amacı, aslında Evliya Çelebi'nin dünyayı gezdiği bu dönemde âyan ve eşrâf denen bu kişilerin nasıl bir toplumsal ya da yönetsel görevinin bulunduğunu ayrıca ekonomik olarak

¹⁷⁰ “A'yandan biri «şehir kethüdası» olarak atanmaktadır. Örneğin, Ankara'da uzun yıllar şehir kethüdalığı yapan İbrahim Çelebi Zağfirancı-zadelerdendir. Zağfirancı-zadeler, aslen Kayserili olup 1500'lerde Ankara'ya yerleşmiş bir tüccar ailesidir. Zağfirancızade Hacı İbrahim b. Mehmed kardeşi ile birlikte 1505'de Ankara'nın en büyük hanlarından Zağfirancı hanını yaptırmıştır. Bunların soyundan gelen İbrahim Çelebi, Mahmud Çelebi, Ahmed Çelebi, Edhem Çelebi, Mehmed Çelebi, XVI. yüzyılın sonlarında Ankara'nın ileri gelen tüccarları arasında bulunmaktadırlar.” Özer, Ergenç, “agm”, s. 107.

nasıl bir güce sahip olduklarını, Kuzey Anadolu Bölgesi özelinde ortaya koymaya çalışmaktır.

Osmanlı Devleti'nde âyan ve eşrâf denilen bu kişilerin, aslında sosyal bir alt yapısının olduğu, Osmanlı şehirlerinde yaşayan yerli ailelerin içinden çıktığı görülmektedir. Bu kişiler, ekonomiden adalete kadar her alanda söz sahibi olabilmektedir. Nitekim şer'iyye sicillerine baktığımız zaman, bu kişilerin kadının kararlarını denetlemek için “şuhudu'l hal” olarak mahkemelerde dahi yer aldıkları görülmektedir. Taşrada, devlete yardımcı olmaya çalışan bu kişiler; devletin kendilerine verdikleri görevleri yerine getirirken aynı zamanda yaşadıkları bölgede itibar da kazanmışlardır. Bunun yanında, âyan ve eşrâf adı verilen bu kişiler, bölgenin coğrafi koşullarını kullanarak da güç kazandıkları görülmektedir.

Karadeniz Bölgesi, bol yağış alan bir bölgedir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti, gemi yapımında kullanacağı keresteyi temin etmek için bu coğrafyanın imkanlarını kullanmış, kereste temini ve bunların tersaneye taşınması gibi konularda bölgede yaşayan zengin ve bu işi yapabilecek kişilerin yardımını almayı uygun bulmuştur. Bölgede yaşayan âyan ve eşrâfın hem kendilerine kazanç getirecek hem de itibar kazandıracak bu işten uzak kalmaları zaten düşünülemez. Nitekim bölge ile ilgili çalışma yapan İlhan Ekinci, bu konuyu arşiv belgelerinden de yararlanarak yazmış olduğu makalesinde net bir şekilde açıklamıştır. İlhan Ekinci, arşiv belgelerinden yola çıkarak Karadeniz ve Anadolu sahillerinde gemi inşa olunan yerleri de makalesinde aktarmıştır.¹⁷¹

1640'lı yıllarda yolu Karadeniz kıyı şeridine düşen Evliya Çelebi, bu bölgedeki halkın denizcilik ile ilgili faaliyetlerine yer vermiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinin II. cildini yazarken Karadeniz'e kıyısı olan şehirleri gezmiş ve buralarda görmüş olduğu limanları, kervansarayları, hanları, hamamları ve bölgedeki insanların uğraş alanları hakkında okurlara bazı bilgiler vermiştir. Seyyahımızın bu bölgede gezip gördüğü yerler sırasıyla, *Kastamonu* sınırları içindeki *Akçaşar*, *Ereğli*, *Kaliboz Nehri*, *Tufadar Nehri*, *Bartın Nehri*, *Amasra Kalesi*, *İnebolu Kalesi*, *Şatırköyü*, *İstefan Köyü*, *Sinop*, *Fındıcak Ağzı*, *Kızılırmak*, *Bafra*, *Samsun Kalesi*, *Faça Kasabası*,

¹⁷¹ “*Karasu, Milas, Sakarya, Akçaşehir, Alaylı, Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Bartın, Amasra, Tekkeönü, Delikli Şile, Karaağaç, Mise, Zarine, Gedros, İnebolu, Kiran, Çatalzeytin, Fakaz, Ünye, Abana, Âyandon, İstfan, Kuruca Şile, Sinop, Gerze, Samsun, Trabzon, Giresun; Rumeli sahillerinde ise; Midye, Çingane, Vasilkoz, Süzebolu, Bergos, Ahyolu, Misivri, Varna*” İlhan Ekinci, “Karadeniz’de Âyanlar ve Denizcilik”, *Karadeniz Araştırmaları*, s. 37, 2013, s. 24

İstefani Burnu, Vona Kalesi, Giresun Kalesi, Perpolum Kalesi, Göreli Kalesi, Kiliye Kalesi, Yorozburnu Kalesi, Akçaabad Kalesi, Polata Pazarı, Trabzon, Anapa Limanı, Balısara Limanı, Düzce, Bolu, Gerede Kasabası ve Amasya Şehri' dir.

Bu bölgede, özellikle Kastamonu, Sinop, Samsun, Amasya ve Trabzon şehirlerinde âyan ve eşrâfın denizcilikle ilgili faaliyetleri hakkında daha geniş bilgiler sunmuştur. Karadeniz Bölgesi, hiç şüphesiz sadece denize kıyısı olması bakımından önemli değil ayrıca burada var olan diğer yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından da yerli âyan ve eşrâf için oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Evliya Çelebi'nin bahsettiği gelir kaynaklarını yeri geldiğinde arşiv belgeleri ve yapılan çalışmalarla beraber değerlendirmeye çalışacağız. Haberleşmenin ve denetleyebilmenin günümüzdeki gibi olmadığı ve dünyanın haber alma anlamında büyük bir köy olarak düşünülmemeyeceği o yıllarda geniş Osmanlı coğrafyasını denetlemek ve haber almak oldukça zor olacaktır. Âyan ve eşrâfın tam da bu noktada devlete yardımcı olmaya çalıştığını görmekteyiz. Âyan ve eşrâf özellikle usulsüzlük yapan yöneticileri merkeze bildirmekten de geri durmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin merkezden atadığı görevlilerin, görevini yerine getirip getirmediğine dair de şehir âyanının görüşlerine başvurduğu görülmektedir. Kütahya kadısının merkeze yazdığı 1571 tarihli bir mektupta, Kütahya kadısının âyanın kendisine gelip şehir kethüdası olan *Avaz*'ın kethüdalık görevinde ihmali olduğunu, onun yerine *Musa bin Bali*'nin bu işe daha layık olduğunu söylemesi üzerine Musa bin Bali yeni şehir kethüdası yapılmıştır.¹⁷² Âyanın görüşlerinin erken bir tarih olan 1571'li yıllarda önemsenmesi aslında şehirde yaşayan bu tür kişilerin Osmanlı için ne kadar önemli olduklarını ortaya koymaktadır. Bu kişiler bir bakıma Osmanlı için taşrada gönüllü ajanlık yapan kişiler gibi görünmektedirler. Elbette ki bunu yaparken kendi çıkarlarını da göz ardı etmeyeceklerdir.

Âyan ya da eşrâf her zaman, her bölgede bulunması beklenen kişilerdir. Bu kişiler, coğrafyanın kaynaklarını, siyasi iktidarın zaafalarını, toplumun yapısını, bölge ticaretini ya da dönemin siyasi olaylarını kendi lehlerine kullanarak daha fazla etkili olmaya veya zenginleşmeye çalışan kişilerdir. Hatta o kadar ki çevresindeki diğer ileri gelenlerin akli ve zekası, bölgenin diğer âyan ve eşrafının

¹⁷² BOA, A. DVNSMHH.d., 15/1112, 12 Cemaziyelevvel 979 (02 Ekim 1571).

gücü bile kendi konumunu belirleme noktasında önemli bir etkidir. 1640–1680 arası dönem, tam da âyan ve eşrâfın aralarında mücadele etme ve birbirlerinin ayağını kaydırıp ön plana çıkma, devlete yaslanıp yönetimde yer edinebilme dönemi olarak kabul edilebilir. Özetle, âyan veya eşrâfın güçlenmesinde genel sebepler olduğu kadar, kişilikleri gibi özel sebepler de bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti 1650’li yıllarda gemi yapımında atılım gerçekleştirerek kadirga yerine kalyon yapmayı tercih etmiştir. Osmanlı Devleti, atılımı Girid Seferi’ne göndereceği gemilerin Venedik donanmasının engellemeleri sonucunda Çanakkale Boğazı’ndan geçememesi üzerine yapmıştır. 1650 yılı mayıs ayında Çanakkale Boğazına hapsedilen gemiler bundan kısa bir süre sonra 26 Temmuz 1650 tarihinde kalyon ve burtun yapılması için taşraya fermanlar göndermiştir. Bu ferman ile 23 Temmuz 1650 günü Sinop, Samsun, Bartın ve Varna’da gemi inşası başlamıştır. Evliya Çelebi’nin bölgeye geldiği yıllara denk gelen bu tarihler, bölge ileri gelenleri için de şühpesiz önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Karadeniz sahil kesiminde yaşayan zengin ve varlıklı insanların gemi yapım işini alma gayretleri de muhakkak ki bu tarihlerde başlayacaktır. Özellikle 1700’lü yıllardan sonra tamamen bu sektörü eline geçirmeyi başaran âyan ve eşrâfın belki de bu güce erişmelerini sağlayacak tarih 1650 yılında gelen söz konusu fermanıdır. Nitekim söz konusu ferman her ne kadar devlet görevlileri için gönderilmiş olsa da yapmış oldukları kalyonlar denize indikten sonra su almaya başlamıştır. Osmanlı’nın ihtiyacı olan bu gemileri bölgeyi iyi bilen, bu iş için personel toplayabilecek, kereste ve boya gibi malzemeleri temin edebilecek kişileri daha sonraki tarihlerde bırakmayı uygun bulacaktır. Ayrıca bölge ileri gelenlerinin bu işi almak için, merkezden gönderilen görevlileri engellediklerini yapmış olduğu çalışmalarla İlhan Ekinci ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

2.1. Halkı Tüccar ve Neccar Kastamonu Sancağı

Kastamonu şehrinin ne zaman kurulduğuna dair net bir bilgi olmamasına rağmen şehrin ilk sakinlerinin Kaşkalar olduğu bilinmektedir. Kaşka kavminin buraya şehir anlamına gelen Tum(m)ana ismini verdikleri bundan dolayı Kaşkalar’ın şehri demek olan Gastumanna ismiyle anıldığı bilinmektedir. Bu isim daha sonra Kastamonu şeklini almıştır. Bu şehrin ismi Osmanlı kaynaklarında ise Kastamoni

olarak geçmektedir. Bu şehri Türklerin hangi tarhte fethettiği belli değildir. Fkat 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun batısına yerleşen Süleyman Şah'a bağlı olan beylerden Emir Karategin'in 1084 senesinden sonra şehri aldığı bilinmektedir. Kastamonu Osmanlı idaresine girdikten sonra sükûnet hakim olsa da XVI. yüzyıldan itibaren suhte ayaklanmaları ve Celali isyanlarının çıktığı bir yer olmuştur.¹⁷³

Evliya Çelebi'nin Karadeniz Bölgesi âyan ve eşrafından bahsettiği ilk şehir Kastamonu'dur.¹⁷⁴ “*Kastamonu sancağı, merkez kazâ olan Kastamonu kazâsının dışında Boyâbâd, Durağan, Daday, Araç, Taşköprü, Ayandon, Göl, Hoşalay gibi birçok kazâdan oluşmaktadır. Bu kazâlardan biri de Sinop'tur.*”¹⁷⁵ Evliya Çelebi, Kastamonu halkının tüccar ve neccar olduklarını, ayrıca kara ve deniz ticaretiyle uğraştıklarını belirtmiştir. Büyük ihtimalle, Kastamonu'da yaşayan ileri gelenlerden de bu işle uğraşanlar olacaktır. Evliya Çelebi, zaten âyanının bulunduğunu söyledikten sonra buranın halkının neccar olduğunu söylemiştir.

Kastamonu, Karadeniz kıyısında bulunan İnebolu ilçesindeki Kefe ve Özi limanlarını aktif olarak kullanarak Rusya ve Avrupa ile ticari faaliyetlerini canlı tutmaktadır. Şeriy'ye sicillerinden elde edilen bu bilginin yanısıra, Evliya Çelebi'nin de Kastamonu'da bulunan halkın geçim kaynağının kara ve deniz ticareti olduğunu söylemesi gerçekten burada aktif bir ticari hayatın olduğunu kanıtlar niteliktedir.

2.2. Çam Tahtaları ve Kereste Ambarı Akçaşar (Akçakoca)

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Kastamonu'ya bağlı kazalardan bir diğeri ise Akçaşar (Akçakoca)'dır. Günümüzde Düzce iline bağlı olan Akçaşar'ın 150 akçalık bir kaza olduğunu belirten seyyah, ayrıca buranın (...) toprağında voyvodalık olduğunu söylemiştir.

¹⁷³ İlhan Şahin, “Kastamonu”, *DİA*, c. 24 s. 586.

¹⁷⁴ “*Kastamonu eyâletinde serbest ve mu'âf ve müselleme mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem ze'âmetdir. Dizdârî ve serdârî ve kal'a neferâtları ve üç yüz akçe pâyesiyle kadısı ve şeyhülislâmî ve nakîbü'l-eşrâfî ve a'yân [u] eşrâfî vardır. Ekseriyâ halkı tüccâr ve neccâr ve sevdâger-i berr u bihârdır. Bir fırkası avân ve bir zümresi ulemâ ve meşâyihândır. Halkı ekseriy-yâ çuka ferâce ve bogasi hil'at giyerler.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. 2, s. 44

¹⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta 2014, s. 26

Evliya Çelebi, Akçaşar hakkında bize bundan başka bazı bilgiler de vermiştir.¹⁷⁶ Akçaşar çarşısı içinde, toplam 40 adet dükkan vardır. Burada, ayrıca üç tane han da bulunmaktadır. Küçük bir bölge olmasına rağmen üç tane hanın bulunması bize, Akçaşar'a gelip giden tüccarların fazla olduğunu göstermektedir. Akçaşar'ın coğrafi olarak günümüzde de Ankara, Bursa, Zonguldak ve İstanbul gibi şehirlere yakın olmasından dolayı özel bir konumda yer aldığı görülmektedir. Ayrıca Akçaşar'ın 35 km Karadeniz'e kıyısının bulunması da bölgenin önemini arttırmaktadır. Seyyahın verdiği bilgilerden biri de bu hanlardan bir tanesinin kurşunlu ve büyük bir han olduğu yönündedir. Evliya Çelebi, ayrıca Akçaşar'ın deniz kıyısında bulunduğunu, baştan başa 70 adet mahzeninin yer aldığını ve bu mahzenlerin çam tahtaları ve kereste ile dolu olduğunu söylemiştir. Muhtemelen, gemi yapımında kullanılacak olan bu keresteler, Akçaşar'ı bu anlamda kalkındıran iş alanlarından biridir. İleri gelenlerinin de bu iş alanını yakından takip ettiğini söylemek de mümkündür.

Evliya Çelebi, buradan sonra Bartın Nehri'ni geçtiğini ayrıca buraya Mısır gemilerinin girip çıktığını ve buradan malzeme yüklendiklerini söylemiştir. Bartın Nehri, Kastamonu ve Karabük'te bulunmaktadır. Ilgaz Dağlarından doğan çay, kuzeye doğru akmakta ve şehir merkezindeki Gazhane Burnu'nda birleşmektedir. Kocaçay ve Kocanazçay'ının oluşturduğu ırmak, 15 km. akarak Boğaz mevkiinde Karadeniz'e ulaşmaktadır. Mısır'dan gelip giden gemiler Akdeniz, Boğazlar üzerinden Karadeniz ve oradan Bartın Nehri'ne gelerek, bu bölgeye Mısır'dan mal getirip götürmeleri olasıdır. Bu durum da bölgenin ileri gelenlerinin kazançlarını etkileyen önemli bir ticaret ağını oluşturmaktadır. Eğer gerçekten burada bulunan gemi ticareti oldukça gelişmişse bu durumu, sadece Bartın şehri için değil, buraya yakın şehirler için de söylemek mümkün olabilir.

¹⁷⁶ “Çârsû içre (---) câmi'i kiremitli ve bir minâreli mezkîtdir. Bu diyârda câmi'e mezkît derler. Ve câmi'i (---) (---) (---) (---) mâ'adâ mesâcidlerdir ve cümle kırk aded dükkânları vardır. Bedâsteni yoktur. Ve bir hammâmı ve üç hânı vardır. Mukaddemâ hânın biri kurşumlu mu'azzam hân imiş. Hâlâ kasabası ol kadar ma'mûr ve müzeyyen değildir. Bolu şehrinin iskelesidir. Leb-i deryâda serâpâ yetmiş aded mahzenlerdir kim cümle keraste ve çam tahtalarıyla memlû mehâzinlerdir ve bu şehrin kiblesi ve taraf-ı şarkîsi dağlardır, dağlar üzre bâğlardır. Hevâsının letâfetinden halkı sağlardır.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemmed Zillî, *age*, c. 2, s. 42.

Evliya Çelebi, Amasra ile ilgili fazla bilgi vermemesine rağmen biri doğu, diğeri batı ucunda iki büyük limanı olduğundan bahsetmiştir.¹⁷⁷ Evliya Çelebi, ayrıca bu iki limanın isimlerini vermiş ve bu limanlar hakkında bazı bilgiler de sunmuştur.¹⁷⁸ Amasra’da bulunan bu limanların isimleri *Geduz* ve *Kerempe*’dir. Bu limanların da yine Karadeniz ticaretine katkısı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Çelebi’de bu iki limanın büyük olduğunu söylemiştir.

Evliya Çelebi, daha sonra İnebolu’ya geçmiş fakat burası hakkında fazla bilgi vermemiş, ayrıca İnebolu’da bir limanın bulunmadığını söylemiştir. Ancak daha sonra deniz yoluyla Şatırköyü’ne gelmiştir. Şatırköyü’nün deniz kıyısında büyük bir köy olduğundan bahsetmiştir. Kastamonu sancağında, dağlarının büyük ve yüksek ağaçlı olmasından dolayı kerestesinin bol olduğunu ve halkının tamamına yakınının marangozluk yaptığını söylemiştir.¹⁷⁹ Seyyah, buradan 60 mil (96 km) deniz kıyısından kuzeye gittikten sonra *İstefan Köyü*’ne ulaşmış fakat burası hakkında fazla bilgi vermemiştir.

2.3. Sinop Şehri

Evliya Çelebi, Kastamonu’dan sonra Sinop’a gelmiştir. Sinop’un eski adı Yunanca bir kelime olan “*Sinopoli*”dir. Müslümanlar, bu şehir için “*Sanup*” adını kullanmıştır. İlk Osmanlı kroniklerinde bu şehrin adı “*Sinab*” veya “*Sinub*” olarak geçmiştir. Eski çağlardan beri varlığını sürdüren Sinop şehri, M.Ö. IV. yüzyılda Persler daha sonra ise Kapadokya Krallığına bağlanmıştır. Sinop M.Ö. 220’de ise Pontus Kralı II. Mithridates tarafından alınmıştır. Sinop Kalesi, bu dönemde inşaa edilmiştir. M.Ö. 69 yılında Lucullus tarafından zaptedilen şehir, yaklaşık 350 yıl kadar Roma egemenliğinde kalmıştır. Sinop Şehri, Roma ve Bizans dönemlerinde de varlığını korumayı başarmıştır. Sinop, Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiye göre 711 senesinde Emevioğullarından Abdullah oğlu Süleyman’ın fermanıyla, kız kardeşinin

¹⁷⁷ “*Ve bu şehrin iki cânibinde biri şarkî ve biri garbî azîm limanları vardır kim sekiz rûzgârdan emîn a’lâ yatak cây-ı menâs limân-ı hâsır ve şark tarafındaki limânın sâhasında âb [u] hevâsı ve binâsı latîf hammâm-ı dil-küşâsı vardır.*” Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, “*age*”, c. 2, s. 42.

¹⁷⁸ “*Andan nehr-i Kuyu, Bolu ile Kastamonu sancağı mâbeyninde hudûddur. Andan Geduz limanına varınca kırk mildir. Andan Kerenhebe limanından Kerempe burnu Sinop gibi bir burundur, ana varınca 70 mildir, bu kayalarda ibret-nümâ hatlar tahrîr olunmuşdur.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. 2, s. 42.

¹⁷⁹ “*Önüne lenger-endaht olup cümle yolcular taşra çıkdılar. Leb-i deryâda kasaba-i zîbâ-misâl bir ma’mûr köydür. Kastamonu hâkindedir. Dağları balkanlı, dıraht-ı muntehâli küh-ı demâvendler olmağıla kerastesi vefret üzre olup azîm gemiler yapılır. Halkı cümle marangozdur. Andan cânib-i şimâle yine leb-i derya ile altmış mil*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II s. 42.

oğlu olan Ömer bin Abdullaziz tarafından, İstanbul kuşatmasından dönerken kuşatılmış fakat alınamamıştır. Sinop, daha sonra XIII. yüzyılda I. İzzettin Keykavus eliyle alınmıştır. Selçuklular zamanında hem ithalat hem de ihracat alanında önemli bir konumda olması, bu şehri ekonomik anlamda önemli bir şehir haline getirmiştir. Bunun yanında, Selçuklu Devleti, bu şehri askeri amaçlı olarak da kullanmıştır. Bizans ve Trabzon'a yapacağı seferlerde Sinop şehrini bir üst olarak kullanmıştır.

Sinop, daha Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Türklerin eline geçen ipek ve baharat yolunun uğrak noktalarından biri olmasından dolayı deniz ticaretinin geliştiği bir noktadır. Anadolu Selçuklu Devleti, Antalya, Alanya ile Sinop arasında kervansaraylar kurarak ticaretin gelişmesini sağlamış, ayrıca Sinop'tan sonra Suğdak Limanı'nı da alarak Karadeniz ticaretini etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Sinop, Anadolu Selçuklularından sonra ise Candaroğullarının (İsfandiyoğulları) eline geçmiştir. Hem Candaroğulları hem de Osmanlıların elinde bulunduğu dönemde Cenevizliler, Karadeniz ticaretindeki etkinliğini yitirmemek için bu iki devlet ile mücadele etmiştir. Fatih Sultan Mehmet, zamanında Osmanlıların eline geçmiştir. *“Sinop, 1461 yılında Karadeniz kıyısındaki diğer bir kısım topraklarla beraber Osmanlı topraklarına katılmıştı. Stratejik öneme sahip olan Sinop'ta, askeri ve ticari bakımdan son derece mühim limanın yanı sıra bir de tersane bulunuyordu. Osmanlı fethi sırasında faal durumda bulunan bu tersanenin Osmanlı Devleti için büyük bir kazanç olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı devrinde Sinop tersanesi daha da genişlemiş ve canlılık kazanmıştır.”*¹⁸⁰ Osmanlı Devleti, daha sonra Kırım'ın alınmasıyla birlikte Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirerek Karadeniz ticaretinde tek söz sahibi devlet olmuştur. Sinop'ta denizcilik faaliyetlerinin artmasında, hem Karadeniz'in bir Türk gölü olmasından kaynaklanan güvenli bir yer olması hem gemi yapımı için kereste gibi malzemelerin çokça bulunması hem de bölgede gemi yapım işinden ve denizcilikten anlayan bir sınıfın bulunması etkili olmuştur. Sinop şehri, hem kara hem de deniz ticaretinin aktığı bir şehir olarak Osmanlı Dönemi'nde de bu özelliğini korumuştur. Sinop yapılan gemi miktarı ve çeşidiyle Galata ve Gelibolu tersanelerinden sonra gelmektedir. Sinop'ta bulunan tersane deniz savaşlarının yaşandığı dönemlerde etkin hale gelmekteydi. Örneğin 1566 yılında on beş kadirga,

¹⁸⁰ Mehmet Ali Ünal, XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Cilt II. Kısım II, s. 911.

1571’de Kıbrıs seferi sırasında yirmi be kadırğa, 1656’Da dört kalyon, üç kadırğa inşa edilmiştir. Sinop ve çevresinde kereste, kendir, zift, üstüğü vb. malzemelerde Tersâne-i Âmire’nin ihtiyaçları için de kullanılmaktaydı.¹⁸¹

Sinop Anadolu’yu, Karadeniz’e ve Kırım’a ulaştıran bir liman olmasından dolayı Sinop’u Anadolu içlerine bağlayan bazı yollar vardır. Bu yollardan bir tanesi sancak merkezi olan Kastamonu’ya ulaşan yoldur. Evliya Çelebi, Sinop’un Kastamonu’ya 3 günlük yol olduğunu söylemiştir. Kastamonu’ya giden bu yol Boyâbâd ile bağlantılıdır. Boyâbâd’dan başlayıp Sinop’a giden yol Bağluca-Darıözü-Çukurhan-Doğaçam yolunu takip eder ve Gerze’ye ulaşır. Gerze’den de Ahmetyeri üzerinden Sinop’a varır. Boyâbâd’dan Taşköprü’ye giden yol üzerindeki Gökırmak vadisi boyunca han ve kervansaraylar vardır. Ayrıca Ankara yolu da Kastamonu bağlantılıdır.”¹⁸² Bu kervan yolu, ayrıca sefer güzergahı olarak da Osmanlı Devleti tarafından kullanılmıştır. Bu durum, tımar sisteminin bozulmasını takip eden süreçte bölgede güçlenen âyanın işine yaramıştır. Osmanlı Devleti, bu bölgede bulunan âyandan asker temini için de yardım istemiştir. Osmanlı Devleti’nin içerisinde gelişen bu olaylar, bir nevi bölge âyanının güç devşirmesine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti sahillerinde yaşayan âyanlar nüfuzlarını arttırmadan önce de denizcilik faaliyetlerinden uzak değillerdi. Denizcilik faaliyetlerine ilişkin taşraya gönderilen emirlerde bu kişilerin de isminin geçtiğini görmek mümkündür. Osmanlı Devleti, denizcilikle ilgili görev ve sorumlulukları bu kişilere de vermiştir. Özellikle kendir, bakır gibi, tersane ihtiyaçlarının temin edilmesi, gerekli merkezlere ulaştırılması, âyanlara verilen görevlerden bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Âyanlar ayrıca gemi kazaları gibi durumlarda da görev almaktadırlar. Osmanlı Devleti, Taşrada bulunan tersanelerin tamir edilmesi, yapımı, fenerlerin bakımı, batan gemilerin tahliye edilmesi, kurtarılması gibi hususlarda ayanlardan yardım istemekten çekinmemiştir. Ayanların sahilleri korumak ve savunmak gibi görevleri, onları ister istemez denizciliğin içine çekmektedir. Âyanlara bununla beraber İstanbul’un her türlü iaşesi söz konusu olduğunda ayanlara çeşitli büyüklükte tekneler inşa ettirilmesi için

¹⁸¹ Mehmet Genç, Sinop, *DİA*, c. 37, s. 253.

¹⁸² Mehmet Ali Ünal, “age”, s. 238

emirler gönderiliyordu.”¹⁸³ Sinop şehri, bu anlamda Karadeniz’e kıyısı olan önemli şehirlerden biridir.

Evliya Çelebi, 1640 yılının nisan ayında geldiği Sinop detaylı bir şekilde anlatmıştır. Evliya Çelebi Sinop’ta üç gün kalmıştır. Sinop’u “*Evsâf-ı şehir-i atık mahbûb ya’nî kal’a-i Sinop*” diyerek anlatmaya başlamıştır. Şehrin içinde ve dışında 24 mahalle olduğunu bu mahallelerden deniz kenarında yer alanların daha çok Hristiyan mahallelerinden oluştuğunu ve bunların sayısının 1100 kadar olduğunu söylemiştir. Bu kişilerin 100 kadarının kale tamiri için çalıştığı için haraçtan muaf olduklarının bilgisini vermiştir.¹⁸⁴ Evliya Çelebi, bunun yanında Sinop Şehri için Kastamonu eyaletine bağlı bir zeamettir, demiştir.¹⁸⁵

Evliya Çelebi’nin burada verdiği ilk bilgi, bu beldenin doğu ve kuzey tarafının baştan başa bağlarla kaplı olduğudur. “*Osmanlı Devleti, hububat arâzisinin dışında kalan bağlık ve bağçelik alanlarda özel mülkiyeti kabul etmiştir. Hatta kıraç araziden bağ ve bağçe kurulmasını teşvik etmiştir. Sulama imkanının bulunduğu bölgelerde özellikle şehir ve kasaba çevresinde bostan, bağ ve bağçe tarımı yapılıyordu. Buralarda yetiştirilen ürünler şehirdeki sebze ve meyve kapanlarında satılıyordu. İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin çevrelerinde sebzeçilik ve meyvecilik yaygındı.*”¹⁸⁶ “*Sinop çevresinde de şehir halkının bağ ve bağçeleri bulunuyordu. Bilhassa Sinop yakınlarındaki Korucuk, şehir halkının bağçelerinin bulunduğu mühim bir mevki idi. Ayrıca şehir surlarının dışındaki Kumbaşı mevkiinde, Ada denilen Boztepe’de birçok bağlık ve bağçelik alanlar vardı. XIV. yüzyılda Sinop’a gelen İbn*

¹⁸³ İlhan Ekinci, “Sinop’ta Bir Ayan Ailesi, Kazvizadeler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu*, 5-7 Ekim 2018, s. 610–611.

¹⁸⁴ Süreyya Eroğlu, Alev Direr, Akhan, “Seyahatnamelerde Tokat,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 17, s. 262.

¹⁸⁵ “*Kastamonu eyâletinde serbest ve mu’âf ve müselleme mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem ze'âmetdir.*” “*Ve erbâb-ı ma'rifetler bu şehri 17. iklim-i örfiyyede bulmuşlar. Kible ve şark cânibi dağları serâpâ bâğlardır. Cânib-i şarkisinde şehir-i Kastamonu üç günlük yoldur. Bu şehir Karadeniz'in Anadolu tarafı sâhilinde Sinop Burnu demekle ma'rûf bir burunda vâkı' olmuşdur kim Karadeniz'in garb tarafında (---) mil Rûmeli cânibinde bu Sinop'a mukâbil Keliğra Sultan kayaları vâkı' olmuşdur. Sinop ile ol Keliğra burnu mâbeyni gûyâ bir boğazdır. İslâmbol tarafı ve Tarabozan tarafı yine vâsi'deryâlardır. {Sinop İslâmbol'a beş yüz mildir}. Ve bu kal'a-i Sinop, şehir-i Samsun'un garb tarafındadır. Sinop ile Samsun'un arası dört merhale yerdir. Ve kal'ası bir püšte-i âlî üzre üç kat Şeddâdi rıhtım Kayser-ı Rûm oğlu Sinopa nâm kralın binâ-sıdır. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 43.*

¹⁸⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 154

Battûta, Ada'daki bağları ve bostanları anlatmakta ve üzüm ve incir yetiştiğinden bahsetmektedir."¹⁸⁷

Seyyahımız, ayrıca bu şehirde kale muhafızı, kumandanı, kale neferatları, 300 akçelik bir kadısı, şeyhülislâmı, nakibüleşrafı bunun yanında âyan ve eşrâfi da olduğundan bahsetmiştir.¹⁸⁸ Sinop şehrinde âyan ve eşrâf vardır, demesine rağmen *Seyahatname*'de âyan ve eşrâfin isimlerine ya da bunlar ile ilgili başka bir bilgilere yer vermemiştir. Bağ ve bahçelerin varlığı burada yaşayan kara ve deniz tüccarlarının ayrıca âyan ve eşrâfin geçim kaynakları ve güçlenmesinde etkili olan faktörlerden biridir.

Evliya Çelebi, buranın halkının genellikle kara ve deniz tüccarı ayrıca marangoz olduklarından da bahsetmiştir. Seyyahımız, bunun dışında şehirde 16 mescid, 9 türbe 1 medrese, 60 sıbyan mektebi, 3 hamam, 1 imâret, 1 darü'l-hadîs ve darü'l-kurrâ olduğunu belirtmiştir. Okunamayan satırda bir handan bahsedilse de ifade açık değildir. Sinop Limanı'ndan "Karadeniz'in en latif limanı" olarak bahseden Evliya Çelebi, şehirde 1080 dükkân olduğunu yazmış, ancak şehirde kervansaray ve kiliselerin varlığına dair bilgi vermemiştir.¹⁸⁹ Bu şehirdeki limanın rüzgârdan uzak iyi gemi tutan bir liman olması ve Çelebi'nin buranın halkının kara ve deniz tüccarı olduğunun bilgisini vermesi, bize buranın âyan ve eşrafının bu işlerle yakından ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi, ayrıca Sinop'a bağlı, Fındıcak ağzına geldiği sırada buradaki insanların denizci ve marangoz olduklarını ve iyi gemiler yaptıklarını bildirmiştir.¹⁹⁰

Sinop şehri, sadece Evliya Çelebi tarafından değil aynı zamanda bu tarihlerde farklı seyyahların da yol güzergahında yer almış ve seyahatnamelerde burası hakkında bilgi verilmiştir. Sinop'ta iki liman bulunduğu bahseden bu seyyahlardan birisi de Aubry De La Motraye'nin seyahatnamesidir. 1696 yılındaki gezisi İtalya, Yunanistan, Kırım gibi birçok ülkenin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin büyük bir kısmını

¹⁸⁷ Mehmet Ali Ünal, *age*, s. 155

¹⁸⁸ *Dizdâri ve serdâri ve kal'a neferâtları ve üç yüz akçe pâyesiyle kadısı ve şeyhülislâmı ve nakibü'l-eşrâfi ve a'yân [u] eşrâfi vardır.* Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 43.

¹⁸⁹ Süreyya Eroğlu, Alev Direr, Akhan, "Seyahatnamelerde Tokat," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 262.

¹⁹⁰ "Bu mahalde ma'mûr kurâlar vardır. Cümle halkı keştibânlardır ve maran-ı kozlardır, a'lâ gemiler yaparlar. (---) (---) nehir deryâya mahlût olduğu mahaldir. Andan (---) mil gidüp," Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 44.

da kapsamaktadır. Sinop'a da gelen seyyah, *"Bu şehir, onu hükümdarlığının başkenti yapan büyük Mithridatese Eupater'in doğumu ile ünlüdür. Sanatından çok doğası ile güçlüdür. Çok fazla tamir görmemiş ve çok kalın olmayan çift duvarı vardır. Garnizonunda iki adet yeniçeri bölüğünün olduğu eski bir kaleden fazla değildir. Şehir, biri kuzeyde diğeri güneyde, iki adet iyi durumda limanı olan, güzel bir ovanın yer aldığı ve tarihte amazonların krallığı olan yarımada'nın geniş berzahu üzerine kurulmuştur. Sinop'ta, duvar malzemesinin içinde, ileri geri karışmış, başlık parçaları ve kırık kolon parçalarından başka, övünebileceğim antik kalıntılar bulamadım. Bir Yunanlıdan 13. Madalyalar kitabının 2, 19,29. sayılarını satın aldım, İstanbul'a gidecek, fakat henüz hazır olmayan bir ermeni ile tanıştım, ancak kalmaya değer bir şey bulamayınca, o ikisini bir kervansarayda bırakıp, Panderachy'ye giden bir Türk yelkenlisine bindim,"* cümleleriyle izlenimlerini aktarmıştır.¹⁹¹

Aubry De La Motraye, Sinop'ta iki limanın varlığından bahsetmiştir. Sinop şehri hakkında Mehmet Öz, Diyanet İşleri Ansiklopedisi'ne yazdığı "Sinop" maddesinde şehirde iki limanın bulunduğunu ve bunların tarih boyunca önemli yol güzergahları üzerinde olduğunu söylemiştir.¹⁹²

Sinop Şehri, bulunduğu konum itibariyle âyan ve eşrâfın güçlenmesine etki edecek coğrafi ve ekonomik şartların bir arada bulunduğu bir şehirdir. Bu şartların yanında, Osmanlı Devleti; güç kaybettiği dönemlerde burada bulunan yerli ailelere ihtiyaç duymuş bunlardan asker ihtiyacını karşılama noktasında yardım almıştır. Âyan ve eşrâf denilen yerli aileler, bölgelerinde kendilerine verilen görevleri iyi değerlendirerek güçlerini ve nüfuzlarını arttırmıştır.

Evliya Çelebi, maalesef Sinop Şehri âyan ve eşrafı hakkında bilgi vermediği için burada bu kişilerin isimleri hakkında bilgi veremedik. Fakat Sinop, tarihi ve

¹⁹¹ Süreyya Eroğlu, Alev Direr Akhan, "Seyahatnamelerde Tokat," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 261.

¹⁹² "Anadolu'nun kuzey yönünde uç noktası olan İnceburun'a doğu yönünden bağlanan Boztepe Burnu berzahında bir kale-şehir olarak kurulmuş ve bir liman şehri konumunda tarih boyunca doğu yönünde gelişmiştir. Berzahın kuzeydoğusundaki dış liman fırtınalara açık olduğu ve denizcilik bakımından kullanışlı sayılmadığı halde Antikçağ'da daha çok bu limanın kullanıldığı bilinir. Yarımada'nın güney yönündeki iç liman ise rüzgârlara kapalı konumuyla ve sakin deniziyle Karadeniz'in Anadolu kıyılarının en önemli doğal limanı olup Akliman ismini almıştır." Mehmet Genç, Sinop, *DİA*, c. 37, s. 252.

coğrafi konumu dikkate alındığında, bir âyan veya eşrâfın güçlenmesine katkı yapabilecek ekonomik alt yapıya, fazlasıyla sahiptir.

Evliya Çelebi, Sinop şehrini üç gün dolaştıktan sonra Fındıcak Ağzı'na gelmiştir. Seyyah, buranın halkının tamamının gemici ve marangoz olduğunu, ayrıca çok iyi gemi yaptığını bildirmiştir.¹⁹³ Bugün, Samsun'un Canik ilçesine bağlı olan Fındıcak köyü denize kıyısı olan güzel bir yerdir. Evliya Çelebi, Kızılırmak ve Bafra'yı geçtikten sonra ise Samsun'a ulaşmıştır.

2.4. Samsun Şehri

Evliya Çelebi, Sinop şehrinden sonra Samsun'a gelmiştir. Seyyahımız, Sinop ve Samsun arasındaki mesafe için şunları söylemiştir:

*“Ve Sinop ile bu Samsun'un mâbeyni deryâdan (---) mildir, karadan (---) konakdır. Ve bu Samsun'un cenûb tarafına Sinop vâkı' olmuşdur. Bu Samsun kal'ası leb-i deryâda (---) üzre Şeddâdî binâ-yı sengîn-âbâddir.”*¹⁹⁴

Samsun şehri, kuruluşundan bu yana “Aminos, Amisos, Enete, Sampson, Simissa, Pompeiopolis” gibi farklı isimler almıştır. Dündartepe, Toptepe ve Amisos höyükleri, şehrin antik çağlara kadar uzanan tarihi olduğunu göstermektedir. Samsun Şehri, tarih boyunca Hitit, Pers, Roma ve Bizans devletlerinin eline geçmiştir. Evliya Çelebi, Samsun'un bulunduğu yer ve tarihi hakkında bilgi vermiştir. Buna göre şehir, kuzeybatı rüzgârlarına karşı nisbeten korunmuş deniz girintisinin kenarında yer almaktadır. Samsun'un kuruluşu M.Ö. VI. yüzyılda Miletliiler tarafından kurulan Amisos'la ilişkilendirilmektedir ancak bu mevkide yerleşim tarihinin çok daha eskilere gittiği de bilinmektedir.¹⁹⁵

1185 yılında şehir, II. Kılıçarslan eliyle Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına katılmıştır. II. Kılıçarslan zamanında şehrin Amisos kısmına dokunulmamış, onun hemen yanına Samsun şehri kurulmuştur. Burada, Müslüman Türkler ile Hristiyan Rumlar arasında bir ticari ağ kurulmuştur. Bu ticari ilişkiler, her iki tarafında çıkarı gözetilerek devam etmiştir. Anadolu Selçuklularından sonra şehir, bir süre Karadeniz

¹⁹³ “Bu mahalde ma'mûr kurâlar vardır. Cümle halkı keştibânlardır ve maran-ı kozlardır, a'lâ gemiler yaparlar. (---) (---) nehir deryâya mahlût olduğu mahaldir.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 44.

¹⁹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 45.

¹⁹⁵ Mehmet Öz, “Samsun” *DİA*, c. 36, s. 83.

ticaretinde etkili olan Cenevizlilerin eline geçse de I. Çelebi Mehmet döneminde Osmanlıların eline geçmiştir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde Samsun'un Yıldırım Bayezid tarafından alındığını, ilk kez Türklerin eline geçişinin ise Sultan Alaaddin döneminde gerçekleştiğini belirtmiştir. Yıldırım Bayezid tarafından alınan Samsun'da I. Çelebi Mehmed döneminde, tam olarak hakimiyet sağlanamıştır. Evliya Çelebi, ayrıca Eğri Fatih III. Mehmed döneminde Rusların bu kaleyi işgal ettiklerinden ve kalenin bazı yerlerini yıktıklarından da bahsetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Samsun'u almasından sonra Samsun'da yaşayan Hristiyanlar Kara Samsun'u kuşatarak buradan 1425 yılında ayrılmıştır. "Kara Samsun" olarak bilinen ve daha çok Hristiyanların yaşamış olduğu bölge, I. Çelebi Mehmed tarafından alınmıştır. Samsun, bundan sonra "Canik Sancağı" adı altında Sivas eyaletine bağlı bir yer haline getirilmiştir. Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Samsun eski önemini kaybetmiştir. Özellikle, limanın Sinop limanlarının gölgesinde kalması ayrıca İpek ve Baharat yollarının önemini kaybetmesi bunda etkili olmuştur.

Kâtip Çelebi, Samsun'un dağlar arasında kalmış, havası kötü bir yer olduğunu, ayrıca evlerinin bazılarının bataklık içinde bir arazide kurulduğunu söylemiş; XVIII. yüzyıl başlarında Samsun'a gelen Tournefort'se Samsun'un bir köy gibi olduğunu belirtmiştir. Evliya Çelebi, limanının açık fakat demir atılabilecek bir liman durumunda olduğundan bahsetmiştir.¹⁹⁶

Samsun şehri, ticaret yolları üzerinde bulunan bir şehir olarak Selçuklular döneminden beri önemini korumuştur. Osmanlıların eline geçen şehir, Basra'dan başlayıp Bağdat, Musul, Mardin, Urfa, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Tokat ve Amasya'dan Sinop ve Samsun limanlarına gelip buradan deniz yolu vasıtasıyla İstanbul'a ulaşan bir ticaret ağı üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle, hem kara hem de deniz ticaretinin uğrak noktasıdır. Bu ticaret yolunun, hem Samsun hem de Sinop şehri ileri gelenlerinin zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

XVII. yüzyıl gezgini, Sinop şehrinde olduğu gibi bu şehrin de âyan ve eşrafının bulunduğunu ifade etmiştir fakat âyan ve eşrafın isimleri hakkında başka bir bilgi vermemiştir. Âyan ve eşrafının bulunduğunu söylemesinin yanında şehirde, yeniçeri

¹⁹⁶ "Ve yedi mekteb-i sıbyâni var ve cümle (---) hammâmdır. (---) ve cümle (---) dükkândır. (---) lâkin limanı yokdur, açık yerdir. Ammâ lenger-endâht edüp a'lâ demir dutar yerleri vardır". Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 45.

serdarı, kethüdayeri, kale dizdarı ve (...) neferatının bulunduğunu ama müftüsü ve nakibüleşrafının olmadığını söylemiştir. Sinop (...) şehrinde bir voyvodalık bulunduğu da bahsetmiştir. Eflak ve Boğdan hakimlerinin yanında, bazı Anadolu toprakları içinde de “voyvoda” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz.¹⁹⁷ Mehtap Özdeğer, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyânın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri” adlı makalesinde, Mustafa Nuri Paşa’nın *Netâyic ül-vukuat* adlı eserini kaynak göstererek Osmanlı’da vali veya mutasarrıflar tarafından bir sancakta görevlendirilen kişiye “mütesellim” kazada görevlendirilen kişiye ise “voyvoda” isminin verildiğini, bunun dışında her şehir ve kasabada görevlendirilen ve halk tarafından seçilen kişilerin ise “âyan” olarak isimlendirildiğini söylemiştir.

Evliya Çelebi, buradaki halkın tamamının gemici ve kendireci olduğunu sıradan insanların bulunmadığını ve alimlerinin fazla olduğunu belirtmiştir. Halkının ve ileri gelenlerinin geçim kaynakları arasında gemicilik ve kendir ipinin bulunmaktadır.

2.5. Âyanı At Kiralayan Giresun Şehri

Evliya Çelebi Samsun şehrini gezdikten sonra, Canik ile Trabzon arasında bulunan Giresun şehrine gelmiştir. Deniz yolunun yanında Giresun şehrinin Samsun ve Trabzon ile kara yolu bağlantısı da bulunmaktadır. Samsun ve Trabzon’a iç bölgelerden giden yollar da vardı. Aşık Mehmet, Trabzon’un üç, Samsun’un ise dört günlük yol olduğunu söylemiştir. Trabzon ile Giresun arasındaki yolun antik devirlerde yaşayan Ksenofon’un da üç gün günlük yol olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.¹⁹⁸

Seyyah, Giresun’da “yeniçeri ocağı serdârı ve kal’a dizdârı (---) aded kal’a neferâtları ve gümrük emîni ve müftîsî ve nakîbi vardır.”¹⁹⁹ demiştir. Evliya Çelebi, bu şehirde han, hamam ve çarşı pazarın bulunduğunu söylemiştir. Deniz kenarında

¹⁹⁷ “*Andan sene (---) târîhinde Yıldırım Bâyezîd Hân destine girdi. (---) hâkinde voyvoda-lıkdır ve emânetdir ve yüz elli akçe şerîf kazâdır. Ve yeniçeri serdârı ve kethüdâyeri ve kal’a dizdârı ve (---) neferâtı vardır, ammâ müftîsi ve nakîbü'l-eşrâfi yokdur, ammâ a’yân [u] eşrâfi çokdur* Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 4-5

¹⁹⁸ Feridun Ememcen, “Giresun”, *DİA*, c. 14, s. 81.

¹⁹⁹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 46.

olan bu şehirde bir liman da vardır.200 Evliya Çelebi, Giresun'un Trabzon'a bağlı olduğunu, Trabzon Valisi Ketenci Ömer Paşa'nın adamlarının deniz derdinden canlarından bıkip şehrin ileri gelenlerden atlar kiralayıp karadan Trabzon'a gitmek için yola çıktığını belirtmiştir.201 Giresun ileri gelenlerinin at kiralayarak para kazandıkları bilgisini de burada görmekteyiz.

2.6. Trabzon Şehri

Evliya Çelebi, Giresun şehrinden Trabzon'a deniz kenarından gitmek için Perpulum Kalesi, Göreli Kalesi, Popoli, Kiliye Kalesi, Yorozburnu Kalesi, Akçaabad Kalesi, Polata Pazarı, Kalatimana Deresi ve Sire Deresi'nden geçmiştir. Geçtiği yerlerin âyan ve eşrafi hakkında fazla bilgi vermemiştir fakat Perpulum Kalesi'nin bulunduğu yerde bir liman olduğunu, ayrıca Polata pazarının oldukça büyük olduğunu ve haftada bir bu pazarın kurulduğunu ifade etmiştir. Burada, yine büyük bir liman vardır. Karadeniz gemicileri arasında çok iyi bilinen bir liman olduğunu, ayrıca bu limanın sekiz rüzgardan korunmuş demir tutan bir liman olduğunu da söylemiştir.²⁰²

Trabzon şehrinin M.Ö. 5000'li yıllarda yerleşime açıldığı bilinmektedir. Bu bölgede yaşayan ilk insanların Gaşkalar olduğu, arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgulardan anlaşılmaktadır. Bu bölgede, Gaşkalar'dan sonra Hititler M.Ö. 1200'lü yıllarda hüküm sürmüştür. Hititlerden sonra da Hititleri de yıkan Frigler egemenlik kurmuştur. Friglerin Anadolu'daki egemenliğinin yıkılmasından sonra ise Doğu Karadeniz'de egemen olan Kimmerler bölgede güçlenmişlerdir. Lidya Kırallığı Gige, Kimmerleri yendikten sonra Ege taraflarına hakim ve denizci bir millet olan Miletler bu bölgeye yerleşmiştir. Anadolu hakimiyeti için mücadele eden Lidya Kralı Krezüs ile Pers İmparatoru Kurus, M.Ö. 546 yılında savaşmıştır. Savaşı, Persler kazanınca bölge, Pers hakimiyetine girmiştir. M.Ö. 334 yılında ise Büyük İskender'in doğu seferi

²⁰⁰ “*Ve bâğ u bâğçesinde meyvesi çokdur ve lima-nında a'lâ demir dutar yatakdir. Lâkin batı rüzgârında sehl muhâlifdir.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 46.

²⁰¹ “*Bu şehir, Tarabefzûn eyâleti olmağıla Ömer Paşa'nın askerinden niçe yüz âdemler deryâ derdinden cânlarından bizâr olup şehir a'yânından atlar peyda edüp karadan Tarabefzûn'a gitmeğe azîmet etdiler. Bu şehrden kalkup yine cânib-i şimâle leb-i derya ile,*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 46.

²⁰² “*Bu dahi Tarabefzûn hükmünde nâhiye ve subaşılıktır. Etrâf [u] eknâfında niçe yüz pâre ma'mûr ü âbâdân kurâlar olmağıla bu vâdide haftada bir bâzâr-ı azîm olur kim on bin âdem cem' olur ve bu mahalde olan büleyde-i ma'mûre-i Tarabefzûn'da Hâtûniyye nâmıyla ma'rûf Selîm Hân-ı Evvel vâlidisinin evkâfidir. Mütevellî subaşısı hükm eder. Ve bunda bir limân-ı azîm vardır. Bahr-i siyâh mellahları mâbeyninde Polata limanı demekle meşhûr-ı âfak liman-ı ma'mûredir. Ve sekiz rüzgârdan emîn a'lâ demir dutar yataklı liman-ı latîfidir. (---) Andan (---) mil.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 46.

sonucunda, Makedonya Krallığının, Büyük İskender'in ölümünden sonra da İskender'in komutanlarının egemenliğine girmiştir. Burada, daha sonra Roma İmparatorluğu hakimiyet kurmuştur.

Seyahatname yazarı, Trabzon'un tarihi hakkında şunları söylemiştir:

“İbtidâ bânîsi İskender-i Kübrâ asrında (---) (---) (---) kral binâ etdikde lisân-ı Yunanîde ismi (---) (---) idi. Ba‘dehu sene (---) târîhinde Rûmeli'nden Ceneviz küffârı istîlâ edüp lisân-ı Frenk'de ismi (---) (---) idi. Ba‘dehu sene (---) târîhinde Azerbaycân sâhibi Sultân Hasan, dest-i Ceneviz'den feth edüp ismine Tarab-zen dediler. Zirâ içinde hâkimi, ehl-i zevk bir krala avret olmağıla Tarab-zen dediler. Ba‘dehu Timur hâdisesinde Sultân Hasan, Mâverâû'n-nehr'e Timur Hân istikbâline müteveccih oldukda küffâr hâksâr-ı dûzah-karâr olıcak İslâmbol Tek[ff]uru Rûm Kostantin fırsat bulup istîlâ etdiler. Ba‘dehu sene 878 târîhinde Ebü'l-Feth Sultân Mehemed {İbtidâ deryâdan Tarabefzûn'u feth etdi kim (...) (...) (6 sene sonra Uzun Hasan) (...) } Mehemed {Hân İslâmbol'dan donanma-yı hümayûn ile kal'a-i Tarabefzûn'a gelüp andan deryâ-misâl asker-i bî-pâyân ile Canha yollarından} Uzun Hasan ile Tercan sahrâsında ceng-i azîm edüp Sultân Hasan'ın kırk bin askerini dendân-ı tîğdan geçirüp Sultân Hasan münhezimen kal'a-i Azerbaycân'a firâr edüp ol feth-i fütûha "Butlânu keydü'l-hâyinîn" târîh olmuşdur sene 878.²⁰³

Sultân Murâd-ı Evvel'in Kosova cenginden sonra Ebü'l-Feth'in bu gazâsı gibi Âl-i Osmân'da bir gazâ-yı ekber olmamışdır. Bu gazâdan on üç {sene mukaddem Sultan} Ebü'l-Feth Mehemed Hân deryâ-misâl asker ile berren ve bahren Tarabzen üzre çöküp hâh [u] nâ-hâh yetmiş günde Rûm keferesi destinden sene 865 târîhinde feth edüp âb [u] hevâsının letâfetinden hazz edüp bu şehrin ismine Tarabefzûn dediler. Hakkâ ki ayş u ışret yeridir.”²⁰⁴

Evliya Çelebi, Trabzon'un isimlendirilmesi hakkında bilgi vermiş ve bu şehre verilen bazı isimleri de saymıştır. Şehir fethedildikten sonra buranın suyu ve havasının güzelliğinden buraya “*Tarabefzûn*” dediklerini söylemiştir. Bir isminin “*Batum*”, bir isminin “*Lezgi*”, bir isminin ise “*Tarabzen*” olduğunu söylemiştir. Fakat meşhur olanının “*Tırabzen*” olduğunu, bu şehre bazılarının “*Tarab-efsûn*” dediğini, çoğu

²⁰³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 47

²⁰⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 47

kişinin “*Tarabozan*” olarak adlandırdığını söyledikten sonra doğrusunun “*Tababefzûn*” olduğunu belirtmiştir.

Karadeniz Bölgesi'nin, özellikle Trabzon, Sinop ve Samsun şehrinin coğrafi konumu ve yapısı göz önüne alındığında, diğer Karadeniz şehirlerine göre ticarete daha aktif bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle, Rusya ile yapılan deniz ticareti bu bölgenin gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu da bu bölgelerde bulunan doğal limanları önemli hale getirmektedir. Zenginleşmek isteyen âyan ve eşrâfın deniz ticaretinden uzak durması düşünülemez. Nitekim âyanın denizcilikle ilişkisini ayrı bir başlık altında daha önce ele almıştır. Bölgede, bu tarihlerden sonra Aleksios hükümdarlığını ilan etmiş ve Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında burayı almasına kadar bölge, Trabzon Rum İmparatorluğunun elinde kalmıştır.

“Trabzon şehri denize paralel uzanan dağların tek geçit yeri olması dolayısıyla ehemmiyetini sürekli hissettirmiştir. İlkçağlardan bu yana iç kesimlerle bağlantıyı sağlayan geçitler sayesinde, Güney Kafkasya üzerinden Orta Asya, Çin ve İran'a ulaşan geniş bir art alanının olması Trabzon'u Doğu Karadeniz'in en önemli limanlarından biri haline getirmiştir. Trabzon, deniz yolu ile de Rusya ile ilişki içinde olmuştur. Trabzon limanı, Ordu ve Giresun şehrine kara yolu ile ulaşımın zor olmasından dolayı diğerlerinden daha fazla gelişmiştir. Şehrin, karayolu bağlantısı iki önemli ana güzergâh üzerinden sağlanmaktaydı. İlk yol, Anadolu'nun sol kolu üzerinden ayrılan yoldur. Güzergâh İstanbul başlayarak, Üsküdar, Düzce, Bolu, Gerede, Kastamonu, Taşköprü, Alaçam, Bafra, Samsun, Ünye, Ordu, Giresun ve Akçaabat kazalarını takip ederek Trabzon şehrine ulaşıyordu. İkinci yol da, Trabzon'dan başlayarak, Erzurum, Hasankale ve Tebriz'e ulaşmaktaydı. İstanbul'dan Trabzon'a yelkenli gemilerle 4-5 günde; Trabzon'dan Erzurum'a yaya olarak 25-26 günde gidilmektedir.”²⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde yaşayan âyanlar Trabzon üzerinden sağlanan bu ticaret yolunu aktif olarak kullanmaları olasıdır. Nitekim âyanlar hakkında yapılan genellemelerin aksine bu kişilerden Osmanlı ticaretinin tam da ortasında yer almaları

²⁰⁵ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaleti'nde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750–1850)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 16.
Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafı ve Faaliyetleri”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, c. 2, 9–10 Mayıs 2002, s. 262.

beklenmelidir. Aksini kabul etmemiz mümkün değildir. Çünkü bu durum âyanı rişvetçi, devletin zaaflarını kullanarak güçlenen kişiler olmaktan öteye götürmeyecektir.

Evliya Çelebi, her ne kadar Trabzon'un denizcilik faaliyetleriyle iç içe olduğunu söylese de burada, bulunan herhangi bir limandan bahsetmemiştir. Fakat Sürmene'ye gelince burada 6 rüzgardan korunan büyük bir limanın bulunduğu işaret etmiştir.²⁰⁶

Evliya Çelebi, sosyal hayatı hakkında geniş bilgiler verdiği şehirlerden birisi olan Trabzon halkını yedi kısma ayırmıştır.²⁰⁷

2.6.1. Âyan-ı Kibâr, Bey, Beyzade ve Devlet Görevlileri

Trabzon şehrinin toplum yapısını oluşturan ilk tabaka âyan-ı kibâr, bey, beyzade ve devlet görevlileridir. Bu kişilerin kıyafetleri hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi, bu kişilerin samur kürk ve gösterişli elbiseler giydiklerini söylemiştir. Evliya Çelebi, bu kişilerin isimlerini de bildirmiştir.²⁰⁸

Evliya Çelebi, Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa ve iki oğlundan, Erzurum'dan Şuşik Kalesi'ne sefere giderken de bahsetmiştir. Şuşik Kalesi'ne sefer hazırlığı yapılırken Erzurum eyaletindeki bütün sancakbeyleri ve tımar sahipleri bu sefere katılmıştır. Bunlar içinde Ketenci Ömer Paşa ve iki oğlu da vardır. Ayrıca,

²⁰⁶ “Subaşı ve yüz elli akçe kadısı ve dizdârı ve neferâtı vardır. Ammâ a'yânı yokdur. Ve altı rüzgârdan emîn a'lâ demir dutar yataklı liman-ı azîmi vardır. Lâkin batı ve yıldız rüzgârından emîn değildir. Üç dörd demir bırakmağa muhtâcdır.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 55

²⁰⁷ “Bu şehrin halkı kadîm eyyâmdan yedi fırkadır. Bir fırkası a'yân-ı kibâr beğ ve beğâdeler ve ehl-i hizmet avân tâ'ifesidir kim semmûr kürkler ile libâs-ı fâhîrelere müstağrak paşazâdelerdir. Ve bir zümresi ulemâ ve sulahâ ve meşâyih-i kirâm hâl sâhibi kimesnelerdir kim ulemâ zeynde-libâs-ı mahsûsalarıyla gezer âlimlerdir kim cümlesi selef pâdişâh-larının evkâflarından vazîfe-hârân [u] du'â-gûyân-ı gûnâ-gündurlar kim vâcibü'r-ri'âyederler. Üçüncü fırkası tüccâr-ı berr u bihârdır kim Azağa ve Kazağ'a ve Mikril'e ve Abaz'a ve Çerkez'e ve Kırım'a gidüp ticâret edüp çuka, ferrâce ve kontuş ve dolama ve yelek giyerler ankâ bâzargânlardır. Dördüncüsü ehl-i sanâyî'-i gûnâ-gündurlar. Cümlesi çuka ferâce ve bogasi hil'at giyüp kâr [u] kesb ederler. Beşinci kavmi keştîbânlardır kim Bahr-i siyâh içre mellahlık edüp kâr ederler. Bunların libâsları kendülere mahsûs demir kopran ve şalvar ve çuka dolama ve serine asdâr-ı destâr sarup rûy-ı deryâda gazâ edüp ceng [u] cidâl ederek ticâret edüp kâr ederler. Altıncı fırkası bâğbân ve bâğçevândır. Zirâ bu şehrin Bozdepe dağları bâğlardır kim sicillâtda mestûr olduğu üzere cümle otuz bir bin bâğ u bâğçedir. Birer bâğbândan otuz bir bin âdem add olunmuşdur. Ammâ ba'zı bâğçede iki üç gilmân [u] huddâm vardır. Yedinci fırkası niçe bin âdem sayyâd-ı mâhidir. Zirâ bu kavim balığı gâyet pek severler. Niçe bin gûne ehl-i şuğl âdemleri vardır. Ammâ tahrîri mümkün değildir.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 52.

²⁰⁸ “Evvelâ Vâli-i vilâyet Ketenci Ömer Paşa ve Mehemed Paşa ibn Ketenci Ömer Paşa ve Bâkî Paşa ibn Ketenci Ömer Paşa ve, (2.5 satır boş)” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 49.

Evliya Çelebi Trabzon'a gitmesini de Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon valisi olmasına bağlamıştır. Babasının dünya ahiret oğulluğu Ketenci Ömer Paşa, Trabzon valisi olunca beni de Trabzon'a gönderdi, demiştir. Evliya Çelebi, Ketenci Ömer Paşa'nın iki oğlundan da zaman zaman bahsetmiştir.

Evliya Çelebi, burada diğer devlet görevlilerini ya da âyandan kişileri saymamış fakat Trabzon'dan bahsederken başka bir yerde bu şehirde hangi devlet görevlileri bulunduğunu da bildirmiştir.²⁰⁹

Evliya Çelebi'nin saymış olduğu bu kişiler, devlet görevlisi olmanın yanında toplumun en zengini ve en itibarlı kişileridir. Ayrıca, Evliya Çelebi, Trabzon şehri ileri gelenlerinin elinde devlet tarafından bunlara verilen fermanlar olduğunu da bildirmiştir. Bu fermanların bir tanesinin de Yahudileri katletmekle alakalı olduğu söylemiştir.²¹⁰ Evliya Çelebi, kendisi de daha sonra Trabzon şehrinde Yahudi olmadığını söylemiştir. Burada önemli olan bir başka nokta da Evliya Çelebi'nin devlet görevlisi olan kişilerle âyanı aynı grup içinde saymasıdır. Bu durum sadece Trabzon için değil diğer birçok şehir için de böyledir. Evliya Çelebi, statüleri bakımından devlet görevlileriyle âyan ve eşrâfi aynı başlık altında vermiştir. Nitekim bu durum, bize Evliya Çelebi'nin gözünde devlet görevlilerinin de âyandan sayıldığını göstermesinin yanında, aynı sınıfa ait ve konum olarak eşit olduklarını göstermektedir. Ayrıca, bazı devlet görevlileri bu âyan ve eşrâf içinden de atanmaktadır. Bunun yanında, âyanın arşiv belgelerinde devlet görevlileri ile beraber zikredilmesi de âyanın toplum içinde olduğu kadar devlet gözünde de itibarlı bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

2.6.2. Alimler, Salihler, Şeyhler ve Hal Sahibi Kişiler

Evliya Çelebi'nin bundan sonraki grup içinde saydığı kişiler ise alimler, salihler, şeyhler ve hal sahibi kimselerdir. Ayrıca, bunların ulema görüntüsünde

²⁰⁹ “ve Şeyhülislâmı ve nakîbü'l-eşrâfi ve serdâr yerine bir mu'azzam yeniçeri çavuşu ve sipâh kethüdâyeri ve şehir subaşısı ve ayak nâ'ibi ve muhte-sib ağası ve gümrük emîni ve şâhbenderi ve balık emîni ve boyahâne emîni ve hamr emîni ve şem'ahâne emîni ve'l-hâsıl cümle on yedi ta'zîr sahibi hâkimi vardır. Her birinin ellerinde hatt-ı şerîfleri vardır.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 48.

²¹⁰ “Ve cümle a'yân-ı vilâyetin destlerinde hatt-ı şerîfleri var kim şehr-i Tarabefzûn içre çufûd tâ'ifesi görürlerse katl ederler. Selef-i pâdişâhlarına yarlığ-ı beliğleriyle Yahûdileri katl etmeğe me'mûrlardır kim, gördüklerinde amân vermeyüp katl ederler. İnşâallah mahallinde tahrîr olunur.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, S. 48.

elbiseye sahip olduğunu *Seyahatname*'de belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin bu grup içinde saydığı kişilerin dini sınıfa mensup kişiler olduğu görülmektedir. Bu kişilerin isimleri hakkında *Seyahatname*'de ayrı başlık atılsa da²¹¹ isimleri verilmemiştir fakat Evliya Çelebi'nin daha önce de örneklerine yer verdiğimiz gibi bu tür dini konumu olan şahısların isimlerini zikrederken “âyan” ve “eşrâf” kelimelerini kullanması ya da bu kişileri âyanın içerisinde sayması da bunların da âyan ve eşraftan sayıldığını göstermektedir. Evliya Çelebi, ayrıca bu kişilerin önceki padişahların vakıflarından maaş aldığını ve saygı gören kimseler olduğunu ifade etmiştir.

Evliya Çelebi'nin şu ana kadar vermiş olduğu bilgilere bakıldığında, toplumun en üst kısmını oluşturan iki sınıfın siyasi, ekonomik ve dini yönü ağır basan şahıslar olduğu anlaşılmaktadır.

2.6.3. Kara ve Deniz Tüccarı Zengin Bezirganlar

Trabzon şehrinde, bir diğer sınıf da kara ve deniz tüccarları olan zengin bezirganlardır. Bu kişiler, seyahatimizin verdiği bilgilere göre Azak, Kazak, Mikril, Abaza, Çerkezistan ve Kırım'a gidip ticaret yapmaktadır. Bunlar; ayrıca çuka, ferace, kontuş, dolama ve yelek giymektedir. Bu kişilerin Trabzon'da yaşadıklarını, bu şehirden uzak bölgelere mal taşıyarak para kazandıklarını görmekteyiz. Bunlar, büyük ihtimalle gemileri olan kişilerdir. Nitekim Çelebi, bunların deniz tüccarı olduklarını da söylemiştir.

2.6.4. Sanat Erbabı Kişiler

Evliya Çelebi'nin dördüncü kısım olarak saydığı kimseler ise farklı sanat erbablarıdır. Bu kişiler, çuka ferace ve boğası hil'at giyerek kar etmektedir. Çelebi, bu kişilerin yapmış olduğu sanatların özelliklerinden de bahsetmiştir.²¹²

²¹¹ *Der-beyân-ı ulemâ ve sulehâ ve meşâyih-ı kirâm-ı Tarabefzûn: (5 satır boş)*
Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 49.

²¹² “*Evvelâ ekâlîm-i seb'ada kuyumcuları gibi üstâd-ı kâmil zer-gerân bir diyârda yokdur. Hattâ Selîm-i Evvel bu şehrdede müştakk olup âlem-i sabâvetinde zer-nişâncılık ilmin tahsîl edüp pederi Bâyezîd Hân ismine Darbhâne-i Tarabefzûn için sikke kazırdı. Güyâ sikkeyi mermerde kazırdı. Bu hakîr memsûk Tarabzen akçesin görmüşiz. Ve Süleymân Hân dahi bu Tarabefzûn'da doğup Beşiktaş'da Yahyâ Efendi ile süd karındaş olup anınla Kostanta nâm bir zimmînin şâkirdi olup Süleymân Hân üstâd-ı zerger olmuşdur. Ol zamândan bu âna dek kuyumcuları iştihâr bulup bir gûne at rişemesi işlenir kim ol diyâra mahsûsdur ve buhûrdân ve gülâbdân ve kılıç ve gaddâre ve aşçı bıçakları işlerler kim sihr-i i'câzdır. Ve Gurguroğlu bıçağı bir gûne sikkîndir kim anı kullanan elbette düşmandan kînin alır, meşhûr-ı âfâk bir gûne mücezzem bıçakdır. Ve bir gûne Tarabzon baltası var, nev-peydâ bir gûne balta-i zer-nişân*

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak bu şehirdeki sanat sahibi kişilerin kakmacılık, kuyumculuk, at rişmesi (gem) işleme ile ilgilendiği görülmektedir; bunun yanında buhurdan, gülabdan, kılıç ve gaddare, (büyük bıçak) bunlar çok keskin bıçak Trabzon baltası yapanlar da vardır. Bugün de Trabzon'da üretilen bıçakların çok meşhur ve kaliteli olduğu bilinmektedir. *Seyahatname*'de, ayrıca sedefkari çekmeceleri ve sandıkları, sedefkari rih hokkası ve iskemlesinin başka yerde olmadığını da yazmaktadır.

Trabzon şehrinde, 1650'li yıllarda kadı sicillerine bakarak şehrin iş kolarını çıkaran Kenan İnan, Tarabefzûn'da taşçılık, hallaçlık (pamuk ve yün atma işi), debbağlık, bakkalcılık, kazazlık, (ipek üretimi) balıkçılık, abacılık, habbazlık, (fırıncılık) suculuk, hamamcılık, kasablık, saraçlık, (eğer, semer ve sele üretimi) dellallık, çilingircilik, kuyumculuk, tüfekçilik, ekmekçilik, attarlık, (pafüm ya da baharat işi) çıkırıkçılık, (çark yapma işi) berberlik, eskicilik, urgancılık, tencerecilik, babuççuluk, çizmecilik, bakırcılık, kahvecilik, sabunculuk, kürkçülük, semercilik, çömlekçilik, hamallık, kazgancılık (kazan imalatı) gibi iş kollarının olduğundan bahsetmiştir.

2.6.5. Gemiciler

Trabzon'da yaşayan beşinci grup da gemicilerdir. Gemiciler, Karadeniz içinde gemicilik yapmaktadır. Evliya Çelebi, bu kişilerin kendilerine has kıyafetlerinin bulunduğunu söylemiştir. Söz konusu elbiseler, demir kopran, şalvar, çuka dolamadır ve başlarına da astar sarık sarmaktadırlar. Evliya Çelebi'nin üçüncü grup içinde saydığı kara ve deniz tüccarlarının yanı sıra bu kişiler, daha çok Karadeniz içinde ve kendi halinde, büyük ihtimalle balık tutup bunları Trabzon ve çevresinde satan kişilerdir. Evliya Çelebi, ayrıca Karadeniz'de bulunan balıklardan²¹³ da bahsetmiştir.

işlenir kim sâ'ir diyârlarda nişânesi yokdur. Ve sadeşkârî pîş tahtası ve sandûkası ve sadeşkârî riğdânî ve devâtî ve iskemlesi bir diyârda yokdur, illâ diyâr-ı Hindistân'ın sadeşkârîsi ola” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 52

²¹³ “Ev-velâ cümleden levrek balığı ve kefâl balığı gâyet ka-laklı balıktır ve kalkan balığının kalağı yokdur. Ammâ âh cânım kalkan balığı gâyet lezizdir. Nisâ tâ'ifesi yiseler elbette hâmile kalır. Devr-i Âdem'den beri nef'i tecrübe olunmadır. Ve birer karışdan ziyâde kırmızı başlı kızılca tekir balığı kızılbaşlı ol-mağıla bu dahi lezizdir. Ve kaloz balığı ve erba'inde uskumru balığı ve niçe bin elvân mâhîleri vardır. Ammâ memdûh olan zikr olunan balıklardır. Bunlardan ziyâde muhabbet edüp üzerine bin cân ile kurbân olup bey' [u] şîrâsı mahallinde ceng [ü] cidâl edüp kan etdikleri mâhî cânım hapsi balığıdır. Rûz-ı hamsinde zâhir olduğüyçün hamsi balığı derler.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 52–53.

Evliya Çelebi'nin Trabzon'un çarşılarına da değinmiştir. Muhtemelen, bu çarşılarda Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu kara ve deniz tüccarları ve denizciler de bu çarşılarda balıklarını ve diğer mallarını satmaktadır. “*Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ile sicillerde çarşılar ile ilgili olarak yer alan bilgiler hemen hemen birbiri ile örtüşmektedir.*”²¹⁴ Evliya Çelebi, bu çarşıların özelliklerinden şu şekilde bahsetmiştir:

“Cümle (---) dükkânlardır. Cemî'î çârsû-yı bâ-zârlarının güzîdesi Mumhâne Kapusu'ndan taşra es-nâf-ı gûnâ-gûnu andadır. Ve bu Şem'ahâne ka-pusu'nun mahâzisinde ve leb-i deryâda kat-ender-kat izdihâm bâzâr-ı muhabbet dekâkînleridir. Ve bir kârgîr binâ bezzâzistânı vardır kim cümle Arab u Acem hâcegileri sâkindir. Gâyet mâldâr ve mün'im-i ehl-i vakâr ve muhteşem bâzargânları var-dır. Ve Orta Hisâr'da Küçük Bâzâr derler her esnâf-dan bulunur, yetmiş seksen mikdârı dükkânlardır. Bunlardan gayrı câ-be-câ dükkânlar dahi çokdur.”²¹⁵

Yukarıda Evliya Çelebi'nin Trabzon çarşılarına ait verdiği bilgilere değinirken, Trabzon şehrinin Orta Hisar kesiminde de, Aşağı Hisar'daki kadar olmasa da, ticari faaliyetlerinin yürütüldüğünü söylediğini nakletmiştik. Biz her ne kadar Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve Orta Hisar'da olduğunu söylediği Küçük Pazar ve yetmiş seksen kadar dükkan olduğuna dair bir bilgiye rastlamadıysak da incelediğimiz dönemdeki kayıtlar Orta Hisar'da ticari faaliyetlerin yürütüldüğü dükkanların olduğunu göstermektedir. Bu dükkanlar Evliya Çelebi'nin bahsettiği yerler olsa gerektir.²¹⁶

Trabzon şehrinin ekonomik hayatında önemli rol oynayan Aşağı Hisar bölgesi, şehre dışarıdan yapılan saldırılarda da ana hedef olmuştur. Özellikle 1600'lü yıllarla beraber Karadeniz'de kendisini gösteren Kazak tehlikesi ve bu tehlikeye karşı Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri alamayışı, Trabzon şehrini Kazaklar açısından önemli bir saldırı ve yağmalama alanı haline getirmiştir.”²¹⁷

Trabzon ticareti ve esnafını etkileyen diğer bir olay da XVII. yüzyıl ortalarında meydana gelen Girit Seferi'dir. 25 yıl süren bu sefer sırasında, hem asker bakımından

²¹⁴ Kenan İnan, “agm”, s. 264.

²¹⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 51.

²¹⁶ Kenan İnan, “agm”, s. 266.

²¹⁷ Kenan İnan, “agm”, s. 269.

hem de maddi anlamda zor durumda olan Osmanlı Devleti'nin önemli bir kenti olan Trabzon şehri kadı sicilleri, savaşın olduğu yıllarda vergi yükünden kurtulmak için esnafın birbirlerine karşı suçlamalarda bulunduğu görülmektedir.²¹⁸

2.6.6. Bağcı ve Bahçıvanlar

Evliya Çelebi'nin toplum tasnifindeki altıncı sınıf ise bağcı ve bahçıvanlardır. Bu şehrin Boztepe Dağlarının bağlar olduğu ve sicillerde 30.000 bağ ve bahçe olduğu *Seyahatname*'de yazmaktadır. Bu bağlarda, 31.000 kişinin çalıştığı bilgisini veren Çelebi, bu bağ ve bahçelerdeki yiyecek ve içeceklerden bahsetmiştir.²¹⁹

Trabzon'da tahıl üretiminden ziyade bahçecilik ön planda olmuştur. Bu şehrin yer şekilleri bunu doğrular niteliktedir. Trabzon, hububat üretimi yapılamadığı için ekmeklik buğday ihtiyacını daha çok Samsun ve çevresinden sağlamaktaydı. Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize'deki fındık bahçeleri ile Trabzon'un armudu, üzümü, kirazı, inciri, turuncu ve narının nefis olduğundan bahsedilmesi, bölgedeki hububat tarımının ne aşamada olduğunu göstermektedir.²²⁰ Üretim yapılan temel tahıl ürünü arasında mısır birinci sırada yer almaktadır. Trabzon'da bulunan mısırın pazarlarda çok

²¹⁸ Konu hakkında daha fazla bilgi edinmek için Kenan İnan'ın "Kadı Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri" isimli makalesine bakılabilir.

²¹⁹ "Evvelâ meşrûbâtında (---) âb-ı hayâtından nişân verir mâ-i zülâldir. Ve Bozdepe bâğlarının turna kanı şîre-i engûru gâyet latîf şıralı, bahâ eder metâ'dır kim nûş edene asla humârı yokdur. Ve müselles-i şer'iyyesi ve karanfiliyyesi ve misketi gâyet lezîz şerbetlerdir. Me'külâtından niçe bin hadâ'ık [u] bostânının envâ'-ı fevâkihât [u] müsmirrât-ı nefîse ve gürûmundan, gûnâ-gûn engür-i lezîzesinden, âbdâr [u] hoş-hâr meyvelerinden dîlberlebi kirazı ve Lahîcân emrûdu ve beğ emrûdu ve gülâbî emrûdu ve Sinop elması ve nâmık üzümü ve melikî üzümü ve frenk üzümü ni'met-i nefisedir. Ve bâdencân inciri eyle lezîz ve mümessek incirdir kim misli diyâr-ı Nâzilli'de olmaz. Husûsan limonunun gûnâ-gûnu ve turunc-ı âlgûnunun envâ'-ı ve rummânî ve zeytûnu cihânî dut-muşdur kim yedi gûne zeytûnu olur. Misli meğer Şâm-ı cennet-meşâm ve Kuds-i Şerîf'de ola. Ammâ bu Tarabefzûn zeytûnunun bir hürdesi vardır. Perveriş olmadan hâm iken tenâvül olunur. Ve siyâh kiraza benzer bir gûne meyvedir. Bu dahi Tarabefzûn'a mahsusdur. Ve Tarabzon hurması derler bir meyvedir, fırında kurudup vilâyet vilâyet müstevlî olur. İçinde iki üç çekirdeği olur, lezîz meyvedir. Ve ezhâr [u] şükûfesinde niçe bin elvân çiçekleri vardır. Ammâ bir gûne hoş-bû la'l-gûn karanfili olur kim rub'-ı meskûnda nazîri yokdur. Her dânesi mutabbak verd-i hamrâ gibi olup râyihası âdemin damağın mu'attar eder. Ve her biri şapsız beşer altışar dirhem gelir karanfili hâsıl olur. (---) (---) (---) (---) Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 52.

²²⁰ Evliya Çelebi Mehmed Zillî ibn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. II, s. 84-94; Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 290-291. (Abdullah Bay'ın "Trabzon Şehri'nde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlar" adlı doktora tezinin 19. sayfasından alınmıştır.)

bulunması ve üretiminin çokça yapılması Trabzon için mısırın ne kadar çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.”²²¹

2.6.7. Balık Avcıları

Evlîya Çelebi'nin tasnifindeki son toplumsal sınıf ise balık avcılardır. Trabzon gibi bir şehirde, üç sınıfın denizle iç içe olması şaşılacak bir durum değildir. Nitekim Evlîya Çelebi de halkın kendi aralarında özellikle hamsi balığı ile alakalı şakalar yaptıklarını yazmıştır.²²²

Seyahatname'de, bu bilgilerin yanında şehirde yaşayan erkeklerin, kadınların ve kölelerin isimleri ve halkın özelliklerine de yer verilmiştir.²²³ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre halk Gülşeni tarikatına mensup kişilerden oluşmaktadır.

²²¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 366; Hanefî Bostan, *XV.-XVI. Asırlarda Trabzon*, s. 461-465. (Abdullah Bay'ın “Trabzon Şehri'nde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlar” adlı doktora tezinin 19. sayfasından alınmıştır.)

²²² “*Lâkin deryâya müte'allik tilsimât olmağıla hâlâ ameli nâfiz olup her sene yevm-i hamsinde hapsi mâhîleri karaya düşdükdde yâhûd meneksile nâm kayıklarla mâl-â-mâl iskeleye geldikde balık dellâlları vardır, bu lisân ile nidâ eder: "Ey muhterûn, ey muhterûn. Esi çfata zûn, den hurdesin, samur bâdâ taraşa, ey lefte karûn, ahmı kulup ipsarya, ala pamun, ey ümmet-i Muhammet ala pamun" deyüp bir gûne mürver ağacından boruları var. Bir kere sûr urunca azamet-i Hudâ eğer cemâ'atle namâzı kılar istimâ' ederse ol ân namâzı birağup hamsi balığına segirdirler. "Namâz bulunur ammâ hapsi bulunmaz" deyü câmi'de imâm ve mü'ezzin dahi namâzı bozup "Ahçacuğumla bir makrama hapsi var" deyü ol nâzik sırmalı makramalara balığı koyup refât ederek balığın suyun akıdub giderken ba'zılar balığın suyu akdığına acıyup "Bre palığın suyun ya ne akıdırın, suyu bir pilavcık salsana" deyü birbirlerine latife ederler. Yine murâd olan latifedir. Bir kerre Çiço Hüseyin nâm bir kimesne ehliyle halet-i muhammîşda ala-vere safâsında iken {balık dellâlinin boru çaldığın istimâ' edüp} ehliinden balığın çeküp alıp uçkurun bağlayarak iskele başına gelüp hapsi balığı aldığı meşhûrdur, ammâ hakîr görmedim. Lâkin bir kerre balık meneksile borusu çalınınca (---) (---) hammâmından beş dâne uryân âdemler arak-âlûd olup har har soluyarak balık kayığına cân atup bellerindeki peştemâllarına balığı doldurup avret yerleri zâhir olur. Balıkçı bunlardan akçe isteyüp uryân âdemde akçe olmamağla balıkçıya kefil vermiş. Balıkçı "Balık emîni kefil ve yemîn almaz, hemân akçedür" deyince "Bre âdem, işte şu âdemler şâhid olsun imanım sana verdim" dermiş. Balıkçı da "Ben, kendim namâzlı imânımdan bezdim, al benimki de senin olsun" demiş. Bu gûne hapsi balığı latifeleri Tarabefzûn şehir oğ-lanları zurefâsı mâbeyninde darb-ı mesel olmuş latî-feler vardır. Ve yine Tarabuzun zurefâları Çiço re'âyâlarına ulaşup derler kim, Tekerleme:*

Tarabozandır yerimiz

Akça tutmaz elimüz

Hapsi paluk olmasa

Niç'olurtu halümüz

deyü kendi re'âyâlarına üleşirler. Tâ bu mertebede muhabbet etdikleri balıktır.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 53.

²²³ “*Ve hâlâ cümle halkı yeniçerilerdir kim, anadan doğma kul oğlu kul yeniçeri doğar. İsimleri: Ali Peşe [Beye], Veli Peşe, Hutâverti Peşe ve Câfer Peşe, Peşir Peşe ve Fasli Peşe ve Memi Peşe ve Meyeser Peşe ve Fahrad Peşe ve Mahmet Peşe künyeli esmaları bunlardır. Firtuloğlu ve Foduloğlu ve Fazaraz oğlu ve Koşumburoğlu ve Kotarazoğlu ve Kalafat oğlu ve Kosdiçoğlu ve Cündeoğlu ve Ali-Pelioğlu ve Sürmenelioğlu Pipoli ve Kaşidiyari ve Siyâmî ve Corkali ve Hacı Çeço ve Kotoz Musli ve Ali Pişar ve Göneli Alî Peşe merdânelerinin bu gûne esmâlı lakabları vardır kim yiğitliğiyle nâmdâr ve yarar tüvânâ fetâ bahâdırları vardır. (---)*

Trabzon şehri hakkında verilen tüm bu bilgilerden yola çıkarak öncelikle, bu şehirde denizcilik ve deniz ürünlerinden elde edilen gelirlerin büyük bir yer tuttuğunu söylemek yanlış olmaz. Âyan ve eşrâf adı verilen kesim servetlerini artırmak için muhtemelen denizcilikle uğraşmıştır. Sadece bu şehir âyan ve eşrâfı için değil aynı zamanda diğer Karadeniz şehirlerinde de bu durum böyledir. Bundan önceki Karadeniz âyan ve eşrafının denizcilikle ilgili faaliyetlerini ele aldığımız bölümde de ifade ettiğimiz gibi şehrin ileri gelenleri gemi yapımı için kendi aralarında mücadele etmektedir. Bu konuda yapılacak diğer bir çıkarım ise ileri gelen kişilerin Trabzon'da bulunan özellikle üçüncü kısımda yer alan kara ve deniz tüccarları ile iyi bir ilişki içerisinde olmak zorunda olduğudur. Bunun yanında, Evliya Çelebi'nin zengin bezirganlar olarak bahsettiği bu sınıf içerisinde de âyan ve eşrâfın bulunma ihtimali vardır. Nitekim âyanlığın şartlarından birisi zengin olmaktır.

Evliya Çelebi, Trabzon'dan çıktıktan sonra Sürmene'ye gelmiş, buranın ayanının bulunmadığını belirtmiştir. Seyyah, yine burada altı rüzgârdan korunan bir limanın olduğunu söylemiştir. Sürmene'den sonra Trabzon'a bağlı, Mahnoz, Kaliparavoli kasabası, Rize ve Hopan kasabası üzerinden Gönye'ye gitmiştir. Gönye, Trabzon eyaleti, Batun sancağındadır. Gönye Kalesi, Çoruh Nehri yakınındadır. Evliya Çelebi, Gönye'nin iyi ticaret yeri olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

“Bu kal‘a nehr-i Çoruğ kenarında vâkı‘ olmuştur. Nehr-i Çoruğ "cûy-ı rûh"dan galatdır. Cûy-ı rûh ya ‘nî Rûh ırmağı demekle meşhûr bir âb-ı hayevân-dır. Erzurûm'un cânib-i garbîsinde Canha ve Koy-lıhisâr ve Şebin Karahisâr dağlarından cem‘ olup cereyân ederek Bayburd şehrinin içinden cereyân edüp iki tarafı ma‘mûr hânelerdir. Andan Bayburd kal‘ası kayaları altından ubûr edüp Lazgi vilâyeti hudûdu içre niçe kurâ ve kasabâtların mezâri‘ [u] besâtînlerin rey edüp bu Gönye kal‘asının cânib-i (---) kulesi dibinde Karadeniz'e mahlut olur. Geçid vermez ve kantara dutmaz

Nisâ tâ‘ifesi esmâları böyledir: Ümmihân ve İsmihân ve Râpiye ve Âsiye ve Hânife ve Âfife ve Sapiha ve Fatîme ve Honti ve Toniti ve Gülşahi ve Mihrimah ve Hava ve Humâ ve Zâhile ve Râpişe ve Anife. Esmâ-yı kulları bunlardır: Usef ve Yivan ve Kanenin ve İllah kuli ve Ristem ve Apari ve Canesi ve Hali. Bu gûne esmâlı âdemler ve nisvânlar ve gilmânlar var kim istimâ‘ eden âdemler hayrân olur. Ammâ hakikatine nazar olursa bu esmâlar yine esmâ-i meşhûrlardır.

Ammâ Laz tâ‘ifesi olmağıla lehçe-i mahsûs-larıyla bu gûne elfâzları vardır. Ammâ derûn-ı şehri Tarabefzûn'da cümle halkı tarîk-i Gülşeni'de pâk cübbe-i günâ-günları giribânında mercân ve balğamî ve yeşim-i Hutâyî ve pîrûze-i Nişâbûrî cübbeler ile libâslar geyüp mülebbes ehl-i ma‘ârif, gazel-hân ve Fârisî-hân şu ‘arâlar vardır kim zamânımızda on bir dîvân sâhibi, fesâhat ve belâgat sâhibi Okçuzâde-misâl şu ‘âra-yı pâk-zebânlar var.”, Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 48.

deryâ-misâl bir nehr-i azîmdir kim niçe bin Laz meneksile kayıkları bu nehr ile baş yukarı şark cânibine Mikril vilâyetlerine tuz ve demir ve âlât-ı silâh ve elvân lekfûri (?) bezler götürüp Mikrilstân ve Gürcîstân'dan çimşir ve şem '-i asel ve asel-i musaffa ve mümtâz ü müstesnâ, mahbûb u mahbûbe çâker ü bintânlar alup Tarabefzûn'a getirirler. Latîf ticâret yerleridir."²²⁴

Evliya Çelebi, buradan sonra Azak kazasına gitmiştir. Bu nedenle, Karadeniz seyahatini buradan sonra sonlandırmıştır fakat Azak'tan döndükten sonra tekrar Karadeniz seyahatine başlamıştır. Bu defa seyahatini, deniz kenarından değil, Toros Dağları'nın güneyinden yapmıştır. XVII. yüzyılda, bölgenin bugünkü gibi "Karadeniz Bölgesi" olarak adlandırıldığını söylemek zordur. Nitekim Torosların güneyindeki bu bölgeleri, Karadeniz'e yakın şehirler olduğu için bu bölümde ele almayı uygun bulduk.

2.7. Kereste Ambarı Bolu

Evliya Çelebi, Sakarya Nehri'ni geçtikten sonra Bolu'ya gidebilmek için sırasıyla önce Hendek Pazarı ve Düzce Pazarı kasabalarından geçmiştir. Bu iki yerde de birer han bulunduğu bahseden Çelebi, Hendek Pazarı'nın nereye bağlı olduğunu söylemese de Düzce Pazarı'nın Bolu'ya bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Evliya Çelebi, daha sonra Bolu'ya gelmiş ve buranın âyan, eşrâf ve tüccarının sayısının çok fazla olduğunu söylemiştir.²²⁵ Bolu'da yer yer zenginlerin saray ve hanelerinin bulunduğunu ifade eden Çelebi, bunların bazı saraylarının isimlerini de saymıştır.²²⁶ "Kâtib Çelebi şehrin surlarının harap olduğunu, içinde de üç hamam ile Şemsi Paşa Camii, Kara Çayır Mahallesi Camii, Debbâğlar Camii ve Göl Mahallesi Camii adlarında dört cami bulunduğunu belirtir. Evliya Çelebi ise şehirde otuz dört mahalle olduğunu, yine otuz dört adet mihraplı mescidi ile 3000 ahşap güzel evin mevcut bulunduğunu yazar. Ayrıca zenginlerin evlerini ve hanlarını kiremit örtülü yaptırdıklarını belirttikten sonra Paşa Sarayı, Şemsi Paşa Sarayı, Zülfikar Ağa Sarayı gibi yapılarla Mimar Sinan yapısı olduğu bildirilen Mustafa Paşa Camii ile Ferhad Paşa Camii'ni şehrin ilgi çekici binaları olarak tarif eder. XVIII. yüzyılda Akpınar,

²²⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 55.

²²⁵ "Yeniçeri serdârı ve sipâh kethüdâyeri ve nakîbü'l-eşrâfi vardır. Gerçi Türkistândır ammâ a'yân [u] eşrâfi ve tüccârı çokdur.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 89.

²²⁶ "Câbecâ ankâ kimesnelerin hâneleri ve hânları kiremit örtülüdür. Paşasarây ve Şemsi Paşa sarâyı ve Paşa sarâyı ve Zülfikâr {Ağa sarâyı} ma'mûr bâğ-ı İrem-misâl sarâyıdır.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 89.

Semerkant, Yenicami, Hocabey, Akmescid, Karamanlı, Karaçayır, Debbağlar, Aslıhatun, Günyüzü, Eskicami ve Çukur adlı on iki mahallesi bulunan şehir 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan dolayı muhacir iskânına sahne oldu. Nitekim 1878 salnâmesine göre kasabanın nüfusu 16.778'e yükselmişti."

Evliya Çelebi, ayrıca Bolu'da Şemsi Paşa Hamamı, yedi han, bedesten ayrıca hepsi Şemsi Efendi hayrı olan yedi tanede çeşme olduğunu söylemiştir. Evliya Çelebi buranın halkının genellikle kara ve deniz tüccarı olduklarını bildirmiştir. Bunun yanında, dağlarından çam ağaçları olmasından dolayı halkının çam ağaçlarıyla geçindiğini ayrıca Bolu tahtasının İstanbul'da beğenilmesinden dolayı İstanbul'da meşhur olduğunu *Seyahatname*'de yazmıştır.

Bolu ve çevresi ormanlık bir bölge olduğu için kerestenin ekonomik hayatta önemli yeri bulunmaktadır. Bölgede XVIII. yüzyıla kadar büyük çapta ormanlar mevcuttu. Bolu'da elde edilen çam kerestesi "Bolu kerestesi" adıyla İstanbul'a gönderiliyor. İstanbul'da bulunan saraylar için gerekli olan odunlar ve özellikle gemi inşasında kullanılan kaliteli kereste de buradan sağlanıyordu.

*"Şehrin adını taşıyan sancak XVI. yüzyılda Anadolu eyaletine bağlıydı. 1519 tarihinde sancak, merkezden başka Çağa, Kıbrıs, Mengen, Gerede, Viranşehir, Taraklu, Borlu, Yenice, Yedi Divan, Ulus ve Amasra, Oniki Divan, Hızır Bey ili, Ereğli, Konurapa ve Mudurnu kazaları ile Dodurga nahiyesinden teşekkül etmekteydi (Bolu Livâsı Evkaf Defteri, nr. B/15, s. 56). 1528 yılında ise sancakta evkafa ait olduğu belirtilen bir cami, bir medrese, iki mescid, beş zâviye, iki hamam, bir kervansaray, bir bezzâzistan, 113 dükkân, yirmi dört değirmen yer almaktaydı. Ayrıca sancakta 120 köy bulunmaktaydı ki burada yaşayanlarla birlikte sancağın toplam nüfusu yaklaşık 30.000 civarında idi (BA, TD, nr. 438, s. 425, 434)."*²²⁷

Evliya Çelebi, Bolu'dan sonra Bolu voyvodalığına bağlı Gerede kasabasına gelmiştir. Gerede, 150 akçalık kazadır ve burada Yeniçeri Serdarı vardır. Bunlardan başka üç tekke, bir hamam, üç han, iki yüz dükkan ve yedi kahve bulunmaktadır.²²⁸ Bu kazada, bıçakçı ve dericilerin diğer iş kollarına göre daha fazladır.

²²⁷ Cengiz Orhonlu, "Bolu", *DİA*, c. 6, s. 277 – 278.

²²⁸ "Bunlardan mâ'ada mesâcidlerdir. Ve üç tekye ve bir hammâm ve üç hân ve iki yüz dükkân ve yedi kahve hânesi vardır. Cümle esnâfindan ziyâde Gerede bıçakcısı ve debbâğı gâyet çoktur kim Gerede gönü ve sahtiyânı meşhûrdur.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 89.

Seyyah, buradan sonra Tosya'ya gitmek için Karagöl, Bayırdır Köyü, Çerkeş Kasabası, Karacalar (Atkaracalar) Köyü, Koçhisar Köyü'nü geçerek Tosya'ya varmıştır. Evliya Çelebi, Tosya'da bulunanları sayarken bölgenin âyan ve eşrâfının fazla olduğunu belirtmiştir.²²⁹

Önemli yol üzerinde bulunan Tosya ticarî bakımdan hareketli bir yerdir. Arşiv kaynaklarına baktığımızda Tosya merkezinde vakıf ve mülk 1521'de 162 dükkân mevcuttu. 1579'da bu sayının 178'e ulaşmıştır. Vergi oranlarının komşu kazalara göre çok olması da ticarî canlılığa işaret etmektedir. Tekstil sektörünün vazgeçilmez unsurlarından boyahane en önemli işletmeler arasında yer alır. Bu işletmenin kapasitesinin yüksekliği dikkati çekmektedir. Bunların yanında tabakhâne, bozahâne, şem'hâne, bezirhâne, selhhâne (mezbahane), başhâne (sakatatçı) ve atla çekilen palamut değirmeninin bulunması ticarî gelişmişliğin bir başka göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tosya'nın bir başka önemli ticari faaliyeti ise Türk kumaş ve kadifeciliği imalâtının yapıldığı yerler arasında olmasıdır. Tosya'da ayrıca Tiftik keçisinin yetiştirildiği bölgeye yakınlığı dolayısıyla tiftikten imal edilen sof veya muhayyer adı da verilen dokuma yaygındır. Tosya şehri Ankara'dan sonra tiftik ve mâmulleri üretiminde ön sıralardadır. Ayrıca ipek, ipekli ve pamuklu dokuma da önemli bir yere sahiptir. Bu ürünler, Anadolu'nun Kırım'a açılan kapısı konumundaki Sinop'a ve oradan kuzey ülkelerine, Kefe'ye ihraç edilmekteydi. Sof ve tiftiğin yanında pamuk ve pamuk ürünleri de Tosya'dan ihraç edilen mâmuller arasında yer almaktaydı. XVI. yüzyılda Tosya çevresindeki tarım ürünlerinin başında buğday ve arpa gelirken çeltik üretimiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamakta, bununla beraber XVII. yüzyıldan itibaren önemli çeltik üretim yerleri arasında kaydedilmektedir. Tosya da üzüm ve pekmez de meşhurdur. Kasabanın ticarî hareketliliği XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Tosya'dan geçen yol eski canlılığını kaybedince esnaf ve zanaat erbabı olumsuz etkilenmiştir. Buna rağmen Tosya iç pazar ihtiyacını karşılayacak ekonomik potansiyelini korumaya devam etmiştir."²³⁰

Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu Tosya kasabasının ileri gelenleri bu önemini yitirmeyen ticaret yolu ve doğal kaynaklarından kâr etmek için çalışacaktır. Evliya Çelebi, buradan sonra Osmancık üzerinden Amasya şehrine gelmiştir. Buraya

²²⁹ "Ve cümle (---) aded ma'mûr nâhiyeleri vardır. Yeniçeri serdârı ve sipâh kethüdâyeri ve nakîbü'l-eşrâfî ve şeyhülislâmı ve a'yân [u] eşrâfî vardır. Gerçi Türkistân şehirlerindedir ammâ a'yân-ı ulemâsı çokdur.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 91.

²³⁰ Mehmet Taştemir, "Tosya", *TDVA*, c. 41, s. 270

gelirken ayrıca bazı evliya kabirlerini de ziyaret etmiştir. Amasya şehri ileri gelenlerini ayrı bir başlık altında incelediğimiz için burada değinmeyeceğiz.

Karadeniz Bölgesi, âyan ve eşrâfi kendi yaşadıkları şehrin, coğrafi şartları, ticaret yolu üzerinde olmasından dolayı, coğrafi konumlarını, iş imkanlarını kullanarak para kazanmaya çalışmıştır. Âyan ve eşrâfin güçlenmesinde, bazı genel sebepler sayılsa da bu kişilerin kendi becerileri ve yukarıda saydığımız nedenler onların ekonomik anlamda güçlenmelerine sebep olmuştur.

Bununla ilgili başka bir örneği yine Samsun şehrinde görmek de mümkündür. Seyyahımız, Samsun halkının geçim kaynağının gemicilik ve kendirecilik olduğunu söylemiştir.²³¹ Kendir halat şeklinde bir ip üreticiliğidir. Bu ipler de gemileri bağlamak için kullanılmıştır. *Seyahatname*'de yine tüm dünyaya bu kendir iplerinin buradan gittiğinden de bahsedilmiştir.²³²

2.8. Amasya Sancağı

Amasya şehrinin bilinen en eski adı “Amaseia”dır. Evliya Çelebi ise bu şehirden “Amasiyye” olarak bahsetmiştir. Bu şehrin, ilk defa kimler tarafından kurulduğu konusunda kesin bir bilgi olmamasına rağmen Büyük İskender'den önce şehrin Hititler döneminde de bulunduğu bilinmektedir. M.Ö. 63 yılında Roma Devleti topraklarına katılan şehir, 712'li yıllarda Araplar tarafından alınsa da birkaç yıl sonra III. Leo tarafından ele geçirilmiş ve Bizans eline geçmiştir.

Amasya'nın Türkler tarafından ne zaman fethedildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Fakat XI. yüzyıl başında Dânişmendliler'in idaresi altında kaldı bilinmektedir. Dânişmendlilerin bu topraklardaki hakimiyeti Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıcarşan'ın (1155-1192) Danişmend topraklarını ilhakına kadar devam etti. *Anadolu Selçuklu Devleti döneminde “Dârü'l-izz” unvanı ile bilinen şehir, II. Kılıcarşan'ın saltanatının sonlarına doğru oğulları arasında yapılan taksimde Nizâmeddin Argunşah'ın payına düştü. Fakat Argunşah'ın kardeşi Tokat beyi Rükneddin Süleyman burayı zorla ele geçirdi. Şehir daha sonra Baba İshak*

²³¹ “Halkı, cümle keşîbân ve kendirciyândır ve a'vânı yokdur ve uleması çokdur.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 45.

²³² “Dağlarında yaban üzümü, nâdenki ve emrûd turşusu niçe bin fıçı ile İslâmbol'a gelir ve gemi palamarlariyçün kendir ipleri ve gemi gomanaları ve katran ve ziftleri meşhûr-ı âfakdır. Cemi'i dünyâyâ kendir ipleri bu diyârdan müstevlî olur.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. II, s. 45.

liderliğindeki Babaî isyanlarına sahne oldu. Baba İshak yakalanarak Amasya Kalesi burçlarında idam edildi. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu işgal eden Moğollar şehri zaptettiler ve böylece şehir Moğol valileri tarafından idare edil meye başladı. Bir ara son Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud'un oğlu Tâceddin Altınbaş'ın hâkimiyetine girdi. Daha sonra Sivas'ta hüküm süren Eretna'nın ve onun haleflerinin idaresinde kaldı. Eretnaoğlu Ali Bey'i yenen Emîr Hacı Şadgeldi tarafından ele geçirildi. Ardından Hacı Şadgeldi ve onun müttefiki olan Melik Ahmed ile Kadı Burhâneddin arasındaki siyasî mücadelelere sahne oldu. Şadgeldi'nin ölümü üzerine oğlu Ahmed, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in desteğini alarak şehri Kadı Burhâneddin'e karşı müdafaa etti. Yıldırım Bayezid bu sırada Kadı Burhâneddin'e mağlûp olmasına rağmen yeniden giriştiği mücadele sonunda Amasya'yı Osmanlı topraklarına kattı (1398); idaresini de oğlu Çelebi Mehmed'e bıraktı. 1402 Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in Timur'a esir düşmesi üzerine, savaşa katılan Çelebi Mehmed, kuvvetleriyle birlikte Amasya'ya çekildi. Hatta kardeşleri Îsâ ve Süleyman'a karşı burayı hareket üssü olarak kullandı. Bundan sonra ise şehir XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar'ın doğu sınırlarında stratejik bir merkez olarak önem kazandı."²³³

Evliya Çelebi, Amasya şehrine geldiğinde bu şehir Sivas eyaletinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu dönemde, Sivas eyaleti toplamda 7 sancaktan oluşmaktadır. Sivas'a bağlı bu sancaklar; Çorum, Keskin, Bozok, Amassiyye, Tokat, Canik, Arabgîr'dir.

Amasya şehri, Karadeniz'e kıyısı bulunmayan bir şehir olmasından dolayı Trabzon, Sinop, Ordu, Samsun, Rize gibi şehirlerden farklı olarak deniz ticareti şehir hayatında çok fazla yer almaz. Bu nedenle, bu bölgenin ileri gelenlerinin tarıma ya da yeraltı kaynaklarına dayalı olarak zenginleştikleri düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin Amasya hakkında verdiği bilgiler dikkate alındığında, bu şehirde tüccarlar, çiftçiler, bürokratlar ve sanat ehli olan kişiler ekonomik hayatın içinde bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Amasiyye şehrine bağlı olan Gümüş ilçesinde çıkarılan gümüş Osmanlı dönemindeki en saf gümüştür. Bu bölgede, ayrıca at çulu ve torbası da üretilmektedir. Amasya'ya bağlı Gümüş ilçesinde ayrıca lezzetli üzümler de yetişmektedir. Bunun yanında, Amasya'ya yakın bir şehir olan Osmancık'ta bağ ve bahçelerinin bulunduğu ve gene lezzetli üzümlerinin olduğunu bildirmiştir.

²³³ İhan Şahin ve Feridun, Emecen, "Amasya", *TDVA*, c. 3, s. 1.

Evliya Çelebi, Amasya şehrine geldiğinde, burada bulunan devlet görevlileri, ileri gelenler ve seçkinlerinden bahsetmiştir. Bu şehirde bulunan 500 akçelik hanedan sahibi, bey, beyzade, molla, paşa ve paşazadeleri bulunduğunu bildirmiştir.²³⁴

Evliya Çelebi, ayrıca Amasya Kalesi'nden bahsederken bu şehrin ileri gelenlerinin değerli eşyalarını bu kaleye sakladıklarını belirtmiştir. Ayrıca, Amasya Kalesi'nin ne kadar dayanıklı ve alınmasının zor olduğunu anlatmak için Timur'un Anadolu'ya geldiğinde bu kaleyi almak için çok uğraştığını fakat alamadan gittiğini söylemiştir.²³⁵ Günümüze, restore edilerek gelen bu kalenin hem tepede olmasından hem de sağlam yapısından dolayı alınması zor olmuştur.

Evliya Çelebi'nin Amasya şehrinde saymış olduğu ileri gelenler arasında, “*Evvelâ veliy-yini metimiz Hacı Paşazâde ve Bekir Beğ ve Kethüdâyeri Kuloğlu Mehmed Ağa ve Kethüdâyeri Gazanfer Ağa ve Ferrûh Ağa ve Bâkî Paşa, Rıdvân Ağası ve Çerkes Alî Ağa ve Uzun Alî Ağa ve Kâfir Murâd Ağa ve Helvacı Mehmed Ağa ve karındaşı Deli Yûsuf Ağa ve Kadızâde Mehmed Ağa ve Gürcî Alî Beğ ve Sarı Alî Beğ, bu cümlesi paşalığa lâayık ağalardır {ve 13 paşalar vardır}.*”²³⁶

2.8.1. Hacı Paşazade

Bu isimler arasındaki ilk kişi, Evliya Çelebi'nin “velinimetimiz” dediği Hacı Paşazade'dir. Hacı Paşazade hakkında *Seyahatname*'de ya da başka bir kaynakta

²³⁴ “*Evvelâ şehir-i Bac-bazar ve Varây ve İnebazarı ve Akdağ ve Suluova ve hâslar subaşısı ve şeyhülislâmı ve nakîbü'l-eşrafı ve yeniçeri serdârı ve ankâ sipâh kethüdâyeri vardır. Ve a'yân [u] eşrafı ve ulemâ ve sulehâ ve ankâ bâzargânları vardır. Ve ankâ hânedân sâhiblerinden beş yüz akçe müte'addid mollalar ve beğ ve beğzâdeler ve paşa ve paşazâdeler gâyet çokdur.*”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 94.

²³⁵ “*Evci-âsumâna ser çekmiş zirve-i a'lâsında olan kulle ve burc [u] barûları, cihân-nümâları dâ'imâ ebr-i kebûdlar içredir. Vakt-i zuhur olup küşâde hevâ olunca derûn-ı kal'ada olan câmi minâreleri ve sakf-ı büyütları nümâyân olur bir iç kal'adır. Dâiren-mâdâr cirmi tokuz bin altmış adım şekli-i muhammes küşe küşe-bendli ve günâ-gün fendli kal'a-i sengin bünyâd ve bir kâr-ı Ferhâd kal'a-i metîn-âbâd[d]ır. Ve cümle kırk bir kulle ve sekiz yüz bedendir. İçinde hâneleri ma'lûmum değildir, ammâ kâr-ı kadîm sarâylar ve cebehâne ve gîlâl anbârları ve su sarnıçları var ve aşağıda cereyân eden nehre nüzûl edecek su yolları hayât boludurlar. 3007 lakdır vardır. Ammâ çârsû-yı bâzârı yokdur. Ve cânib-i şarka nâzır 4 kat demir kapusu var. Ve derûn-ı kal'ada Yıldırım Hân câmi'i var. Ve ağreb-i garâ'ibden câh-ı cahîm-misâl bir zindânı vardır. Ve cümle sagîr ü kebîr yetmiş pâre topları vardır. İç il olmağıla azîm balyemez topları yokdur. Bu kal'anın altı, serâpâ mağaralar ile müzeyyen olup ibret-nümâ gâr-ı yetimânlar vardır. Hatta Celâlî Karayazıcı ve Kara Sa'îd asrında cümle a'yân-ı vilâyet cemî'i zî-kıymet esbâb [u] eşkâllerin bu mağaralara ve bu kal'aya hıfz edüp ehl [u] iyâleriyle masûn [u] mahfûz olmuşlardır. Hatta Timur-ı bî-nûr yer götürmez deryâ-misâl asker ile bu kal'ayı yedi ay muhâsara edüp bir vecihle zafer bulmayup hâ'ib ü hâsir gitmişdir. Gerçi iç ildir ammâ bir celâlî mütehassın olmasın için dizdâr ağası ve (---) aded neferâtı da dîde-bânlik eyleyüp kapusunda pür-silâh âmâde dururlar. Ammâ aşağı kal'ası şehrin tâ ortasından cereyân eden nehr-i Tozanlı kenarında yalın kat divârlı bir alçacık taş binâ kal'adır, cirmi ma'lûmum değildir.*”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 94.

²³⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 96.

herhangi bir bilgiye rastlamadık fakat Evliya Çelebi'nin bu kişi için “velinimetimiz” demesi, söz konusu kişinin Çelebi'ye Amasya'ya gelmeden önce ya da Amasya'da bulunduğu sırada yardımında bulunduğunu göstermektedir. Nitekim “velinimetimiz” kelimesi, hayatını değiştirecek kadar büyük bir iyiliği dokunan birisi için kullanılmaktadır. Bunun yanında “zade” ifadesi de bu kişinin soylu bir aileden geldiğini ya da öyle düşünüldüğünü göstermektedir.

2.8.2. Bekir Bey

Amasya şehrinde, bahsedilen ikinci âyan ise Bekir Bey'dir. Evliya Çelebi, bu kişi hakkında da başka bir bilgi vermemiştir fakat bu kişinin Amassiyeye eşrafından olduğu tahmin edilebilir. Burada bulunan zengin bir tüccar olma ihtimali de yüksektir. Evliya Çelebi'nin de buraya geldiği yıllara rastlayan 1648–1649 yılına ait 7 numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nde bu ismin bazı yerlerde geçtiği görülmektedir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kişi, kadı sicilinde geçen kişiyle aynı kişi olmayabilir. Ayrıca, şer'iyye sicilinde geçen isimlerde aynı kişiler değildir. İsimler, “Mustafa bin Bekir Bey, Bekir bin Mehmed, Bekir Beğ bin Hüseyin” şeklinde geçmektedir.

2.8.3. Kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa

Evliya Çelebi'nin, bunun dışında devlet görevlisi olan, Kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa ve Kethüdayeri Gazanfer Ağa'yı âyan içinde saymıştır. Kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa ismi 1643–1645 yıllarına ait olan 5 numaralı şer'iyye sicilinde 4 yerde “Fahrü'l-ekâbir ve'l-a'yân Mehmed Ağa bin Ali Bey kethudâyeri” şeklinde geçmektedir. Eğer buradaki kethüdayeri Ali oğlu Mehmet Ağa ile Evliya Çelebi'nin bahsettiği kişi aynı kişiye Kethüdayeri Mehmed Ağa'nın babası Ali Bey'dir.

2.8.4 Kethüdayeri Gazanfer Ağa

Kethüdayeri Gazanfer Ağa hakkında ise sözü edilen 5 ve 7 numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nde “kethüdayeri” olarak geçmemesine rağmen bu isim “Gazanfer Ağa ibni Abdullah” olarak yer almaktadır. Bu kişinin de Evliya Çelebi'nin bahsettiği kişi olma olasılığı bulunmaktadır. Mahkemede, hakkında şahitlik yapanlar içerisinde ileri gelen kişilerin olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, Gazanfer Ağa da bazı mahkemelerde şahitlik yapmıştır ki bu dönemde şehrin önemli şahsiyetlerinin mahkemelerde şahitlik yaptıkları sık sık karşımıza çıkan bir durumdur.

2.8.5. Helvacı Mehmet Ağa

Evliya Çelebi'nin burada bahsettiği ve Amasya şehrine ait 3 numaralı şer'iyye sicilinde de karşımıza çıkan diğer isim, Helvacı Mehmet Ağa'dır. Helvacı Mehmet Ağa iki ayrı yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki “*Budur ki emr paşalarıyla yük cem'ine me'mûr olan Helvâcî Mehmed Ağa Amasya Kazâsı'na tabi kâryeleri (kayıt burada sona ermektedir.)*”²³⁷ şeklinde geçmektedir. İkincisi ise, bir davada şuhûdü'l hâl içerisinde sayılmıştır.²³⁸ Bu kişinin aynı kişi olmama ihtimali de olsa Amasya şehri için *Seyahatname* ve şer'iyye sicili aynı tarihlerden bahsettiği düşünüldüğünde olma olasılığı da yüksektir.

2.8.6. Sarı Ali Bey

Evliya Çelebi'nin bahsettiği diğer kişi olan Sarı Ali Bey hakkında özellikle 7 numaralı şer'iyye sicilinde bazı bilgiler yer almaktadır. Bu sicillerden ilki, Sarı Ali Bey'in iki kızının babaları Sarı Ali Bey'den kalan bağların haksız yere zaptolunduğu hakkındadır.²³⁹ Mahkeme 7 numaralı şer'iyye sicilinde Sarı Ali Bey'in kızlarının isimleri “Ümmühan” ve “Hemsinesi” isimli hatunlardır. Sarı Ali Bey'in torunu olarak ise aynı zamanda Ümmühan'ın oğlu Ali Hüseyin Bey gösterilmektedir.²⁴⁰ Ayrıca Sarı

²³⁷ Merve Temiz, *3 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 162.

²³⁸ “*Şuhûdü'l-hâl: Kıdvetü'l-akrân Çelebi Mehmed Bey ibn-i Hüseyin Bey, Helvacı Mehmed Ağa Ali Bali Kethüdâ-yı şehir, Kasabzâde Mustafa Bey İbrahim Çelebi ibn-i Çavuş.*” Merve Temiz, *agt.* s. 185.

²³⁹ “*13/1 numaralı 1058 tarihli belgede; Amasya da Fevti Şanlı mahallesinde ikamet eden Ümmühan hatun ve kız kardeşinin babaları Sarı Ali'den kalan bir miktar bağın zabt edildiğini ve kendilerine verilmediğini beyan ederler.*” Fatma Gül Töremiş, *H.1058-1059 (1648-1649) Tarihli ve 7 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 21.

²⁴⁰ “*Oldur ki mahrûse-i Amasya mahallatında nehri şehirde Fevti Şanlı Mahallesi sâkinlerinden bundan akdem fevt olan müteveffa Sarı Ali Bey'in sulbî ve Ali Hüseyin Bey'in asaleten vâlidesi Ümmühan ve Hemsinesi nâm hatunlar taraflarından hususatü'l beyân taleb ve da'va ve husumete vekil olub ala hücceti şer'i sabütü'l vekâle olmakla mezbûran taraflarında vekâle meclis-i şer'i hatîrü'l-lâzımı't tevkirden zikri atı bağa vasî yedi şer'an tahkik olan zimmi ... mahzârında takrîr-i kelâm ve üzerine asaleten ve vekâleten da'va idub mahrûse-i mezbûrda Ferhad Kıyan nâmı mevkide bâbam müteveffa-i mezbûrdan bizlere isabet ve intikâl iden bir mikdâr bağda mahallei mezbûr zimmi fuzulen zabt ider suâl olunub takrîr-i tahrir ve bidadiyesi izale olunmak muradıdır didik de gibbe's-suâl mezbûr zimmi cevabında fi'l hakika müdaaye olan bağı mezkur müteveffa-i mezbûr Sarı Ali Beğin mülkü olub mezbûrun diyu kendisi olmağla zarûreti din ve nafakası için müddi mezbûrun karındaşı vasfî Şer'îye olan Mehmed Beğ'in bağı mezkuru bağdel müzayed-ie vel kat'ai ragiyabü'l nas Markirin nâm zimmiye yüz on riyal gurus bey' batı sahihi şer'i ile bey idub semen duyunu müsebbete virdikden sonra mezbûr zimmi on sekiz yilah nizâ'ğı tasarruf idub fevt olmakla üç yüz yetmiş riyal gurus bana bey' ve teslim ve ben dahi on senedir bila nizâ' muvacehelerinden tasarruf iderim didik de kasabai mezbûr Hüseyin Bey'den istikar olundukda merkûm Mehmed Bey'in asaleten ve vekâleten ve vesayeten bağı mezbûru merkûm zimmi yed-iinde olan hariri Şer'îye sürüb natta olduğu üzere bey' ve semen diyunu müsebbiyyeye vâki' eylediğün bi't-tavi itiraf velâkin bâbam müteveffa-i mezbûrun bazı menkulat olub ol takrirci akarın bey'i caiz olmaz deyu edâ idecek zimmi mezbûr ark nizâ'i hâsım bir kt'a fetvai Şer'îye*

Ali Bey'in 3 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nde, oğlu Mehmed Bey şuhûdü'l-hâl olarak "Kıdvetü'l-akrân Mehmed Bey ibn-i Sarı Ali Bey" şeklinde gösterilmiştir. "Kıdvetü'l-akrân" benzerleri ve akranları arasında önde gelen, şerefli ve cömertlilerin önde gelenleri gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu iki Sarı Ali Bey'in aynı kişi olup olmadığı ise soru işaretidir.

2.8.7. Amasya Han, Hamam ve Kervansarayları

Amasya şehrinde, seyyahın saydığı isimler arasında ağa ve paşaların olması da önemlidir. Evliya Çelebi, Amasya'da bulunan han, hamam ve kervansarayların isimlerini verirken bunların ağa ve paşalara ait olduğunu söylemiştir. Evliya Çelebi'nin saydığı kervansaray isimleri²⁴¹ arasında Bayezid-i Veli Kervansarayı, Sultan IV. Murad'ın vezirine ait Bayram Paşa Kervansarayı, Çöplüce Kervansarayı, Yörgüç Paşa'ya ait Gök Medrese Kervansarayı ve Doğruotur Kervansarayı" vardır. Bu kervansaraylar, hiç şüphesiz Amasiyye şehrinin ticaret hayatını canlı tutan yapılardır. Bunların yanında, yine Evliya Çelebi bazı tüccar hanlarının da isimlerini²⁴² vermiştir. Bunlar arasında "Sarı Mehmed Ağa Hânı, Sultân Bâyezîd Hânı, Yörgüç Paşa, Bâyezîd Paşa, Hoca Mehmed Hânı, Kapan Hânı, Rıdvân Ağa Hânı, Mehmed Paşa Hânı"dır. Evliya Çelebi, bu hanların dışında Amasiyye şehrinde bekar ve memleketinden ayrı iş sahibi kimselerin hanlarının²⁴³ varlığından da

ibrâz idub tezhir olundukda ve yed-idi mütevaflânın kebir oğlu Ömer asaleten ve sagîrleri tarafından vesairen ve terekeden küt'ai bağı ... bey' ve ... zinden diyunu müsebbesi virdiler dahi bila nizâ' on sene tasarrufdan sonra halâ sagîr oğlu halid mücerreb bâbamın mütevaflâsı var idi diyu da'va idub bey'i mezbûre ... kâhir olur fi'l cevab olmaz yahut şer'i olacak diyu buyurmağın ber muvacib mütevaflâyı şeriâda bağı mezkur zimmi mezbûr yed-iinde ibka'' ve merkûm Hüseyin Bey'in ... men'i birle ketb ve tahrir olunub yed-i talibe vaz' ve def' olundu vakdi hacetinde mütezekkîr maciri oluna harurufu evâhîr-i rebî'ü'l-evveli li sene seman ve hamsin ve elf. Şuhûdü'l-hâl: Fahrü'l-kuzât Hafız Mehmed Efendi, Fahrü'l-müderresin Abdullah Efendi, Mehmed Ağa ..., Mustafa Çelebi bin Memi, Abdurrahman Efendi el-Hatib, Ali bin ... Abdullah Çelebi Muhzır ve gayrihûm hâziûn," Fatma Gül Töremiş, H.1058-1059 (1648-1649) Tarihli ve 7 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 54.

²⁴¹ "Cümlesi (---) aded mih-mânsarây-ı kebirlerdir. Evvelâ bu hâne-i Sultân Bâ-yezîd-i Velî cümle rasâs-ı hâs ile mestûrdur. Bâyezîd Paşa, bu hânesi kurşumludur. Tâbhâne-i Bayrâm Paşa, Murâd Hân-ı Râbî' vezîridir, cümle kurşumlu-dur ve tâbhâne-i Çöplüce, kiremitlidir. Gök Medrese tâbhânesi, Yorguç Paşa'nındır ve Doğruotur tâb-hânesi, bunların ni'meti mezbûldur.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 95.

²⁴² "Cümlesi (---) aded kal'a-misâl rasâs-ı nîl-gûn ile mestûr demir kapulu hânlardır. Evvelâ Sarı Mehmed Ağa Hânı; kur-şumludur. Ve Sultân Bâyezîd Hânı ve Yorguç Paşa ve Bâyezîd Paşa ve Hoca Mehmed Hânı ve Kapan Hânı, mîzân bundadır ve Rıdvân Ağa Hânı ve Mehmed Paşa Hânı ve ana karîb Timarhâne-i azîm-i âbâdân, evkâf-ı kadîmdir.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 95.

²⁴³ "Cümlesi (---) aded bekâr ve garîbü'd-diyâr sâhib-i kâr kimselerin odala-rıdır. Başka bevvâbları ve odabaşlıları vardır. Her gice ba'de'l-işâ tablları döğülüp kapuları sedd olur. Taş-rada kalan giremez ve

bahsetmiştir. Seyyahımızın verdiği bilgiye göre bu hanların kapıları gece olunca kapanmakta, içeri alınan insanlar ya da hastalar dışarı çıkamamakta ancak sabah olunca çıkabilmektedir.

*“Han ve kervansaraylar, beldeler arası yolculuklar ve ticarî taşımacılığın hayvanların güçlerinden istifade edilerek yapıldığı dönemlerde ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve de büyük bir boşluğu doldurmuş olan sosyal hizmet binalarıdır. Yol boylarında ve şehir merkezlerinde yeralan bu tesisler o beldenin, ticarî hareketliliğini, devrinin mimarî özelliği ve sosyal hayatını yansıtmak açısından önemlidirler. Zira bir beldede mevcut olan han ve kervansarayların sayısı o yerin nüfus oranı, iktisadî durumu ve halkın geçim seviyesini yansıtan en büyük kaynaklardır.”*²⁴⁴

2.8.8. Yörgüç Paşa

Evliya Çelebi'nin Amasya şehrinde ismini verdiği diğer bir yapı da hamamlardır.²⁴⁵ Bu hamam isimlerinden Yörgüç Paşa Hamamı önemlidir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği Yörgüç Paşa, Çelebi Mehmed döneminde yaşamış ve II. Murad'ın lalası olarak Amasya'ya gönderilmiştir. *“Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Osmancık bölgelerini içine alan Rum vilâyetinde o sırada İlhanlı döneminden kalan Moğol ve Türkmen nüfusu vardı. Göçebe halinde yaşayan bu kalabalık nüfusu merkezî bir idare altına almak güçtü. Bunun yanında bölgede yerli Türkmen aileleri de başı boş hareket ediyorlardı. Şehzade Murad, tedbirli ve kudretli bir şahsiyet olan lalası Yörgüç Paşa'nın yardımıyla burada huzuru sağlamaya çalıştı. Ancak Yörgüç Paşa'nın yıldızı Şehzade Murad'ın Osmanlı tahtına çıkmasıyla parladı. II. Murad'ın saltanatının ilk yılında Bizans'ın yardımıyla İznik'i ele geçirmeye çalışan Mustafa Çelebi (Düzmece) isyanı ortaya çıkmış, yeni padişah Yörgüç Paşa'nın telkiniyle*

giren merd ü ferd ve ehl-i derd çıkamaz. Tâ ki sabâh olunca kapusu küşâde olup herkes kârına ve dükkânına gidüp meşgûl {olurlar}.”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 95.

²⁴⁴ Ali Ilıca, “Çorum'da Tarihi Bir Yapı, Veliyüddin Paşa (Veli Paşa) Hanı ve Vakfiyesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S.9, s. 1.

²⁴⁵ “Cümlesi (---) aded hammâ-mlardır. Evvelâ Sinânoğlu hammâmı ve Kumacak hammâmı, kurb-ı Bâyezîd Paşa ve Mustafâ Beğ hammâmı, muttasıl-ı câmi'-i Mehmed Paşa ve Sarây hammâmı, kurb-ı Hünkâr Sarâyı ve Ilıcaham-mâm, alçak cısır başında su kenarındadır ve Çardaklı hammâm, Hacızâde kurbunda ve Kadı hammâmı, kurb-ı câmi'-i Fethiyye ve Sultân Bâyezîd hammâmı ve Yorguç Paşa hammâmı ve Kanlıbâzârı hammâmı {ve karşı kal'a içinde dörd hammâmıdır, ikisi sâde hammâmıdır, mâ'adâsı çifte hammâmlardır kim güzîde hammâmlardır ve meydân mahallesinde iki hammâmıdır, biri çiftedir}.”, Evliya Çelebi, *age*, c. II, s. 96.

üzerine yürüyerek onu bertaraf etmişti. Bu isyanı bastırıp merkezî otoriteyi sağlayan II. Murad, Yörgüç Paşa'yı Rum beylerbeyliğine tayin etti.”²⁴⁶

Evliya Çelebi, Yörgüç Paşa'ya ait bir cami, bir kervansaray, bir han, bir imaret ve bir saray bulunduğunu söylemiştir. Muhtemelen II. Murad döneminde hem lalalık hem de Rum Beylerbeyliği yaptığı yıllarda kazandığı servet sayesinde torunları onun bu mirasından faydalanarak Amasya'nın ileri gelenleri arasında yer almıştır.

“Yörgüç Paşa Zilhicce 845'te (Nisan-Mayıs 1442) vefat etti ve Amasya'da yaptırdığı camisinin türbesine defnedildi. Hızır, Yûnus ve Mustafa adlı oğulları ile Sitti ve Hundi Hatun adlı iki kızı vardır. Oğullarından Hızır ve Mustafa beylerin Varna Muharebesi'nde şehid düştüğü bilinmektedir. Ayrıca Lefke'de vakıfları bulunan Molla İsbâ adlı bir başka oğlunun daha olduğu belirtilir. Edirne'de vakfı olan Çiçek Hatun'un Yörgüç Paşa'nın zevcesi olarak kayıtlara geçtiği dikkati çeker (Gökbilgin, s. 344). Yörgüç Paşa, Amasya yanında Tokat, Gümüş, Köprü, Havza ve İskilip'te birçok dinî ve içtimaî müessese inşa ettirmiştir. Vakfiye metinlerinden ve tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre Amasya'da bir cami, medrese, imaret ve iki hamam; Tokat'ta bir hamam ve han; Gümüş'te bir cami; Havza'da bir imaret; Kavak'ta bir cami ve İskilip'te bir hamam yaptırmıştır. Amasya, Gümüş, Kavak ve Köprü'deki camilerle Tokat'taki hamam günümüze ulaşmıştır.”²⁴⁷

Yörgüç Paşa'nın yaptırmış olduğu cami, kervansaray, imaret ve saray gibi yapıların bulunduğunu belirtse de dönemin 3, 5 ve 7 Nolu Amasya Şer'iyye Sicilleri incelendiği zaman burada bir de Yörgüç Paşa'nın yaptırdığı bir vakfın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen vakfın mütevellisi olarak Derviş Mehmet isimli bir kişi 5 ve 7 numaralı şer'iyye sicilinde geçmektedir.

2.8.9. Bayram Paşa Kervansarayı

Amasya şehrinde kervansaraya sahip olan bir başka kişide IV. Murad'ın veziriazamı Bayram Paşa Kervansarayı'dır. Bayram Paşa, memleketi Amasya ve birçok şehirde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre yine kendi memleketine, kendi adıyla anılan bir kervansaray yaptırmıştır. 1638'li yıllarda ölen Bayram Paşa'nın yine *“Kayseri'de bir mevlevîhâne, Adana ile Akköprü arasında Tarsus'un Kosun nahiyesinde bir kervansaray inşa ettirmiştir.*

²⁴⁶ Fahameddin Başar, “Yörgüç Paşa” *DİA*, c. 43, s. 566.

²⁴⁷ Fahameddin Başar, “Yörgüç Paşa” *DİA*, c. 43, s. 567.

Kervansarayın inşasına ne zaman başlandığı bilinmemekle beraber kaynaklarda IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında henüz inşa halinde olduğu kaydedilmektedir. Bununla beraber 1650 yıllarında mâmur bir halde olan kervansarayın yanında bir de cami yer almaktaydı. Evliya Çelebi buranın yetmiş ocaklı ve haremlî, üstü toprak örtülü bir yapı olduğunu söylemektedir. Kervansaray XVIII. yüzyıldan sonra Çakıd Hanı adıyla anılmaya başlanmış, birçok defa da tamir görmüştür."²⁴⁸

2.8.10. Sarı Mehmed Ağa Hanı

Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu hanlar arasında bulunan Sarı Mehmed Ağa Hanı'nın sahibi olan Sarı Mehmet Ağa isimli bir kişinin seyahatimizin de yaklaşık olarak Amasya'ya gittiği yıla denk gelen 7 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nde geçtiği görülmektedir. Bu sicillerden birinde, Sarı Mehmet Ağa'nın çiftliklerinin bulunduğu²⁴⁹ da görülmektedir. Ayrıca, şunu da belirtmek gerekir ki bu davada şahit olan kişilerin de Amasya'nın önde gelen şahsiyetleri²⁵⁰ olduğu düşünülebilir. Sarı Mehmed Ağa'nın 3 davada geçen şahitlikleri, genel olarak çoğu bu önde gelen kişilere aittir. Şuhudu'l hal olarak mahkemede alınacak kararın doğruluğunu denetleyecek olan bu kişilerin sayıları da fazladır. Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu kişiyle bu

²⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Bayram Paşa" *DİA*, c. 5, s. 267.

²⁴⁹ "Medine i Amasya sâkinlerinden olub bundan akdem maktumen katl olunan Sarı Mehmed ağanın emvâl ve erzâkı akarâtı ve çiftlikleri kabz ve firuhete me'mur olan iftahirü'l-emasil vefayan makbul-u şudur vel erka kapucu başı Ebubekir ağa dâme mecdehu Meclis-i Şer'i hatîrî'l-lâzîmü't-tevkirde mahmiyye-i mezbûre sükkânından Abdürraci Çelebiler Bin Receb Çelebi mahzârında bit tabî' ver rızâ ikrar ve itiraf edub maktul mezbûr ki münkilat ve akarâtı ve çiftlikleri içinde olan maeşa ve arazisiyle amakı müleyya üzre merhamed olunub akçesin kabz ve dâhili hazine itmek için evaviri mansurei şehriyari varid edub ber mucibi ferman-ı âli maktulü mezbûrun Amasya müzafatında Elçi nâm kayada vâki' olub kendusune ittima ile tahrir ve tevsinde müstakien olan çiftlik şevki sultanide berayı mikdârı müteva'id ve bey dahi olunub nihayeti teride bi'l-cümle min kata olduktan sonra mezbûr Abdürrasim Çelebi üzerinde iki yüz elli esedi gurus karar idub ziyan ile tâlib olmamağın çiftliği mezbûr ilhak olan yigirmi beş ... ve dört aded bir vesâyirul esami himmet ve aġnâmun ve tasarrufunda olan Abdülhayrat ma'lûmul hudud arazi ve ma'lûmul hudud menzil ile mezbûr Abdülvasî Çelebi tarafından icab ve kabulü havi beyyi batı sahîh kathile bey ve teslîm ve semanin olan meblağ-ı mezbûre bi't-tamam miri için ahz ve kabzı teslîm edub ve yine kârîye-i mezbûre de vakı maġlumul hudud iki kat'a baġı dahi ba'del kat'aa iki bin akçeye bey ve teslîm ve kabzı seman eyledim ba'del yevm çiftliği mezbûrul hudud olan mevaşe asma ve üzümüleri ile mezbûr Abdülvasî Çelebinin mülkü müşterasıdır didikde mukurrı mezbûrun minvali meşruh üzere câri olan ikrarında maruful maktul Abdülvasî Çelebi bil muvacehe tasdik idecek mahada vâki' ketb ve tahrir olundu yed-i talibe vaz ve def olundu ki ... macerati edâsıdır fî evâhir-i cemazievveli sene li sene seman ve hamsin ve elf." Fatma Gül Töremiş, *H.1058-1059 (1648-1649) Tarihli ve 7 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 69-70.

²⁵⁰ "Şuhûdü'l-hâl: Mevlâna Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi, Mehmed Ağa Kul Ali, Ali Beġ bin Ahmed Paşa, Mustafa Ağa el-Cüнди, Mustafa Ağa el-Cüнди, İbrahim Beġ el-Cüнди, Halil Beġ bin Bali, Abdullah bin Mehmed Efendi, Sinan Çelebi bin Hacı Mehmed, Mehmed Ağa Kethüdâ-yı kalâ, İbrahim Çelebi bin Ömer Dede ve gayrihûm hazirûn." Fatma Gül Töremiş, *a.g.t.*, s. 70.

kişinin aynı kişi olma olasılığı söz konusu olsa da olmama olasılığını da düşünmemiz gerekir fakat bu kişi de Amasya'nın önde gelen şahsiyetlerinden biridir.

2.8.11. Hoca Mehmet Ağa Hanı

Evliya Çelebi'nin bahsettiği diğer bir han olan Hoca Mehmet Ağa Hanı'nın sahibi olabileceğini düşünebileceğimiz Hoca Mehmet Ağa hakkında yine 3 numaralı şer'iyye sicilinde bilgi bulunmaktadır. Bu kişinin Amasya'da kethüdâyeri olduğu fakat vefat ettiği, yerine Rıdvan Ağa Abdü'lmennân isimli kişiyi vekil tayin ettiğini ve şu anda bu kişinin kethüdâyeri olduğu bildirilmektedir.²⁵¹ Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu Rıdvan Ağa Hanı sahibi de buradaki kethüdâyeri Rıdvan Ağa olabilir.

2.8.12. Amasya Çarşısı ve Pazarları

Evliya Çelebi, ayrıca bu Amasya'daki çarşı ve pazarlar hakkında “*cümle bin altmış dük-kân ve yüz altmış esnâf-ı gûnâ-gûndur. Ekseriyyâ çârşusu Bursa pâzârı gibi kâr-gîr kemer-kâb esvâk-ı sultânîlerdir. Ve kal'a-misâl cümle kıbâblar ile mü-zeyyen dörd demir kapulu bezzâzistânı vardır. Çârsû-larının ekserî kurşumlu ve serâpâ kaldırım döşelidir. Cümle bâzârı ve bezzâsteni Bâyezîd Hân Câmi'i tarafındadır*²⁵² demiştir. Evliya Çelebi ayrıca bu çarşı esnafının yaptığı işler hakkında *her esnâf-da erbâb-ı ma'rifeti çokdur, amma cümleden hayyal-i sûzen-gâr-ı hayyâtı ya'nî derzisi ve hallâcı meşhûrdur. Hallâcı yayın destine alup etek der-meyân edüp yigirmi dörd usûlde kaçan tokmak urduklarında âdem hayrân olur. Berber civânları ve helvacı civânı ve azâz civânlar gâyet meşhûr civânları olur.*” demektedir.²⁵³

Amasya şehrinde, bu tür yapılar âyan ve eşrafın elinde bulunan ya da buradan akan aktif ticaretten zenginleşmeye çalışan kişiler olarak gösterilebilir. Âyan ve eşraf, zenginleşmek için kervansaray, han sahipleri ile yakın ilişki içerisinde bulunmak

²⁵¹ “*Mahrûse-i Tokat sükkânından kıdvetü'l-akrân Mustafa Ağa tarafından karındaşı olan Kıdvetü'l-akrân Mehmed Bey ibn-i Hacı Murad mahfil-i şer'-i hâtir-i lâzımı't-tevkîrde mahrûse-i Amasya'da hâliyâ Kethüdâyeri olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Hoca Mehmed Ağa tarafından vekil olub nehc-i şer' üzere vekâlet-i sâbika olan Fahrü'l-akrân Rıdvan Ağa Abdü'lmennân mahzârında ikrâr ve i'tirâf idüb bundan akdem müvekkilim mezbûr karındaşım Mustafa Ağa me'mûr olduğum mirî deverlerin mühimmâtîçün bin kâmil gurusu ... olub zikrolunan bin kâmil gurusu vekâletim hasebiyle merkûm Hoca Mehmed Ağa bundan bi't-tâmm alub kabz iyledim didikde mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere cârî olan ikrârın el-mukırr-ı lehü'l-merkûm Rıdvan Ağa bi'l-vekâle vicâhen kabul ve şifâhen tasdik itmegin mâ hüve'l-vâki' ketb olundu. Tahrîren fî evâhir-i şehri-i şevvâl li sene erba'a ve erba'în ve elf.*” Merve Temiz, 3 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 148.

²⁵² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 96.

²⁵³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 96.

zorundadır. Evliya Çelebi, Amasya şehrindeki âyan ve eşrâf isimlerini sayarken daha 13 tane daha değerli paşanın bulunduğundan bahsetmiştir. Saymış olduğu kervansaray ve han isimlerinin genellikle bir paşa hanı ya da kervansarayı olduğu düşünülebilir.

Evliya Çelebi, Amasiyye halkını 3'e ayırmıştır.²⁵⁴ Bunlardan ilki; paşa, bey, zaim, zeamet ve tımar sahibi ve hizmet ehlidir. Bu kişilerin, genellikle zengin ve devlet yöneticisi olduğu görülmektedir. Burada, her ne kadar âyan ismi geçmese de bu paşa ve beyler içerisinde âyan ve eşrâf da yer almaktadır. Trabzon şehrinde olduğu gibi bu şehirde de âyan ve eşrafi aynı grup içerisinde saymıştır. Amasiyye halkının bir kısmı alim, kadı, şeyh, imam, hatip ve Kur'an okuyucudur. Bu kesimin daha çok dini yönü ağır basan kişilerden oluştuğu görülmektedir. Toplumun bir diğer bölümünü ise tüccar, halk, hizmet ehli ve sanatçı kesim oluşturmaktadır. Amasiyye halkının giyeceklerine baktığımızda, âyanın samur ve çuka ferace orta halli halkının ise boğası giydiğini *Seyahatname*'de yazmaktadır.

9. Tokat Şehri

Orta Karadeniz sahilinin iç kesiminde yer alan Tokat şehri, Yeşilirmak havzasına konumlanmıştır. Tokat'ın isminin nereden geldiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. *“Bunlardan biri, şehrin Togayit Türkleri tarafından kurulduğu ve adının Togay kelimesinden geldiği yönündedir. Bir diğer görüş, şehir adının “surlu şehir” mânasına gelen toh-kat (“sursuz şehir” Yoz-kat gibi) veya “besili at” anlamına gelen tok-at kelimesinden türediği şeklindedir. Paul Wittek ise birtakım delillerden hareketle Tokat'ın Bizans şehri Dokeia olduğunu ileri sürer. Sargon Erdem, Tokat'ın eski adı olarak kabul ettiği Grekçe dokeia kelimesinin “çanak memleket” mânasına geldiği ve bu adın zamanla Tokat'a dönüştüğü kanısındadır. Mevcut şehrin, etrafı tepelerle çevrili çukur bir yerde kurulması sebebiyle bu son fikrin doğru olma ihtimali daha çoktur.”*²⁵⁵

Evliya Çelebi, V. cilti yazarken Tokat şehrine uğramıştır. Tokat'ın o dönemde kendisine komşu olan şehirlere konumunu yine seyyahımız şu şekilde yer vermiştir:

²⁵⁴ “Cümle halkı ehl-i zevk ve ehl-i şevk olmağla reng-i rûyları dâ'ima humret üzredir. Ahâlîsinin bir fırkası paşa ü beğ ve zâ'im ü zu'amâ ve erbâb-ı timar ve ehl-i hizmetdir. Bir zümresi ulemâ ü kudât u meşâyih-i vazîfe-hârân [u] eimme ü hutebâ ve eczâ-hânândır. Bir zümresi dahi tüccâr u avân ve ehl-i hizmet [ü] ehl-i hurefdır.”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 96.

²⁵⁵ Ali Açık, “Tokat”, *DİA*, c. 41, s. 226.

“Evvelâ şehr-i Tokat'ın cânib-i şarkisinde bir menzilde Yenişehir, andan yine bir merhalede Sivas şehri karîbdir. Sivas {ile} Tokat mâbeyni ara yatıdır. Ve Sivas şehrinin şehr-i Tokat cenûbîsine vâki' ol-muşdur ve şehr-i Zile Tokat'ın şarkî şimâline meyyâl yine ara yatıdır. Ve kal'a-i Turhal ve kal'a-i Amasiyye Tokat'ın be-dürüstî şimâline yine ara yatıda varılır, ammâ şehr-i Marzifon ve kasaba-i Gümüş anlardan birer konak dahi mesâfe-i ba'idedir ve Tokat'ın cânib-i garbîsinde yine ara yatıda kal'a-i Çorum ve Kazova kazâsı vâki' olmuşdur, ammâ Turhal kal'asından Zile kal'ası mâbeyni bir konaktır, lâkin kal'a-i İskilip uzaktır.”²⁵⁶

Evliya Çelebi Tokat şehrinin ileri gelenlerinin isimleri ya da kıyafetleri konusunda başlık atmasına rağmen bir bilgi vermemiştir fakat ileri gelenlerle saraylarının isimleri, kervansaray, han, hamam gibi yapıları hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Evliya Çelebi, her ne kadar Tokat şehrinde ikamet eden âyan, eşrâf veya kibârının isimlerini saymasa da atmış olduğu başlıklar ve Tokat şehrinin zengin bir şehir olduğunu söylemesi bu şehirde yaşayan âyan ve eşrâfin varlığına hatta varlıklı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim her şehrin ileri geleni muhakkak vardır.

Evliya Çelebi, ilk olarak Tokat'ın tarihinden bahsetmiştir. Bundan sonra Tokat Kalesi'nde gördüklerine yer vermiştir. Bu kale içinde Yıldırım Han Camii'nin bulunduğunu, bunun dışında başka bir han, hamam ya da çarşı pazardan bir eser bulunmadığını anlatmıştır. Bunu da kalenin çok yüksek olmasına ve girip çıkmanın zor olmasına bağlamıştır. Bu nedenle, kapısının da çoğu zaman kapalı olduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi, ayrıca aşağı şehir halkının bütün değerli mallarının bu kalede korunduğundan da eklemiştir. Aynı duruma Amasiyye şehrinde de görmüştük. Amasiyye ileri gelenleri, mallarını alınmasının zor olmasından dolayı Amasiyye Kalesi'nde saklamıştır. Tokat'ta da Evliya Çelebi'nin halkın değerli mallarını bu kalede sakladığını söylese de aslında halk olarak bahsettiği kişiler, yüksek ihtimalle Tokat âyan ve eşrafıdır. Bu dönemlerde eşkıyalardan ve çapulculardan mallarını korumak isteyen zenginler, bu tür kaleleri bir koruma yeri olarak kullanmaktaydı. Böylece, mallarını güvende tutmaktaydılar. Evliya Çelebi, ayrıca bu kalede bulunan cephanenin başka bir kalede olmadığını da söylemiştir.

²⁵⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, s. 40.

Evliya Çelebi, bunun yanında bu şehirde bulunan hakimlerden ve bunların yevmiyelerinden de bahsetmiştir.”²⁵⁷

2.9.1 Tokat Âyan ve Eşrâfının Ayrı Mahallelerde Oturması

Evliya Çelebi, birçok şehirde olduğu gibi bu şehirde de şehir kethüdası gibi bazı devlet görevlilerini şehir âyan ve eşrâfi içerisinde saymıştır. Bu şehir hakkında ünlü seyyahın verdiği bir diğer bilgi de mahallelerin isimlerini verdikten sonra bu mahallelerde yaşayan şehir, vezir, vekil ve ileri gelenlerinin saray ve hanelerinin isimlerini de saymıştır. Bu konuda dikkat çeken nokta bu hane ve sarayların isimleri olsa da asıl önemli olan Evliya Çelebi'nin vezir, âyan ve eşrafın halktan ayrı mahallelerde oturduğunu bize burada aktarmasıdır. Evliya Çelebi'nin mahalle isimlerini ikiye ayırmış ve bunlara ayrı başlıklar atarak şu şekilde yazmıştır:

“Der-beyân-ı esmâ-i aded-i mahallât-ı şehr-i Tokat-ı âbâdân Cümle (---) aded şehir mahallesidir.

Evvelâ şehr-in taşra etrâfın ihâta eden mahal-leleri beyân eder: Evvelâ mahalle-i Mehemed Ecîb ve mahalle-i Kızılca ve mahalle-i Çay ve mahalle-i Topçubâğı ve Kiras Deresi mahallesi ve mahalle-i Aksu ve mahalle-i Horos ve mahalle-i Büyük Terbiye ve mahalle-i Küçük Terbiye ve mahalle-i Behzâd, Mevlevîhâne kurbundadır ve mahalle-i Miskinler ve Beğ mahallesi hammâmı kurbundadır ve Kaya mahallesi ve mahalle-i Bâzârcık ve mahalle-i Zincirli Kuyu ve

²⁵⁷“*Eyâlet-i Sivas'da Süleymân Hân tahrîri üzere başka sancakbeği mutasarrıf idi. Ba'dehû sene 1026 târihinde vâlide sultânlarâ hâss-ı hümâyûn olup hâlâ beher sene (---) yük akçe iltizâm ile bir voyvada beş yüz atl ile hükûmet edüp mâl-ı pâdişâhîyi tahsîl edüp der-i devlete irsâliye gönderir. A'lâ hükûmetdir kim şehri cemî'i tekâlîf-i örfiyeden mu'âf u müsellemlerdir.*

Ve hâkim-i şer'i beş yüz akçe pâyesiyle mollâdır. Ve taht-ı hükûmetinde cümle (---) aded ma'mûr u âbâdân kurâlardan beher sene ber-vech-i adâlet (---) gurus hâsıl olur ve cümle (---) aded nevâhîsi vardır. Evvelâ nâhiye-i

..... (2.5 satır boş).....

Ve şeyhülislâmı vardır ve cümle sâdât-ı kirâma nakîbüleşrâfi ve sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve kal'a dizdârı ve (---) aded kal'a neferâtı ve şehir nâ'ibi ve şehir muhtesibi ve şehir kethüdâsı ve harâc ağası vardır, zîrâ cümle (---) aded harâcdır. Ve âvâriz ağası vardır, zîrâ şehr-i Tokat (---) aded hâne-i avârıza bağı bir sevâd-ı mu'azzamdır ve gümrük emîni ve darbhâne emîni vardır, zîrâ kadîm-i evvelde pâyitaht-ı Selçukîyân ve pâyitaht-ı Âl-i Dânişmendiyân ve pâyitaht-ı Âl-i Osmân'dan Yıldırım Hân tahtı olmağıle darbhânesinde "Azze nasruhu duribe Tokat" deyü akçe kesildiğın bilirim. Ve bir hâkimi dahi şehir voyvadasıdır. (---) (---) (---) (---) (---) (---). Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, age, c. V, s. 33.

mahalle-i Depe ve bu zikr olunan mahallâtlar cümle şehri-i azîmin etrâfın ihâta eden mahallâtlardır kim tahrîr olunup yine Mehmed Ecîb mahallesine gelindi.

Bu mahallâtlar cümle beş sâ'atde devr olunur. şehri-i Tokat böyle bir sevâd-ı mu'azzamdır. Hâlâ gün be-gün ma'mûr olmadadır.

şehr içinde olan mahallâtların esmâların be-yân eder: Evvelâ Meydân mahallesi. Kân-ı vüzerâ ve vükelâ ve a'yân u kibâr-ı kümmelîndir. Ve şeftalü sokağı mahallesi ve Müftî mahallesi ve Tabahâne mahallesi ve Sovukbınar mahallesi ve Başmeydân mahallesi ve Sinân Beğ mahallesi ve Eski Tabahâne mahallesi ve Çalık İslâm mahallesi Alî Paşa câmi'i ardındadır ve Fitozoğlu mahallesi ve Emîr Kadı mahallesi Mahkeme-i şer'-i Resûl-i mübîn sarâyı bu mahallede hâne-i meşrûtadır ve Sultân mahallesi ve Beğ mahallesi ve Semerkandî mahallesi ve Semerciler mahallesi. (2 satır boş).....

Meşhûr mahalleleri bunlardır.”²⁵⁸

Evliya Çelebi, bu mahalle isimleri konusunda ayırım yaparken şehri, “taşra mahalleleri” ve “merkez (içinde) mahalleri” olarak iki kısma ayırmıştır. Tokat merkez mahallerinin isimlerini sayarken Meydan mahallesi'nden sonra “*kân-ı vüzerâ ve vükelâ ve a'yân u kibâr-ı kümmelîndir*” diyerek bu mahallede yaşayan kişilerin şehrin ileri gelenleri olduğunu belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin bu vermiş olduğu bilgidan yola çıkarak âyan ve eşrâfın toplumun öteki kesimlerinden farklı mahallelerde yaşadığı ve kendilerini bu kişilerden ayrı gördüğü söylenebilir. Bununla birlikte, Osmanlı toplum hayatı içerisinde mahalle kültürünün ön planda olduğu göz önüne alındığında birbiriyle anlaşabilen kişilerin aynı mahallede yaşadığı söylenebilir. Bu nedenle, aynı gelir düzeyine sahip insanların aynı mahallelerde yaşaması da olağan bir durumdur. Bu durumun belki de birçok Osmanlı şehri için bu şekilde olduğunu söyleyebiliriz.

Evliya Çelebi, bu mahalleri saydıktan sonra ayrıca bu mahallelerde yer alan vezir, vekil ve seçkinlerin saraylarının isimlerini de bildirmiştir: “*Cümle (---) aded sarây-ı a'yân [u] kibardır demıştır. Evvelâ cümleden Kôr Hazînedâr İbrâhîm Paşa sarâyı, Çul Giydiren oğlu sarâyı. Hüsrev Paşa'yı bunda şehîd etmişlerdir, sene 1040 ve Sultân Murâd-ı Râbi' bu sarâyda mihmân olmuşdur ve Osmân Paşa oğlu sarâyı ve Defterdâr Bekir Efendi sarâyı ve Süleymân Efendi sarâyı ve Cihân Sofîzâde sarâyı ve*

²⁵⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, 36.

Kıbleli Kethüdâsı Ömer Ağa sarâyı ve Mühürdâr Mehemmed Ağa sarâyı ve Tavîl Efendi sarâyı ve Külâhçızâde sarâyı ve Müftî sarâyı ve Nakîbüleşrâf sarâyı ve,
 (1.5 satır boş)

Bu sarâyılar cümle sarâyılardan ma'mûr ve meş-hûrdur."²⁵⁹.

2.9.2. Tokat Âyanının Ayrı Hamamlara Sahip Olması

Tokat şehri ileri gelenlerinin ayrı mahallelerde yaşamasının yanında bu âyan ve eşrâf ayrıca seyyahın verdiği bilgilere göre kendilerine ait hamamlara da sahiplerdir. Evliya Çelebi, halka ait hamamların isimlerini verdikten²⁶⁰ sonra âyan ve eşrafa ait hamamların da özelliklerinden söz etmiştir.²⁶¹ Evliya Çelebi, bu şehirde tam 1045 adet özel âyan ve eşrâf hamamı olduğunu söyleyerek ileri gelenlerinin bu durumdan dolayı övündüğünü bildirmiştir.

2.9.3. Tokat Çarşısı ve Pazarı

Evliya Çelebi, daha çok orta halli sınıfın yer aldığı Tokat çarşısı pazarları hakkında da bazı bilgileri de vermiştir: "Cümle (---) aded dekâkîn-i sûk-ı sultânî-i

²⁵⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, *age*, c. V, s. 36.

²⁶⁰ "*Evsâf-ı hammâmât-ı gasilân-ı rûşenâ*

Cümle (---) aded hammâm-ı âb-ı rûy-ı şehr-i Tokat'dır. Evvelâ cümleden latîf hammâm-ı hoş havâ Bâzârcık hammâmı. Efvâh-ı nâsda bu hammâma şâre Küsdü derler, ya'nî şehirden taşra kalmış hammâm derler, ammâ şehrin henüz güzîde yerinde bir müfferih hammâm-ı rûşendir.

Andan Meydân ağzında Pervâne hammâmı. Her şeyi pâk u pâkîze âb [u] havâsı ve binâsı latîf hammâmıdır.

Andan şehir içinde Alî Paşa hammâmı. Gâyet büyüktür. Erli ve avratlı çifte hammâm-ı kebîrdir.

Andan Tahta'l-kal'a hammâmı. Gâyet izdihâmlı hammâm-ı kadîmdir.

Andan Düğmeciler kurbunda Sultân hammâmı. Hakkâ ki hammâm-ı sultândır.

Andan Miskinler kurbunda Beğ hammâmı. Müfferih dil-küşâ bir hammâm-ı rûşenâdır.

Andan Çerçiler hammâmı. (---)

Andan şehir etrâfında Çay hammâmı. Ham-mâm-ı fukarâdır.

Andan Mevlevîhâne hammâmı. Bu dahi pâk u pâkîze hammâm-ı müfferihdir, ammâ bânîsi ma'lû-mum değildir.

Andan Çâşnigiroğlu Mahmûd Paşa hammâmı. (---) (---) (---) (---) (---) (---)

Andan Ağacık hammâmı. Gâyet şîrîn binâ-yı latîf hammâmıdır, ammâ çifte değil yalnızdır.

..... (1.5 satır boş)", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, *age*, c. V, s. 37.

²⁶¹ "Cümle ehl-i beledin rivâyetleri üzre, "Cemî'i sarâyılarda ve gayrı hânedânlarda cümle bin kırk beş aded sarây ve gayrı ma'dûd büyü-tü ra'nâlarda hammâm-ı mahsûs-ı a'yân [u] eşrâf gasil-hânelerimiz vardır" deyü cümle kibâr-ı kübbâr tefâhür kesb ederler. Hakkâ kim ba'zı sarâyda ikişer üçer hammâm vardır. Gerçi bir küçük şehir görünür, ammâ sekiz aded dere ve depe ve dağ ve bayır ve deşt ve püşteler üzre birbiri üzre üçer dörder kat sarâyılar ve gayrı ağıniyâ hâneleridir kim cümlesinin revzenleri cânib-i şarka ve şimâle nâzır dağlara yamanmış birbirinden âlî ve havâdâr ve kârgîr binâ büyü-tü ra'nâlardır. Cümle kiremit ile mestûr la'lgûn reng bir şehr-i bî-ceng, belde-i mu'azzam, şehr-i garîb ü acîbdır, lâkin aşâğı şehir etrâfında varoş hisârı yokdur, ammâ her tarafında tedrîbe kapuları vardır. celâlî ve cemâlîden mahfuzdur.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, *age*, c. V, s. 37.

*bâzâr-ı hüsnüdür. Gerçi bu şehir bir dereli ve depeli zemîne vâki' olmuştur, ammâ gâyetü'l-gâye ma'mûr [u] âbâdân olduğundan çârsû-yı bâzârı ol kadar müzeyyen ve ma'mûrdur kim gûyâ bu şehrin cümle esvâk-ı sultânîsi Haleb şehri ve Bursa şehri çârsûları gibi gâyet tertîb üzre tekellüflü binâ olunmuştur. Ve Tahta'l-kal'a nâm çârsûsı gâyet izdihâm ve imârdır. Cümle (---) aded mîrî kahvehâne-i ma'mûr u müzeyyenleri var. Bir mağmûm âdem kahvelerine varsa def'-i gam eder, zîrâ her kahvehânedede gûnâ-gûn sâz u sûz ve Hüseyin Baykara fasılları olur kim hukemâ kavlince âdem def'-i gam eder ve her bir kahvehânedede kıssahân ve hânendegân ve mutribân ve şu'arâ-yı gazelhân ve sâ'ir erbâb-ı ma'ârifân mâl-â-mâldır ve sarrâchânesi ve gazzâzhânesi ve haffâfhânesi ve attâr çârsûsu gâyet pâk u müzeyyendir.*²⁶²

2.9.4. Anadolu Ticaretin Dağılma Noktası Tokat Kervansaray ve Hanları

1631 yılında ilk seyahatine başlamış olan, yüzyılın en büyük seyyahlarından tüccar Jean Baptiste Tavernier'in 1676'da ilk baskısı yayınlanan Tavernier Seyahatnamesi'nde, bu dönemde Karadeniz halkının günlük hayatıyla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. 1632 tarihinde İstanbul'dan çıkıp Amasya, Tokat, Turhal ve Erzurum üzerinden İsfahan'a geçen seyyah, Tokat'ın ticaret yollarının kesişme noktası olduğunu belirtmiştir. Tavernier, Tokat'a Diyarbakır'dan, İran'dan, Bağdat'tan, İstanbul'dan, İzmir'den ve Sinop'tan gelen kervanların diğer şehirlere buradan gittiğini söylemiştir.²⁶³

Tokat'ın ticaret yolları üzerinde bulunması, şehir ileri gelenlerinin gelirlerini artırmasında etkili olmuştur. Evliya Çelebi, Tokat kervansaraylarında kimseye minnet etmeden gelen geçenlerin kalabileceğini söylemiştir.²⁶⁴ Bunun yanında, XVII. yüzyılda Tokat şehrini ziyaret eden Jean-Baptiste Tavernier, kentin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu ve bu şehrin yol güzergahı üzerinde kullanışlı kervansaraylarının bulunduğunu, ayrıca şehirde nüfusun fazla olmasına rağmen hayat pahalılığının bulunmadığını söylemiştir. Tokat, her ne kadar deniz ticaretinin aktif

²⁶² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, s. 36 – 37.

²⁶³ Süreyya Eroğlu, Alev Direr Akhan, "Seyahatnamelerde Tokat," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 261.

²⁶⁴ "Cümle (---) aded mihmânâne-i bî-minnet kâr-bândır. Evvelâ (---) (---) (---) (---) (---) (---)", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. V, s. 36.

olduğu bir şehir olmasa da kara ticaretinin geçtiği yol güzergahının uğrak noktalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evliya Çelebi, ayrıca Tokat şehri hanlarının isimlerinden ve bunların bazılarının kimlere ait olduğundan da bahsetmiştir.²⁶⁵ Bu hanlardan bir tanesi Düğmeciler Çarşısı'nda bulunan Taş Han'dır. Hem ticari hem de sosyal hayatın merkezi olan Taş Han, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Taş Han, büyük bir avluya sahiptir. Ünlü seyyah, 1631 yılında yapılan bu han için kale gibi sağlam bir han olduğunu söylemiştir. Bunun yanında, diğer bir han da yeniçeri serdarına ait olan Fazlı Beşe Hanı ve Atmeydanına yakın Abdurrahman Beşe Han'ı, Çelebi'nin bahsettiği diğer iki handır. Tokat'ta, bunların yanında Vartanoğlu adında bir Ermeni'nin yaptırmış olduğu ve bütün Acem tüccarlarının konakladığı başka bir han da vardır. Günümüzde, varlığını sürdüren hanlardan bir diğeri de Sulu Han'dır. 1957 yılında restore edilen hanın kitabesi olmadığından, kaç yılında yapıldığı bilinmemektedir. Bugün, burası belediye tarafından aşevi olarak kullanılmaktadır.

Evliya Çelebi, bunların dışında Kapan Han, Kebeciler Hanı, Nazır Han, Kadı Han, Müfti Han, Yeni Han, Sarı Ağa Han, Kibleli Paşa Hanı, İpşir Paşa Mihmanhanesi ve Çakır Hanı adında başka hanlardan da bahsetmiştir. Bu hanların isimlerini saydıktan sonra, 1,5 satır boşluk bırakmıştır. Bu boşluk, bunlardan başka hanların da olduğunu düşündürmektedir, Tokat şehrinin gelen geçen tüccarlarının eksik olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, muhakkak ki buradan gelen geçen bu tüccarlar şehrin ileri gelenleri ile ilişkiler kurup ticaret yapmıştır. Her ne kadar, âyanın güçlenmesinde toprak elde etmeleri ya da halktan gayrimeşru yollara başvurarak kazanç elde ederek servet biriktirmeleri söz konusuysa da buradan geçen ticaret yolu da âyan ve eşrâfın para kazanmasında büyük bir etkiye sahiptir. Âyan ve eşrâflar, her ne kadar para

²⁶⁵ “Cümle (---) aded kal'a-misâl kârgîr kubâblar ile mebnî hân-ı metînlerdir.

Evvelâ Düğmeciler Çârşüsunda **Taş hân**. Cümle kârgîr kubâblar ile mebnî kal'a-misâl bir hân-ı kadîmdir. Her gece tabl çalınır. (---) (---) hayrâtıdır.

Ve yeniçeri serdârı **Fazlı Beşe hânı** ve Atbâzârı'nda **Abdurrahman Beşe hânı** ve **Vartan oğlu nâm** bir Ermeni bir hân inşâ etmişdir kim cümle Acem sevdâgerânı anda mihmân olurlar.

Ve **Kapan hânı** ve **Kebeciler hânı** Bitbâzârı'na karîbdir ve Mutâfçılar içinde **Nâzır hânı** ve gazzâz-lara karîb **Kadı hânı** ve sarrâchâne kurbunda **Sulu hân** ve boyacılar kurbunda **Sarı Ağa hânı** ve Pervâne hammâmı kurbunda **Müftî hânı** ve **Yeni hân** etrâfında yetmiş altı aded kârgîr kemer binâli dükkânlar ile mebnî kal'a-misâl bir hân-ı cedîddir. Ve **Kibleli Paşa vekâlesi** gâyet ma'mûrdur ve **İpşir Paşa mihmânhanesi** çârşû meydânındadır ve Çark Bınarı yanında **Çark hânı** ve

..... (1.5 satır boş).....

Bu mezkûr vekâlelerden ziyâde vardır, ammâ meşhûr bunlardır.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 36.

kazanmak için bu ortamı kullansa da ticari zekâları olan bu kişiler kazançlarını doğru yerlere yatırım yaparak da güçlenmişlerdir. Nitekim bu dönemde âyan ve eşrâf belli ki sadece gayrimeşru yoldan değil ticaret ile de zenginleşmiştir. Âyan ve eşrâfın bugüne kadar sayılan bazı genel sebeplerden ziyade kendi bireysel becerileri ve aynı zamanda buldukları coğrafyanın şartları onların zenginleşmesine sebep olan etkenler arasındadır. Bu nedenle, her âyan ailesinin her üyesinin karakteri dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartları o dönem içinde incelenmelidir.

Tokat şehrinde imal edilen ürünler ve seyyahımızın bahsettiği bazı iş kolları²⁶⁶ da âyan ve eşrâfın zenginleşmesine muhakkak ki katkı sağlamıştır. Bu iş kollarından ikisi de beyaz pembe bez ve cam taşı imalatçılığıdır. Seyyah, bunların diyâr-ı Lohar'da bile yapılmadığını ve altın gibi parladığını söylemiştir. Bunun yanında, yorgan yüzleri, renkli perdeleri, karlı işlerinden sahan ve tencerelerdir. Çelebi, bu tencere ve sahanların Kastamonu, Belgrad ve Bosna'da yapılma ihtimalinin bulunmadığını belirtmiştir. Evliya Çelebi, bu bilgilerden sonra yine boşluk bırakmıştır. Bu boşluk Tokat'ta bunun gibi daha başka da iş alanlarının olduğunu göstermektedir. Nitekim Çelebi Tokat halkını üç kısma ayırmış bunların ilkinin voyvodaya tabi hizmet ehli halk; ikincisi, ulema, suleha, şeyh ve cihet ehli; son kısım ise zengin tüccar ve bu sınıfın çoğunun bağcı, çiftçi ve sanat erbabı olduğu bilgisini de vermiştir.²⁶⁷

Evliya Çelebi, Tokat şehrinin bağlarından da bahsetmiştir. Bunun yanında, bu şehir zenginlerinin fakirleri kolladığı, hayır işleri yaptığı, (cami, çeşme vb.) ayrıca yapıların sağlam yapılması için mühendislerin ellerinden geldiği kadar çalıştıklarından da bahsetmiştir.²⁶⁸

²⁶⁶ “*Der-beyân-ı memdûhât-ı kâr-ı ahâlî-i şehri Tokat: Evvelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr-ı Lahor'da yapılmaz. Gûyâ altun gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yokdur, zîrâ cümle âvânisi kalemkâr işi savatlıdır. (---) (---) (---) (---) (---)*”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. V, s. 39.

²⁶⁷ “*Der-ayân-ı kâr [u] kîsb-i ricâlât-ı Tokat: Ev-velâ bir fırkası voyvadaya tâbi ehl-i hizmet âvândır. Ve bir zümresi ulemâ ve sulehâ ve meşâyih ve ehl-i cihetdir. Bir zümresinin ekseri ankâ tüccârdır ve bir sınıfının çoğu bâğbân u dihkân ve ehl-i sanâyi'âtdır.*”, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *age*, c. V, s. 39.

²⁶⁸ “*Evvelâ bu şehri hoş-havânın her tarafda cânib-i erba'asında olan hadika-i bostânlar ve bâğ-ı gülis-tânlar içre câri âb-ı revânları var kim her bir enhâr-ı zülâlin sâhilinde İremzâtü'l-imâd misilli ravza-i Rıdvânlarda bülbüllerin nâliş [ü] efgân-ı hoş-nevâhân-lığı âdeme rûh-efzâ safâ verir ve cemî'i fevâkihâtı eyle ter ü tâze ve âbdârdır kim sâ'ir büleydelere meyve-i gûnâ-gûnlarından hedâyâ götürürler. Henüz letâfet ve halâveti bâkî olup birkaç günde lezzetine tagayyür gelmeyüp yine halâveti bâkîdir. Ve her bâğda birer gûne kasr ve havz ve fîskıyye vü fevvâreler ile ârâste ve eşcâr-ı gûnâ-gûnlar ile pîrâste olup cemî'i halkı ehl-i zevk ve ehl-i şevk muhibb-i garibü'd-diyâr kimesnelerdir kim gull [u]*

Evliya Çelebi'nin Tokat şehriyle ilgili verdiği bilgilerden yola çıkarak, bu şehirde âyan ve eşrâfın güç kazanmak için ticareti ellerinde tutmak zorunda olduğunu, bunun için de kervansaray, han gibi ticaret merkezleri ile iç içe oldukları söylemek mümkündür. Nitekim Karadeniz'e kıyısı olmayan bu şehirde her ne kadar deniz ticareti etkin olmasa da Bursa, Edirne, İstanbul üzerinden batıya giden ya da Sinop'tan Suğdak Limanı'na oradan da Rusya veya batıya gidecek olan tüccarların uğrak noktası olmasından dolayı bu şehirde, kara ticaretinin etkin olduğu söylenebilir. Tokat'ta bulunan ve Çelebi'nin isimlerini verdiği kervansaraylar ve hanlar, bunun en net kanıtıdır. Eğer ticaret bu kadar etkin olmasaydı bu denli kervansaraylar kurulmazdı.

gışdan berî ve her şeyden ârî deryâ-dil halûk ve halîm ü selîm âdemlerdir. Herkese hüsn-i zan edüp ekseriyyâ bâ-zergân olduklarından herkes ile hüsn-i ülfet ederler. Ve hayrât u hasenât ve imârât binâ etmeğe mâyil-lerdir. Her câmi' ve sarây ve imâretleri ol kadar metîn ve müstahsen etdirirler kim hâne-i bî-minnetlerine ve cevâmi'-i latîflerine âdem girse hayrân olur.

Bu şehrin binâlarında olan letâfet ve zerâfet meğer Haleb şehrinde ola. üstâd-ı mühendisler var makdûrların sarf edüp ol bennâ-yı bâniler bu şehir binâların Amasiyye şehri binâlarından musanna' olmak üzere tasarruflar ve mukarnas ve medîne ve kilviler etmişler kim atlas bukalemûn gerdiş-i devvârda böyle kârgerliği bir mi'mâr-ı selef etmemiş-lerdir, zirâ bu şehir ahâlileri gâyetü'l-gâye ankâ kimesneler olmağile hayrâta sâ'î olup var makdûrların hasbeten lillâh imâret ederler.

Ol ecilden bu şehir gündün güne sevâd-ı mu'azzam olmadadır. Hattâ seyyâhân-ı berr [ü] bihâr içre bu rüy-ı arzda ekâlîm-i seb'a add olunduğu gibi bu şehir-i Tokat bilâd-ı seb'adandır.

Evvelâ Mısır ve Bağdâd'dan mâ'adâ şâm ve Haleb ve Ayıntâb ve Diyârbekir ve Tire ve Mağnisa ve İzmir'dir. Sekizinci şehir-i azîm bu medîne-i Tokat'dır. Ammehullâh,

Ve bu şehrin zemîni bir vâsi'atü'l-aktâr ve rahî-satü'l-eş'âr bir dâr [u] diyârdır. Deyyâr mânendi yokdur. Hemîşe edîm-i arzı ma'mûr ve dükeli zamân ahâlîsi mesrûr her tarafda buk'a-i ma'bedhâneleri hûb ve hâk-i amber-pâki beyne'l-ünâs mergûb, halkının mâh sâl bi'l-guduvvi ve'l-âsâl ni'metleri firâvân ve her yanada uyûn-ı zülâlleri cârî ve revân bir şehir-i âbâdândır. Ve hâlâ du'â-i hayr-ı berekât-ı Sultân-ı Horasan Hacı Bektaş Velî ile bu şehir-i kadîm mecma'-ı ulemâ ve menba'-ı fuzalâ ve mesken-i şu'arâdır ve ulemâsı çokluk ilm-i felsefiyyâta mukayyed değillerdir. Ancak ilm-i hadîs ve ilm-i fıkah ve ilm-i ferâ'iz görürler. Cümlesi mezheb-i Nu'man ibn Sâbit'de sâbit-kademlerdir ve cümle pâk i'tikad ve mü'min ve muvâhhid ve sâhib-i vera' ehl-i takvâ kimesnelerdir.

Bây u gedâsının ni'metleri âyende vü revendeye mebzûldür. En ednâ mertebe kimesneleri ve âlüfte vü âşüfte add olunan kimesneleri bile sâhib-i kanâ'at olup ni'metin yalnız yemezlerdir, zirâ bi-emrillâhi Te'âlâ halkı "Yâ Gâni" ismine mazhar olduklarından ol sıfat ile muttasıf olmuşlardır.", Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. V, s.. 40.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde bir bölgenin ya da bir toplumun ileri gelenleri olarak adlandırılan ve âyan, eşrâf, kibâr gibi tabirlerle ifade edilen devlet ve halk arasındaki iletişimi sağlayan bu kişilerin Selçuklu Devleti'nde de reis kelimesi ile ifade edildiği görülmektedir. Selçuklu, Osmanlı ya da başka toplumlarda hatta günümüzde de bu tür kişilerin varlığından söz etmek mümkündür. Nitekim her toplumun önde gelenleri, itibar sahipleri muhakkak vardır. Bir toplumda itibarlı olmayı sağlayan en önemli etken de hiç şüphesiz maddi açıdan güçlü olmaktır. Osmanlı klasik dönem âyanı ile 1750'li yıllardan sonra kendini göstermeye başlayan âyan arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılığı ortaya koyan en büyük etken de belli ki almış oldukları yetkililerdir. Klasik dönemde almadıkları ya da alamadıkları yetkileri daha sonraki tarihlerde devletin yaşadığı sosyal, siyasi ve ekonomik unsurlarda meydana gelen bazı olumsuz etkilerle elde etmeye başlamışlardır.

Osmanlı merkezden atamış olduğu kadı, naip, beylerbeyi, sancakbeyi gibi görevlileri muhatap olarak alırken birçok arşiv belgesinde bunlara şehir âyanı demesinin yanında halkın içinden çıkan zengin, sözüne itibar edilir ve iş bitirebilecek kabiliyete sahip kişileri de âyan ve eşrâf olarak saymıştır.

Âyan ve eşrâf, Evliya Çelebi'ye göre yaşadıkları bölgede yararlı işler yapan kişilerdir. Nabi'nin oğluna verdiği öğütlerde bahsettiği âyan profilinin aksine Evliya Çelebi, bu kişilerin ahlaklı kişiler olduklarını vurgulamıştır. Evliya Çelebi'nin âyan ve eşrâf hakkında iyimser bir tablo çizmesinin en önemli sebeplerinden birisi belli ki bu kişilerin seyyahımıza gittiği şehirlerde yardımcı olmalarıdır. Evliya Çelebi gittiği birçok yerde ileri gelenler tarafından karşılanmış, konaklarında ağırlanmış ve hatta şehrin çıkışına kadar eşlik edilerek uğurlanmıştır. Evliya Çelebi, ayrıca bu kişilerden şehir hakkında bilgi de almıştır. Evliya Çelebi zaman zaman bu kişilerden velinimetimiz olarak da bahsetmiştir. Evliya Çelebi'nin bu kişiler arasında muhakkak sevmedikleri de olmuştur. Fakat seyyah muhtemelen sevmediği kişilere

seyahatnamesinde yer verme gereği duymamıştır. Ayrıca eşrâf-ı âyan, ya da kibâr-ı âyan gibi başlıklar atarak önde gelen, sevilen ve sayılan âyanın isimlerini yazdığını belirtmiştir.

Osmanlı'nın içinden çıkan bu sosyolojik zümrenin kökenini incelemek oldukça zordur. Bu konunun araştırılmasını zorlaştıran en önemli etkenlerden biri ise şehir ileri gelenlerinin ne gibi faaliyetlerde bulduklarına tam olarak ulaşamıyor olmamızdır. Arşiv belgeleri ya da dönemin kroniklerinin bu kişilerden sadece isim olarak bahsetmesi, konunun özüne inilmesini engellemektedir. Bunun yanında arşiv belgelerinde yer verilen isimler de genellikle XVIII. yüzyıl sonrasına ait kişilerdir. Bu tarihten öncesine ait âyan ve eşrafın, nadir olarak isminin verilerek muhatap alındığı görülmektedir. Osmanlı klasik döneminde bu kişiler hakkında bilgi toplayabileceğimiz en önemli kaynaklar kadı sicilleri ve şikayet defterleri olarak görülmektedir. Bunun yanında şikayet defterlerinde, dosya usulü evrak kayıtlarında ve mühimme defterlerinde geçen isimlerin daha detaylı bir şekilde çalışılması konunun açıklığa kavuşturulması için önemlidir. Fakat bu kaynaklarda dahi yeterli derecede bilgiye ulaşmak oldukça zordur. Nitekim bu kaynaklar yukarıda bahsettiğimiz faaliyetler hakkında çok fazla bilgi içermeyebilir. Elimizde bu kişilerin hangi işlerle uğraştıklarına, ne kadar kazandıklarına, aralarındaki ticari antlaşmalara dair bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi'nin Giresun âyanının Trabzon'a gidecek olan yolculara at kiraladığından bahsetmesinden yola çıkarak bu kişilerin her türlü ticari faaliyet içinde yer aldıkları yorumunu yapabiliyoruz.

Osmanlı arşiv belgelerinde âyan isimlerine çok fazla ulaşmasak da âyana verilen görevler, yaptıkları bazı önemli faaliyetler ile bazı âyan ve eşrâf isimlerine şer'iyeye sicillerinden ve taşraya gönderilen fermanlardan elde edilen bilgilerden çok az da olsa sonuçlara varabiliyoruz. Özellikle şer'iyeye sicillerinde şühûdü'l hal içerisinde yer alan kişilerin bu anlamda incelenmesi konunun açıklığa kavuşturulması bakımından oldukça önemlidir. Osmanlı tarihi açısından âyanlıklarla ilişkisi kurulsun ya da kurulmasın şuhudu'l hal içerisinde bulunan kişilerin toplumsal açıdan önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Bu oluşum ne yazık ki tarihçiler tarafından çok fazla değer görmemiştir. Osmanlı adalet sistemi içerisinde yer alan bu kişilerin bölge ileri gelenlerinden oluşması aslında âyan ve eşrâf dediğimiz bu kişilerin sadece ekonomik olarak değil adaleti gözeterek de devlete ve topluma yarar sağladıklarını göstermektedir.

Evliya Çelebi'nin âyan ve eşrâfin içinde saymış olduğu bazı isimlere de şer'iyeye sicillerinde rastlamak mümkündür. Evliya Çelebi'nin Amasya'da bahsetmiş olduğu Helvacı Mehmet Ağa'yı bu kişilere örnek göstermek mümkündür. Evliya Çelebi'nin yazmış olduğu seyahat kitabından Helvacı Mehmet Ağa gibi başka örnekler vermek de mümkündür. Fakat şu da bir gerçek ki Evliya Çelebi'nin verdiği isimlerle aynı tarihlere rastlamasına rağmen sicillerde geçen isimler aynı kişiler olmayabilir. Şühûdü'l hal²⁶⁹ oluşumunun nasıl bir görevinin olduğu da bu konunun aydınlatılmasında önemli bir yere sahip olabilir.

Âyan ve eşrâfin bunun yanında şehrin imar faaliyetlerini de üstlendikleri görülmektedir. Bu kişiler kale, köprü, cami, çeşme gibi yapıları yaparak halkın ve devletin nezdinde itibar kazanmaya çalışmaktadırlar. İster devlete ve halka iyi görünmek için olsun ister gerçekten topluma yardımcı olmak için olsun, bu durum âyan ve eşrâfin buldukları şehre yapmış oldukları imar faaliyetleri gerçeğini değiştirmemektedir. Osmanlı klasik döneminde bu zor görevi yerine getiren âyan ve eşrâf bu şekilde buldukları şehrin imar faaliyetlerine katkıda bulunmaktadırlar. Şehir ileri gelenlerinin bu tür imar faaliyetlerinde bulduklarına dair elimizde maalesef yeterince arşiv belgesi ya da döneme ait yazma eserleri bulunmamaktadır. Bu konuda elimizde bulunan ve doğruluğunu tam olarak ortaya koyamadığımız bazı bilgilerden yola çıkarak birtakım varsayımlarla bu yorumu yapabiliyoruz.

Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerde yaşayan ileri gelenlerin, özellikle deniz ticaretinde etkin oldukları görülmektedir. Kereste ve boya temini ile başlayan bu görev zamanla gemi yapım işini üzerine almalarına zemin hazırlamıştır. 23 Temmuz 1650 tarihinde Sinop, Samsun, Bartın ve Varna'da gemi yapım işi için gönderilen fermanlar bölge ileri gelenlerinin kaderini değiştirmeye başlamıştır. Nitekim bu görevi yerine getirmeye çalışanların fazla zamanları yoktu. Çünkü Girit'e gönderilmesi gereken kadırgaların bir an önce yapılması gerekiyordu. Fakat

²⁶⁹ Bu şühûdü'l-hâli, Batı yargılama usulündeki jüriye benzetilenler de olmuştur. Hatta bu jüri üyelerinin, beldenin tanınmış simaları arasından seçildiği dile getirilmiştir. Ayrıca, şühûdü'l-hâl başlığı altında kaydedilen isimler üzerinde yapılacak araştırmaların, sosyal tarih açısından zengin malzeme derlenmesine olanak hazırlayacağı da, bu konuya eğilenlerin ortak kanaati haline gelmiştir. Böyle olmakla birlikte konu, ayrıntılı bir biçimde ele alınarak bütün boyutlarıyla irdelenmemiştir. Onun için de niteliğine ilişkin düşünceler, daha geniş çerçeveli çalışmalarda, kısa değinmelerden öteye gitmemiştir. Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilgi*, 44, Ankara, 2008, s. 25-26.

yapılan gemiler denize indirilince su alınca, bu görevi daha sonraki tarihlerde İlhan Ekinci'nin de bahsetmiş olduğu gibi âyanlar yapmaya başladılar.

Osmanlı ileri gelenleri kendilerini halktan farklı bir konumda görmektedirler. Tokat şehri ileri gelenlerinin halktan ayrı mahallelerde oturmaları veya kendilerine ait büyük konaklara sahip olmaları bunun en net göstergesidir. Bunun aksini düşünmek oldukça zordur. Nitekim ekonomik olarak zengin olan bu kişilerin normal evlerde oturması veya halkın içinde yer alması günümüzde olduğu gibi o dönem için de düşünülemez.

Osmanlı toplumu içerisinde yer alan bu varlıklı kişiler şehrin ticari faaliyetleri ile de yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır. Özellikle Karadeniz özelinde baktığımız zaman ticari faaliyetlerden uzak kalmaları düşünülemez. Fakat bunu tam olarak kanıtlamak ve bu konuda ortaya arşiv belgeleri ile dönemin yazma eserlerinden somut örnekler vermek oldukça zordur. Evliya Çelebi ve Nabi gibi kişilerin eserlerinden yola çıkarak bu kişiler hakkında genellemeler yapabiliyoruz. Bu durum konuyu mikro tarih anlayışıyla incelememizi zorlaştırmaktadır. Özellikle Nabi'nin âyana bakışı ile Evliya Çelebi'nin âyana bakışı birbirinin tam zıttıdır.

Evliya Çelebi'nin eserini ele alarak açıklığa kavuşturmayı planladığımız bu konuyu her ne kadar arşiv belgeleri ile desteklemeye çalışsak da bulabildiğimiz bilgiler bir yerden sonra ilerlememizi engellemektedir. Özellikle seyyahın verdiği isimlerin bazılarının karşılığını şer'iyeye sicillerinde bulmamız belki de bu tezin en önemli adımıydı. Fakat yine de doğruluğundan tam olarak emin olmamız oldukça güçtür. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin doğruluğuna inanmak şu an için bizi bir yerde tutsa da gelecekte yapılacak çalışmalarla üzerinde çalıştığımız konu daha somut bir hale gelecektir.

İnsanın çok yönlü bir varlık olduğunu düşündüğümüz zaman bu tür kalıplaşmış ifadeler yerine tek bir âyan üzerinden konuyu açıklamak oldukça faydalı olacaktır. Bu kişinin, yaşadığı olaylar karşısında verdiği tepkileri psikolojik olarak değerlendirmek, devlete ve halka karşı olan tutumunu yaşamış olduğu olaylarla açıklamak, konuya yeni bir ivme kazandıracaktır. Ne yazık ki erken dönemler için bu tarz net bilgilere sahip olduğumuz bir âyanın varlığından bahsedemiyoruz. Evliya Çelebi'nin böyle bir kişiden ayrıntılı bir şekilde bahsetmemiş olması da bizi hayal kırıklığına uğrattı. Teze

başlamadan önce böyle bir bilgiyi verdiği umudunu taşısak da yazım aşamasında böyle bir bilgiye rastlamadık.

Osmanlı taşrasında hüküm süren ve devlet görevlisi olmayan bu varlıklı insanları bir cümleyle tanımlamak doğru olacaktır. Âyan ve eşrâf, zengin, devlete yardımcı olmaya çalışan, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden, yaşadığı bölgedeki ticarete aktif rol oynayarak yönlendiren, daha çok kazanmayı ilke edinen, kendini toplumdan soyutlayarak ayrı mahalle ve konaklarda yaşayan, halkın gittiği hamamlar yerine kendi konaklarında hamamları olan, yeri geldiğinde halk için imar faaliyetlerinde bulunarak halkın sıkıntılarına çare olan, evlilikleri daha çok kendi aralarında yapmaya çalışan, buldukları şehrin zenginleşmesine katkı sağlayan ve Nabi'nin de vurguladığı gibi tüm bunları yaparken rüşvet almaktan çekinmeyen kişilerin de içerisinde bulunduğu kişilerdir. Osmanlı taşrasında yaşayan her âyan birey olarak diğerinden farklıdır. Her birinin olaylar karşısındaki tavrı, geçim kaynağı, devlete ve halka olan bakışının birbirleriyle aynı olması düşünülemez. Bugüne kadar âyanlarla ilgili çalışmalarda klişe genellemelerin yapılması, bu kişilerin aynıymış gibi gösterilerek belli bir kalıba sokulması doğru bir yaklaşım değildir.

TABLOLAR

Tablo 1 Anadolu Tablo 1 Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri

ŞEHİR	ANADOLU ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ İSİMLERİ
BURSA	<p>Evsâf-ı a'yân [u] kibâr, e'imme ve hutebâ ve meşâyih-ı ızâm (2.5 satır boş)²⁷⁰ Evliya Çelebi, bu şekilde bir başlık atmış olsa da başlıktan sonra hiçbir isim saymamıştır.</p>
TRABZON	<p>Evsâf-ı kibâr [u] a'yân-ı Tarabefzûn: Vilayet Valisi, Ketenci Ömer Paşa ve iki oğlu Mehmed Paşa ibn Ketenci Ömer Paşa ve Bâkî Paşa ibn Ketenci Ömer Paşa Trabzon şehrinde Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu isimlerdir. Evliya Çelebi, Ketenci Ömer Paşa'yı babasının oğulluğu olarak tanıtmış ve Trabzon'a gelmesinde bu kişinin etkisi olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca zaman zaman iki oğlundan da sefere giderken bahsettiği yerler olmuştur.²⁷¹ Evliya Çelebi, Trabzon halkını yedi kısma ayırarak incelemiştir. Bunların en üst tabakası âyan-ı kibâr, bey ve beyzadelerdir demiştir.²⁷²</p>
AMASYA	<p>Der-sitâyiş-i a'yân [u] eşraf [u] kibâr: Bu şehirde ismi sayılanlar; Hacı Paşazâde, Bekir Beğ, Kethüdâyeri Kuloğlu Mehmed Ağa, Kethüdâyeri Gazanfer Ağa, Ferrûh Ağa, Bâkî Paşa Rıdvân Ağası, Çerkes Alî Ağa, Uzun Alî Ağa, Kâfir Murâd Ağa, Helvacı Mehmed Ağa, kardeşi Deli Yûsuf Ağa, Kadızâde Mehmed Ağa, Gürcî Alî Beğ, Sarı Alî Beğ'dir.²⁷³</p>
ILGIN KASABASI	<p>İlgın şehrinde, Melek Ahmed Paşa'nın ağalarından Kefeli İbrâhîm Ağa, Ramazân Ağa ve Melekli Kadızâde İbrâhîm Çelebi, Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu isimlerdir.²⁷⁴</p>
KONYA	<p>Evsâf-ı kibâr [u] eşraf [u] a'yân: Hazret-i Mevlânâzâde Halîm Çelebi, Evliya Çelebi'nin konya şehrinde verdiği tek isimdir. İsminden de anlaşıldığı kadarıyla bu kişi²⁷⁵</p>
MARAŞ	<p>Esmâ-i a'yân-ı recul-i Türkmân: Elemşâh, Kılıçalp, Dişbudak, Korkut, Boğaalp, Musladin, Yezîd, Mezîd, Mevzûd, Merden ve Seyfalî²⁷⁶</p>

²⁷⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 22

²⁷¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 49

²⁷² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 52

²⁷³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. II, s. 96

²⁷⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 15

²⁷⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 19

²⁷⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *age*, c. III, s. 101

	Evliya Çelebi'nin burada sayımı olduğu isimler başlıktan da görüldüğü gibi Türkmenlerin ileri gelenlerinin isimleridir. Âyan kelimesi Türkmen ileri gelenlerinin ileri gelenlerini ifade etmek için kullanılmıştır.
KAYSERİ	Ta'rif-i kibâr [u] eşrâf [u] a'yân: Dilâverpaşazâde Murâd Paşa, Müftî Efendi, Nakîbü'l-eşrâf Efendi, Alî Çavuş, Çiğdelizâde, Akkaş Ağa, Kamışcızâde, Mûsâ Efendi, sâdât-ı kirâmdan müftî-i sâbık Kamışcızâde, Mulaylı Alî Ağa ve Hüseyin Efendizâde evliya çelebi'nin vermiş olduğu isimler arasındadır. ²⁷⁷
AKSARAY	Kibâr [u] eşrâf [ü] a'yân: (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ²⁷⁸
DARENDE KALESİ	Evliya Çelebi burada âyan olarak tanıtmış olduğu şeyhoğlu ile üç gün sohbet ettiklerini söylemiştir. ²⁷⁹
SİVAS	Der-beyân-ı ulemâ ü sulehâ-yı meşâyih [ü] eşrâf-ı a'yân : eş-şeyh Hazret-i Arpacızâde, Bekir Efendi, Abaza Deli Dilâver Ağa, Koca Alî Ağa, Selâm Çelebi, el-Hac Kerîm Çavuşzâde, Nusaf Ağa'ya Ömer beğzâde derler, Müftî Ahmed Efendi ve Sivasî şeyhi Evliya Çelebi'nin Sivas şehrinde saydığı isimlerdir. ²⁸⁰
ELAZIĞ HARPUT	Esmâ-yı â'yân [u] kibâr-ı Harbît: Küçük Köseler, Hüseyinhanoğulları, Çavuşkarındaşoğulları, Münziroğulları hanedan sahibi kişilerdir. ²⁸¹
ÇORLU	Evliya Çelebi, şemsizâde Çelebi, Alîmî Efendiler, İbrî Efendi, Balı Efendi, Serdâr Alî Beşe, Arabacızâde isimlerini vermiştir. ²⁸²
EDİRNE	Der-ta'rif-i esmâ-i eşrâf [u] a'yân: Koca Kırkayak Sinân Paşa ve Küçük Sinân Ağa. ²⁸³ Evliya Çelebi, Edirne'de yaşayanların çoğunun âyan-ı kibâr olduğunu bunların samur kürk giydiklerini söylemiştir. ²⁸⁴
MALATYA	Evsâf-ı kibâr-ı eşrâf [u] a'yân: Melek Ahmed Paşalı Emîn Bektaş Ağa hânedân sahibidir. ²⁸⁵ Evliya Çelebi, Bektaş Ağa isminde bir de mescid bulunduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi erkeklerin isimlerini sayarken de Bekir Ağa isminin vermiştir. ²⁸⁶
DİYARBAKIR	Der-beyân-ı esmâ-i kibâr-ı a'yân

²⁷⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 106

²⁷⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 114.

²⁷⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 116.

²⁸⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 121.

²⁸¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 132.

²⁸² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 167.

²⁸³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 254.

²⁸⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 338.

²⁸⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 14.

²⁸⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 14.

	Rûznâmecî Hüseyin Efendi, Kaya Çelebi, Hacı Mûsâ Ağa, Şeyhzâde İsmâ'îl Çelebi, Bezîkiöğlü, Nakîb Efendi, Osmân Paşazâdeler, Kudde Kethudâ Mehemmed Çelebisi ve Deli İmâm Efendi Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu isimlerdir. ²⁸⁷ Evliya Çelebi, Ruznameci Hüseyin Efendi, Kaya Çelebi ve Hacı Musa'nın birer sarayının olduğun da bahsetmiştir.
BİTLİS	Müşerref olduğumuz ihvân u yârân: Arab Halîl Ağa, Çâker Ağa, Şeref Hân hatibi, Maktûl Haydar Kethudâ kardeşi, İslâm Ağa, Selmân Ağa, Menteş Ağa Evliya Çelebi'nin müşerref olduğu kişilerdir. Bu kişileden Arap Halil Ağa'nın bir tane sarayı olduğundan da bahsetmiştir. ²⁸⁸
VAN	Evliya Çelebi, müşerref olduğu dostlar içerisinde evvelâ velî-ni' metimiz Mallı Kaya Çelebi, kardei Çelebi, Hadım Ca'fer Ağa, Kulağası Hüseyin Ağa ve oğullarını saymıştır. ²⁸⁹
SİİRT	Kibâr-ı eşrâf [u] a'yân: (4/3 satır boş)..... ²⁹⁰
TOKAT	Esmâ-i kibâr-ı eşrâf [u] a'yân: (1.5 satır boş)..... Tanıştığımız dostlar: (1.5 satır boş)..... ²⁹¹ Evliya Çelebi başlık atsa da isim vermemiştir.
MİHALIÇ	Esmâ-i a'yân-ı kibardan: Evliya Çelebi, Fireng (---) Ağa ismini vermiş fakat daha sonra boşluk bırakmıştır. Evlia Çelebi çok iyi Türkçe konuştuklarını söylemiştir. ²⁹²
GELİBOLU KALESİ	Der-zikr-i eşrâf [u] a'yân-ı kübbârân: Gümrük Emîni Seydî Alî Çelebi ve Pârsâ Çelebi (---) (---) (---) (---) (---) Müşerref olduğumuz ihvânân: (3/4 satır boş)..... ²⁹³ Evliya Çelebi bu isimleri vermiştir. Fakat daha sonra boşluk bırakmıştır.
EDİRNE KEŞAN	Evliya Çelebi, Mehemmed Ağa, Ca'fer Ağa ve İsmâ'îl Ağa isimlerini vermiştir. ²⁹⁴
UŞAK	Cıgan Hasan ve Çavuşzâde Hüseyin Ağa Uşak âyanlarıdır. ²⁹⁵

²⁸⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. IV, s. 29

²⁸⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. IV, s. 66

²⁸⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. IV, s. 121

²⁹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 5

²⁹¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 38

²⁹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 114

²⁹³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 159

²⁹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 164

²⁹⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. X, s. 23

GERMİYAN KALESİ	Evliya Çelebi, Azmîzâde Çelebi, Sâ'îlî Çelebi, Azmîzâde Çelebi, Murâd Ağa, Beğzâde Yûsuf Ağa, Beğ Efendi, silihdâr sipâhî halifesi Gedüslü Mehemmed Efendi pederi Mustafâ Ağa, vilayet âyanı olarak verilmiştir. ²⁹⁶
İZMİR	Evliya Çelebi hanedan sahibi olarak Uzun Ahmed Ağa'nın ismini vermiştir. Bunun dışında Mahmûd Efendi, Hasan Ağa, Küçük Hüseyin Ağa ve bunlar dışında a'yân-ı kibârlar daha çok kişi vardır demiştir. ²⁹⁷
KUŞADASI	Evliya Çelebi, vilayet âyanından, Bostâncı-zâdeler Mehemmed Çelebi, Mustafâ Çelebi, Dizdâr Ağa, Mütevellî İbrâhîm Çavuş, Çanakçızâde, Boşnak Hasan Beşe, Mustafâ Beğ, Emîn Ağ ve Serdâr Fazlı Beşe isimlerini saymıştır. ²⁹⁸
AYDIN	Evliya Çelebi, Mustafa Paşazade, Şems Paşazâde, Boyacızâde Efendi, Serdar Haşan Ağa, Mumcu Hüseyin Ağa, şair Sâlihî Çelebi, Zamirî Çelebi ve Mevlevihane Şeyhi Çelebi Efendi.Aydın'da saymış olduğu isimlerdir. Bu kişilerden yakın dostları olarak bahsetmiştir. ²⁹⁹
AYDIN NAZILLI	Evliya Çelebi, Nazilli âyanı içinden Serdâr Hacı Hasan Beşe, nakîb ve seyyid çelebiler ile vedalaşarak Nazilli'den ayrıldığını söylemiştir. ³⁰⁰
MUĞLA	Evliya Çelebi bir hafta Küçük Hüseyin Paşa ve ve a'yân-ı vilâyet ile vakit geçirdiğini söylemiştir. ³⁰¹
İSTANKÖY KALESİ	Evliya Çelebi, a'yân [u] eşrâflarından hâne sâhibimiz Muslu Ağa, kardeşi Alî Çelebi, Pilili Ahmed Ağa, dâmâdı Müstedâm Ağa, Serdâr Hüseyin Ağa, Siyâmîzâd, Semiz Mûsâ Çelebi, Dizdâr Mûsâ Ağa, Cebecibaşı Hasan Ağa, Cebeci Çorbacısı Mustafâ Ağa, Lonca Câmi'i imâmı Mu'îd Efendi, Abdülcebbâr Efendi, Dervîş Abdullâh Efendi, Nâ'ib Dervîş Efendi, veliyyün-ni'âm Mütevellî (---) Ağa isimlerini vermiştir. ³⁰²
ERMENEK KALESİ	A'yânı Süleymân Beğ ve karındaşı Ahmed Ağa'dır. ³⁰³
ANTEP	Evliya Çelebi, a'yân-ı kibârlarından Felek Efendi, Boşnak Ahmed Ağa, dizdâr, serdâr, Musulluoğlu, Hacı Ağa ve Şeyh Ramazân Efendi ile vedâlaşup Antep'ten ayrıldığını söylemiştir. ³⁰⁴
KİLİS	Evliya Çelebi, şehir a'yânlarından Halîl Ağa, serdârı, Kara Bekir Ağa, Mevlevîhâne şeyhi, Cânpûlâdzâde Alî Paşa ve Boşnak Ahmed Ağa ile vedâlaşup Kilis'ten ayrıldığını söylemiştir. ³⁰⁵

²⁹⁶ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, c. IX, s. 24

²⁹⁷ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 48

²⁹⁸ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 75

²⁹⁹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 77

³⁰⁰ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 96

³⁰¹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 104

³⁰² Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 115

³⁰³ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 152

³⁰⁴ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 176

³⁰⁵ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 178

Tablo 2 Balkanlar, Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri

ŞEHİR	BALKANLAR, KUZEY KARADENİZ VE DOĞU AVRUPA ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ İSİMLERİ
RUSÇUK	Evliya Çelebi, .A'yân [u] eşrâfindan Çavuşzâde Çelebiler Paşanın evinde kaldığını bunun dışında Serdâr Alî Beşe Rusçuk'un ileri gelenlerinden olduğunu söylemiştir. ³⁰⁶
SOFYA	Sitâyiş-i a'yân [u] kibâr-ı ulemâ ü sulehâ :(1.5 satır boş) ³⁰⁷ Evliya Çelebi, Sofya âynı için başlık atmış olmasına rağmen hiçbir isim saymamıştır.
İSMAİL ŞEHRİ	Evliya Çelebi, Ermenioğlu, Murâdoğlu, Yeniçeri serdârı Kepçe Alî Beşe isimlerini vermiştir. ³⁰⁸
BELGRAD ŞEHRİ	Der-zikr-i eşrâf [u] a'yân: Evliya Çelebi, bu başlığı attıktan sonra Koca Mûsâ Paşalı Koca Yûsuf Ağa, Ramazân Ağa, Dizdâr Mehemed Ağa, Hâncızâde, Kapudanzâde Efendi, Ahaveyn Çelebi Efendiler, şît Efendi isimlerini Belgrad âyan ve eşrâf içinde saymıştır. ³⁰⁹
TİMAŞVAR KALESİ	Zikr-i a'yân [u] kibâr: (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ³¹⁰ Evliya Çelebi başlıktan sonra Timaşvar âyan ve kibârının isimlerini saymamıştır.
BANYALUKA ŞEHRİ	Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa Banyaluka'da Ferhâd Paşazâde Mehemed Bey'in evinde bir gece a'yân[u] kibâr el-Hacı Hüseyin Efendi

³⁰⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 176

³⁰⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 220

³⁰⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 58

³⁰⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 192

³¹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 201

	başka bir gece de Kamışî İbrâhîm Efendi ile can sohbetler yaptıklarını söylemiştir. ³¹¹
ÜSKÜP ŞEHİRİ	Der-zıkr-i ahâlî-yi a'yân [u] kübbârân: (2/3 satır boş)..... ³¹² Evliya Çelebi, Üsküp şehri'nde başlık attıktan sonra isim saymamıştır.
MANASTIR ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, Osmân Ağa ve Ya'kûb Ağa isimlerini vermiştir. ³¹³
İŞTİB ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, Küçük Zâi, Çelebiler, Ahmed Ağa, Celîlzâde Mehemed Ağa, Yahyâ Ağa, Zenberekçibaşı Mahmûd Ağa, Köstendil beği Osmân Beğ, Baltacı Mehemed Ağa, Murâd Ağa, Kopanlı Mustafâ Ağa, Köse Serdâr Ahmed Ağa, Behrâm Ağa, ulemâlardan Balı Efendizâde Mustafâ Efendi şeyhdir, Vâiz Receb Efendi, Kadı Ömer Efendi, Mevlevî Mustafâ Efendi isimlerini âyan isimleri olarak vermiştir. ³¹⁴
KOÇANA KASABASI	Evliya Çelebi, âyân olarak Kâsım Ağa ve karındaşı Mehemed Ağaların isimlerini vermiştir. Bu kişilerin evlerinde kaldığından bahsetmiştir. ³¹⁵
FETHİ KÖYÜ	Evliya Çelebi, Kâsımpaşalı Kapudan Kurd Çelebi, Gazzâz Ahmed Ağa'nın çiftliklerinde bir gece kaldığını söylemiştir. ³¹⁶
BUDİN ŞEHİRİ	Der-vasf-ı müşerref olduğumuz eşrâf [u] a'yân: Sağkol Ağası Ömer Ağa, Ömer Za'îm, Dizdâr (---) (---) ve Yeniçeri ağası (---) (---) (---) (1 satır boş)..... ³¹⁷ Evliya Çelebi'nin vermi olduğu isimlerdir.
GÖZLEV ŞEHİRİ	Der-esmâ-i eşrâf-ı a'yân-ı kibârân: Umur Atalık, Salman Atalık, Alp Mirza, Ömer Ağa-bay, Saltık Atalık, Sevindi Bay ve Gelgen Bay. ³¹⁸ Evliya Çelebi bu kişileri Gözlev şehri âyanı içerisinde saymıştır.
TARHU ŞEHİRİ	Der-defter-i esmâ-i mahalle-i a'yân: (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ³¹⁹ Evliya Çelebi hiç kimsenin ismini vermemiştir.
AZAK KALESİ	Der-beyân-ı esmâ-i eşrâf-ı a'yân:(1.5 satır boş)..... Evliya Çelebi hiç kimsenin ismini vermemiştir.
SELANİK ŞEHİRİ	Der-fasl-ı esmâ-i eşrâf-ı a'yân: Evvelâ Gümrük emini Çufud Yahyâ Ağa, Mahmûd Ağa,

³¹¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 261

³¹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 291

³¹³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 298

³¹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 61

³¹⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 64

³¹⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 86

³¹⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 148

³¹⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VII, s. 211

³¹⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VII, s. 293

(1.5 satır boş)..... ³²⁰ Evliya Çelebi hiç kimsenin ismini vermemiştir.
KARAFERYA KALESİ	Der-beyân-ı esmâ-i zengî Arab halka be-gûşân: Hayrullâh, Câdallâh, Tomakdu, Afnu, Kobro, Daco, Kırmanka, Amber, Mercân, Çelebi, şedillâ, Yâkût, şomtülû, Badillâ, Kamber, Donkolâ. Bu gûne Arab isimleri var. ³²¹
İZDİN ŞEHİRİ	Ve cümle halkı garîb-dost kavm-i tüccâr veliyy-i ni‘am sofrâ sâhibi halûk ve halîm ü selîm âdemlerinden (---) Ağa ve (---) Ağa ve (---) Ağa keremkârây hânedân sâhibleridir. ³²²
MORA VİLAYETİ	Evliya Çelebi, (---) paşa, alaybeği, Zekeriyâ Efendi, Azîz Efendi, Ca‘fer Efendi, Bekü, İbrâhîm Beğzâde, Alî Kethudâ, Azîz Efendizâde Ahmed Ağa, Mustafâ Efendi ve oğlu Alaybeği, isimlerini a‘yân-ı kibâr içerisinde saymıştır. ³²³
KALAVRATA KALESİ	Evliya Çelebi, Defterdâr Ahmed Paşa ağası el-Hacı Ahmed Ağa (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) isimlerini vermiştir. ³²⁴
TRAPOLİSİ KALESİ	Ve gâyet muhibb-i garîb-i diyâr âdemlerdir kim bir gece müsâfirsiz ta‘âm yemezler. A‘yân-ı kibârdan(1.5 satır boş)..... ³²⁵
ANAPOLİ VİLAYETİ	Der-esmâ-i kibâr-ı a‘yân-ı sâhib-summât: Abdî Paşa, Mustafâ Paşa, Hasan Paşa ve şeyhî Efendi Evliya Çelebi’nin verdiği isimler arasındadır. ³²⁶
SALONA KASABASI	Evliya Çelebi, tek bir a‘yân ismi vermiştir. O kişi de Kâtib Hacı İbrâhîm Çelebi’dir. ³²⁷
KERBENEŞ KASABASI	Der-esmâ-i a‘yân-ı kibâr: Evliya Çelebş, Müftî Alî Efendi ve Ebu’s-su‘ûdzâde Mehemed Ağa’nın isimlerini vermiştir. ³²⁸
ELBASAN KALESİ	Der-esmâ-i eşrâf kibâr a‘yân: Evliya Çelebi, velî-ni‘metimiz Cemâlîzâde, Hısım Mehemed Paşa-zâde, Bıçakçızâde, Çavuşzâde ve Dizdâr Ağa’nın meşhur âyan ve eşrâf olduğunu söylemiştir. ³²⁹
OHRİ ŞEHİRİ	A‘yân-ı kibârdan hânedân sâhibi Halîl Ağa, Ömer Ağa, İmâm Efendi’dir. Evliya Çelebi bu kişilerin evinde kalmıştır. ³³⁰
RESNA KASABASI	Resna kasabası a‘yânlarından Koçî Beğ, Murtazâ Bey’dir. ³³¹

³²⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 73

³²¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 81

³²² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 98

³²³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 123

³²⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 126

³²⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 158

³²⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 162 – 163

³²⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 265

³²⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 267 – 268

³²⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 312

³³⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 319

³³¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 324

Tablo 3 Azerbaycan, İnan ve Irak Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri

ŞEHİR	AZERBAYCAN, İRAN VE IRAK A ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ İSİMLERİ
HAVİK KALESİ VE ESKİ ŞEHİR LADİK'İN VSAFI	Evliya Çelebi âyan ve eşraf isimeri içerisinde Şehsüvâr Paşa, Serdâr Alî Ağa ve Kethüdâyeri Kurd Mehemed Paşa isimlerini vermiştir. ³³²
ERDEBİL KALESİ	Evliya Çelebi, Erdebil'in a'yânından Şeyh Safî türbedârı Şeyh Vâcid ve diğer Erdebil ileri gelenleri ile vedalaşp Erdebil'den ayrıldığını söylemiştir. ³³³
HAMEDAN KALESİ	Der-medh-i eşraf [u] a'yân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra Hebâoğlu, Kassaroğlu, Genç Alî, Mihmân Kulu, Pîr Yâr ve Şâh Budağ ile hoş sohbet ettiklerini bildirmiştir. ³³⁴
MİHRİBAN ŞEHİRİ	Sitâyiş-i sarây-ı kibâr [u] a'yân:(1.5 satır boş)..... ³³⁵ Evliya Çelebi Mihriban şehri ileri gelenlerinin isimlerini vermek için başlık atmış olsa da hiçbir isim saymamıştır.
KAŞAN ŞEHİRİ	Ve âlüftegân-ı kibâr-ı a'yân: Kemâl akay Evliya Çelebi'nin Kaşan için verdiği tek isimdir. ³³⁶
BAĞDAD ŞEHİRİ	Der-beyân-ı esmâ-i kibâr [u] a'yân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra, Ebû Şükür Hoca Alî, Hasbullah Çelebi, Mahmûd Hadîdzâde, Haydar Çelebi, Rûznâmecî (---) Efendi ve Şâhbender isimlerini vermiştir. ³³⁷

³³² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c.II, s. 214

³³³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 199

³³⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 205

³³⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 219

³³⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 223

³³⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 248

BASRA ŞEHİRİ	Sitâyiş-i kibâr [u] a'yân: Çavuşlar kethudâsı Serhân Beğ, Hacı Muhammed, Deli Beğli ve Muhtesib Ağası Abbâs Ağa isimlerini Evliya Çelebi vermiştir. ³³⁸
İMADİYE	Esmâ-i eşrâf-ı kibâr-ı a'yân:(1.5 satır boş)..... ³³⁹ Evliya Çelebi İmadiye şehri ileri gelenlerinin isimlerini vermek için başlık atmış olsa da hiçbir isim saymamıştır.
MUSUL ŞEHİRİ	Der-zikr-i eşrâf [u] a'yân-ı kübbârân: (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ³⁴⁰ Evliya Çelebi Musul şehri ileri gelenlerinin isimlerini vermek için başlık atmış olsa da hiçbir isim saymamıştır.

Tablo 4 Suriye Âyan-u Eşraf-u Kibârının İsimleri

ŞEHİR	SURİYE ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ İSİMLERİ
HAMA (TRABLUSŞAM) KALESİ	Evsâf-ı ziyâretgâh-ı belîde-i Tarabulus Şâm Evvelâ Çelebi, Trablusşam şehri a'yânlarından Hızır Ağa, Alî Beşe Mehemed Çavuş ve vilayet valisi Kara Mehemed Paşa isimlerini vermiştir. Bu kişilerle vedalaşıp ayrıldığını söylemiştir. ³⁴¹

³³⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 283

³³⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 307

³⁴⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 342

³⁴¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 201 – 202

Tablo 5 Afrika ve Mısır Âyan-u Eşraf-u Kibarın İsimleri

ŞEHİR	AFRİKA VE MISIR A ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ İSİMLERİ
MISİR	<p>el-Faslu'l-hâdî ve sittîn Mısır'da hukûkun kesb etdiğimiz velî-i ni'am efendilerimiz mîrimîrânları ve hânedân sâhibi a'yânları beyân eder</p> <p>Emîrû'l-hac Özbek Beğ ibn Ebüşşe-vârib: Evliya Çelebi, bu kişinin 500 askere sahip büyük hanedan sahibi bey oğlu bey olduğunu söylemiştir.</p> <p>Novalı Beğ: Evliya Çelebi, Novalı Bey'in hanedan sahibi, nimeti bol, cesur bir pehlivan olduğunu söylemiştir.</p> <p>Kansu Beğ: Mısır kuloğludur.</p> <p>Mülakkab Alî Beğ:</p> <p>Ramazân Beğ: Evliya Çelebi, Kandiye gazâsına katıldığını ve esir olduğunu bildirmiştir.</p> <p>Kâsım Beğ: Beşiktaşlı Kâsım Paşazade 500 askere sahiptir.</p> <p>Abdullâh Beğ: İki kerre defterdâr oldu. Bosna asıllıdır.</p> <p>Zülfikâr Beğ: Abaza'dır. Circe hakimidir.</p> <p>Dilâver Beğ: Abazadır. Circe hakimidir.</p> <p>İvaz Beğ: Hâsekî Mehmed Paşa hazînedârlığından bey oldu. Gürcü asıllıdır.</p> <p>Süleymân Beğ: Bosna asıllıdır.</p> <p>Defterdâr Hüseyin Beğ: Anadolu topraklarındandır.</p> <p>Kaytâs Beğ: Çerkez asıllıdır.</p> <p>Emîrû'l-hac Yûsuf Beğ: Haremi Has'ta yetişmiştir. Çerkez asıllıdır.</p> <p>Baklacı Mehmed Beğ: Bosnalıdır.</p> <p>Bıyıklı Mehmed Beğ: Bosnalıdır.</p> <p>Cündî Mehmed Beğ: Haremi Has'ta yetişmiştir. Zorbalarla beraber olduğu için Limni Ada'sında haptir.</p> <p>Kör Ömer Beğ: Gürcü asıllıdır. Haremi Has'ta yetişmiştir. IV. Mehmet zamanında Mısır beyi olmuştur.</p>

	<p>İbrâhîm Beğ: Kürt asıllıdır. Azepler kethüdası olmuştur.</p> <p>Mûsâ Beğ: Mısır kuloğludur. Kasım Bey'in kethüdasıyken Defterdar Ahmed Paşa'nın ricası ile Abdurrahman Paşa'ya Circe eyaletini vermiştir.</p> <p>Habeşli Mehemed Beğ: Gürcü asıllıdır. Yeniçeri kethüdasıyken ocak halkı kendisini istemeyip Abdurrahmân Paşa kendisine sancak beğliği vermiştir. Uzun zamandır mutasarrıftır. Medine'de yaşamaktadır.</p> <p>Çınâr Mustafâ Beğ: Yeniçeri kul kethüdasıdır.</p> <p>Hüseyin Beğ: Abdurrahmân Paşa'nın çavuşlar kethudâlığından Mansûre beğliği(n) ihsân olundu. Hâk-i Anadolu'dan mîr-i kelâm ve mütekellim ve bir maslahat-güzâr âdemdir ve Hâtem-i Tay'dir.</p> <p>Vefî-i ni'am yeniçeri ağası Koca Mustafâ Ağa: Kastamonudur.</p> <p>Mazlûm Alî Ağa: İstanbul'dan hat-ı şerif ile gelmiştir. Kayd-ı hayat şartı ile yeniçeri ağası olmuştur.</p> <p>EVLYA ÇELEBİ BU İSİMLER DIŞINDA AŞAĞIDAKİ KİŞİLERİN İSİMLERİNİ DE VERMİŞTİR.;</p> <p>Kundakcı Mustafâ Kethudâ, Zülfikâr Ket-hudâ , Hasan Kethudâ, Habeşli Kethudâ, Mu-harrem Kethudâ, Ken'ân Kethudâ, Karyağdı Alî Çavuş, Selîm Çavuş, Gemici Çavuş, Çelebi Çavuş, Bekir Çavuş, Hüseyin Çavuş, şerîf Çavuş'u Abdurrahmân Paşa, Selîm Efendi, Bekir Efendi, Deli Hüseyin Efendi, Receb Efendi, Karakapuczâde Abdullâh Efendi, pederi Karakapucu Ağa, Rûznâmecî Abdurrahmân Efendi, Eytâm kâtibi İbrâhîm Efendi, Erzâk kâtibi Ömer Efendi, Çavuşlar kâtibi Hüseyin Çavuşzâde, Çelebi Efendi, Köy dellâlı Ahmed Çelebi, Azebler ağası Hasan Ağa, Müteferrikabaşı şa'bân Ağa, Tercümânbaşı Yûsuf Ağa, Azebler kethudâsı Ahmed Ağa, Nakîb çavuşu Seyyid Hanefî, Koca Hüseyin Çavuş, Mirzâ Kâşif, Musâhib-i şehriyârî Hâdim Mes'ûd Ağa, Abdülhalîm Ağa, Nezîr Ağa, Abbâs Ağa, Hazînedâr şâhîn Ahmed Ağa, Hoca Sâlih Ağa, Beşîr Ağa, Abdurrahmân Ağa, Sultân Murâd musâhibi Koca Halîl Ağa, şeyhü'l-harem Dâvûd Ağa, Tercümân Acem Mehemed Ağa, Lâle Yâkût Ağa, Çerâkese beği Süleymân Beğ, Abdurrah-mân Paşa çirâğı hazînedâr Alî Ağa oğulluğu Süley-mân Beğ, karındaşlığı Küçük şâhîn Ağa, Yeniçeri kâtibi Büyük Mustafâ Efendi, Yeniçeri kâtibi Gürcü Süleymân Efendi, Selîm Kethudâ, İsmâ'îl Kâşif, kayın babası Bılığlı Koca Hasan Ağa, Buhayre kâşifi Mehemed Kâşif, Kara Alî Kâşif, şarkıyye kâşifi Ahmed Ağa ve Çalık Mustafâ Ağa.³⁴²</p>
<p>TİNE</p> <p>KALESİ</p>	<p>Rıdvân Çorbacı, Halîl Çorbacızâde, Mehemed Çelebi</p> <p>Tekelizâde Çelebi hazîne serdârı olmuştur..³⁴³</p>

³⁴² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. X, s. 276 – 277

³⁴³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. X, s. 384

Tablo 6 Anadolu Âyan-u Eşraf-u Kibarının Kıyafetleri

ŞEHİR	ANADOLU ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ GİYSİLERİ
BURSA	Evliya Çelebi, samur kürk giyen zengin bezirganları ve alimleri olduğundan bahsetmiştir. ³⁴⁴
SİNOP	Evliya Çelebi halkının çoğunlukla çuka ferâce ve bogasi hil'at giydiklerini söylemiştir. ³⁴⁵
TRABZON	<p>Evliya Çelebi, Trabzon halkını yedi kısma ayırmıştır.</p> <p>İlk bölüm; ileri gelenlerden bey, beyzadeler ve hizmet ehli halk tabakasıdır. Bunlar samur kürklerle güzel elbiselere gömülmüş paşazadelerdir.</p> <p>İkinci bölüm; alimler, salihler ve büyük şeyhler hal sahibi kimselerdir. Bu kişiler ulema görüntüsünde özel elbiseleriyle gezer alimlerdir. Bunların hepsi geçmiş padişahların vakıflarından maaş alan ve dua edenlerdir ki saygı görecektir.</p> <p>Üçüncü bölüm; karalar ve denizler tüccarlarıdır ki Azak'a, Kazak'a, Mikril'e, Abaza'ya, Cerkezistan'a ve Kırım'a gidip ticaret edip çuka ferace, kontuş, dolama ve yelek giyerler, zengin bezirganlardır.</p> <p>Dördüncü bölüm; türlü türlü san'at sahipleridir. Hepsisi çuka ferace ve boğası hil'at giyip işlerini yapıp kar ederler.</p> <p>Beşinci Bölüm; gemicilerdir. Karadeniz içinde gemicilik yapıp kar ederler. Bunların elbiseleri kendilerine mahsus demir kopran, şalvar, çuka dolama ve başlarına astar sarık sararak deniz yüzünde gaza edip savaşıp ticaret edip kar ederler.</p> <p>Altıncı Bölüm; bağcılar ve bahçıvanlardır. Evliya Çelebi, şehrin Boztepe dağları bağ olduğunu söylemiştir. Sicillerde yazılı olduğu üzere tamamı</p>

³⁴⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 22

³⁴⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 43

	otuz bin bağ ve bahçedir demiştir. Birer bağcıdan 31.000 adam sayılmıştır. Ama bazı bahçelerde iki üç işçi ve hizmetçi vardır. Yedinci Bölük; balık avcılarıdır. Evliya Çelebi, bu kavmin balığı çok sevdiğini söylemiştir.
ERZURUM	Evsâf-ı ahâlî-i libâs [u] lisân: Evliya Çelebi, a'yânlarının çuka sammur ve akmişe-i fâhireler giydiklerini söylemiştir. Bunun yanında ulemâ ve sulehâsı yine çuka ferâce ve bogasi haftân, ednasından ehl-i hiref olanlar ise abâ-kabâ ve bogasi hil'at giymişlerdir. ³⁴⁶
İZNİK	Halk genellikle çuka ferrâce ve kontuş ve serhaddî giyerler. ³⁴⁷
ESKİŞEHİR	Âyanları çuka ve akmişe-i fâhire, abâ ve kaba-pûş giyerler. ³⁴⁸
KONYA	Vasf-ı kabâ-yı gûnâ-gûn-ı ehl-i büldân: Askerleri genellikle semmûr kürk ve akmişe-i fâhire haftân libâs giyerler. Ulemâları bürcü zâ'î ve mellâyî bezler giyerler. Halkı Mevlevî külâhları üzerine destâr-ı Muhammedî sarık sararlar. ³⁴⁹
URFA	Sitâyiş-i libâs [u] lisân-ı pîr [u] cüvân: A'yân ve eşrâfî serâpâ semmûr, sincâp, cilkava kürk ve atlas siyâb giyerler. ³⁵⁰
KAYSERİ	Der-ta'rif-i kabâ-yı ricâl [u] nisvân: Şehir a'yânı, saya çuka, semmûr, zerdeva, tilki boğazı, nâfesi, zincâb kürk ve atlas haftân giyerler. Vasat halde olanlar ise iskerled, londura çuka, boğası haftân giyer ve zenâneleri sivri takye giyerler. ³⁵¹
SİVAS	Libâs [u] lisân-ı halk-ı Sivas: A'yânı gûnâ-gûn elbise-i fâhire giyüp vasatü'l-hâlî londura çuka ve elvân boğası giyerler. Ve lisânları Kürdce ve Türkçe kelimât edüp Ermenistân vilâyeti olmağıla ekseriyyâ cümle halkı Ermenice kelimât ederler. ³⁵²
NİĞBOLU	Evliya Çelebi, âyân ve eşrâfının atlas, kemha, prankon çuka giyerler. Orta halli olanları elvân boğası giyerler. Edna hâlli olanlar ise hâline göre esbab giyer, başlarına Tatar kalpağı giyerler. ³⁵³
MALATYA	Der-vasf-ı kabâ-yı gûnâ-gûn-ı insan: Âyan ve eşrâfî semmûr kürk ve elvân soflar giyerler. Orta halli olanları çuka-i gûnâ-gûn Malatıyye bezi haftân-ı nilgûn giyerler. Ednâ halli olanlar ise, şal ve şapik giyerler. ³⁵⁴
DİYARBAKIR	Der-beyân-ı kabâ-yı râcîlân

³⁴⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 106

³⁴⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 9

³⁴⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 11

³⁴⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 19

³⁵⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 92

³⁵¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 106

³⁵² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 121

³⁵³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 79

³⁵⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 14

	Evliya Çelebi, atlas, kâmhâ ve gayrı harîr giyer a'yânları vardır demiştir. ³⁵⁵
BİTLİS	Der-beyân-ı kaba-yı râcilân: Âyanı semmûr kürklü, hân nökeri giyer. Vasat halde olanlar Maden kasabası şapığı, elvân çuka serhaddî ve kontuş giyerler. Fakîrleri ise boğası giyerler. ³⁵⁶
VAN	Der-beyân-ı kabâ-yı râcilân: Evliya Çelebi, Van kavminin genellikle çuka serhaddî ve çekmân giydiklerini söylemiştir. Semmûr kürkki giyenleri azdır. Genellikle acem boğası giyerler ve kemerlerinde alaca çarık harîr kuşak üzerine birer hançer, bunun yanında başlarında mukarrerdir ve kadîfe kavuklar takarlar. ³⁵⁷
KEŞAN	Ve kaba-yı merdân ve kaba-yı nisvân:(1.5 satır boş)..... ³⁵⁸ Evliya Çelebi sadece başlık atmıştır.
ŞİİRT	Ve kabâ-yı ricâl [ü] nisvân: (4/3 satır boş)..... ³⁵⁹ Evliya Çelebi sadece başlık atmıştır.
TOKAT	[Der]-fasl-ı kabâ-yı ricâl [ü] nisvân: (1.5 satır boş)..... ³⁶⁰ Evliya Çelebi sadece başlık atmıştır.
EDİRNE	Evliya Çelebi, a'yân-ı kibârın sem-mûr kürkler giyerler. ³⁶¹
HAYRABOLU	Der-eşkâl-i câme-i merd-i meydân: Evliya Çelebi, a'yân-ı kibârın semmûr postîn elvân çukalı kürkler, harîr hil'at-i fâhireler ve mutallâ destârlar giydiklerini söylemiştir. Vasatu'l-hâl olanlar londura çuka, elvan boğası kapamalar, sâde destârlar ve kırmızı çakşırlar giyerler. ³⁶²
AFYONKARAHİSAR	Evliya Çelebi halkının çuka ferrâce, kontuşlar, muhibb-i Mevlânâ olduklarından külâh üzre beyâz alâmet-i Muhammedî destâr sardıklarını söylemiştir. Ulemâ ve a'yânları semmûr ve sof ferrâce giyerler. ³⁶³
MANİSA	Evliya Çelebi hakının çuka ferrâce, serhaddî, kontuş ve nâzik boğası elvân bez giydiklerini söylemiştir.

³⁵⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 29

³⁵⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 66

³⁵⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 121

³⁵⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 223

³⁵⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 5

³⁶⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 38

³⁶¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 338

³⁶² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 343

³⁶³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 21

Tablo 7 Balkanlar, Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri

ŞEHİR	BALKANLAR, KUZEY KARADENİZ VE DOĞU AVRUPA ÂYAN-U EŞRAF-U KİBÂRININ KIYAFETLERİ
SİLİSTRE	Evliya Çelebi, Silistre âyanının akmişe-i fâhire ve çuka-i giydiklerini, vasatü'l-hâl olanların ise hâline göre elvân bezlerle kaplı kürkler giyip başlarına Tatar kalpağı taktıklarını söylemiştir. Askerî tâ'ifesi yine Tatar gibi eğerli atlara süvâr olup sadak taşırlar. Evliya Çelebi buradaki halkın genellikle Eflâk ve Boğdan tüccârları olduklarını söylemiştir. ³⁶⁴
MANKALYA LİMANI	Evliya Çelebi, âyanın genellikle semmûr, zerdeva, zincab u kakum ve tilki boğazı kürkler giydiklerini, vasatü'l-hâl olanların ise ehl-i hırefi ve tüccârı elvân bogasiyeya kuzu kürkü kaplı ton giyip, başlarına Tatar kalpağı şıprıtma çalma börk takarak her sene Bucak Tatarlarıyla sefere gittiklerini söylemiştir. ³⁶⁵
FİLİBE	Der-vasf-ı a'yân-ı kibâr-ı künnâr: Evliya Çelebi, bir sınıfının hizmet ehli ağlar olduklarını söylemiştir. Bu kişiler elvân çukalar ve elbise-i fâhireler giyerler. Vasatü'l-hâl olanlar ise hâline göre akça, gökçe ve pakça libâs giyerler. ³⁶⁶
İSMAİL ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, a'yânından Ermenioğlu, Murâdoğlu ve Yeniçeri serdârı Kepçe Alî Beşe'nin semmûr, mâ'adâsı bogası kaplı kuzu ve tilki kürkü ve başlarına Tatar kalpağı giydiklerini söylemiştir. ³⁶⁷
NİŞ ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, Bulgar ve Sırların beyâz abâ, a'yânların ise serâpâ çuka-i geyü giydiklerini söylemiştir. ³⁶⁸

³⁶⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 188

³⁶⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 201

³⁶⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 212

³⁶⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 58

³⁶⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 184

BELGRAD	Der-fasl-ı libâs-ı merd-i meydân: Evliya Çelebi, âyanların semmûr, atlas ve hârâ, Vasat halde olanların sâd[e] çukalar ve tilki nâfesi kürkler, Fakir halde olanlar ise çuka libâs ve bogası haftan giydiklerini söylemiştir. ³⁶⁹
BOSNASARAY	Der-fasl-ı libâs-ı merd-i meydân: Evliya Çelebi bu başlıktan sonra âyân ve kibârı saya çuka ferrâce, saya kontoş, semmûr kürk, Bosna'nın kırmızı makbûl tilki nâfesi, tilki boğazı kürk ve atlas haftân giydiklerini söylemiştir. ³⁷⁰
BUDİN	Der-kıyâfet-i kabâ-yı eşkâl-i merd-i meydân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra halkın giysilerinin fehvâsınca dizleri gözünde kısa çuka giydiklerini söylemiş, başlarına ise yelken sâlihli, porçavi, şeb-külâh, yeşil ve kırmızı semmûr kalpak, kopçalı çakşır ve güderi dolama âyan-ı kibârları da semmûr, atlas ve sarık giyerler. ³⁷¹
ÖZİÇE	Der-alâmet-i kabâ-yı merd-i meydân: Evliya Çelebi bu başlıktan sonra, âyan-ı kibârının elvân çuka semmûr kürk-i zincab, zerdeva ve nâfe kürk giyediklerini ve destâr-ı Muhammedî sarık sardıklarını söylemiştir. Aşağı hâlli olanlar ise çuka esvâblar, kopçalı çakşır ve kalpaklar giyerler. ³⁷²
RACA KALESİ	Evliya Çelebi âyanın serhadli esbâbı giydiklerini söylemiştir. ³⁷³
SELANİK	Evliya Çelebi, âyan-ı kibârın atlâs haftân, elvân boğası libâslar ve semmûr kürkler, vasatu'l-hâl olanlar ise londura çuka, kontoş ve Dırama bezi haftân giydiklerini söylemiştir. Bunun dışında seyyah tâze yiğitlerinin niçeleri semmûr kalpak giyerler demiştir. ³⁷⁴
KERBENEŞ KASABASI	Der-kıyâfet-i merd-i meydân-ı ricâlât: Evliya Çelebi, bu başlığı attıktan sonra âyan-ı kibârın semmûr lepâçeler, kâmhâ, atlâs ve hârâlar ulemâ ve sullehasının çukalar ve helâlî libâslar giydiklerini söylemiştir. Evliya Çelebi, tâze fetâlarının ise Cezâyirli esvâbları geyerek kırmızı fes, bağır yelekler, göğüslükler ve siyâh fillallar, bellerinde üçü bir yerde pala bıçak ve muhattem kuşak kuşanır, arkalarında da birer Cezâyir ihrâmları geyip gezdiklerini söylemiştir. ³⁷⁵
VİRAHOR KASABASI	Evliya Çelebi, âyan-ı kibârların mutal-lâ destâr, semmûr lepâçe giydiklerini söylemiştir. ³⁷⁶
	Der-kabâ-yı eşkâl-i merd-i meydân:

³⁶⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 192

³⁷⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. V, s. 221

³⁷¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 149

³⁷² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 241

³⁷³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VI, s. 290

³⁷⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 73

³⁷⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 267

³⁷⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. VIII, s. 273

YANYA ŞEHİRİ	Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra, âyan-ı kibârların başlarına mutallâ destârlar sardıklarını, semmûr kürk ve harîr hil'at-i fâhireler giydiklerini söylemiştir.
AYDONAT KALESİ	Der-kıyâfet-i kabâ-yı insân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra, ayân-ı kibârı mutallâ destâr-ı Muhammedîle semmûr kürklü elvân çukalar ve kontoş ve serhaddî ve ferrâceler geyerler. ³⁷⁷

Tablo 8 Azerbaycan, İnan ve Irak Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri

ŞEHİR	AZERBAYCAN, İNAN VE IRAK ÂYAN-U EŞRAF-U KİBÂRİNİN GİYSİLERİ
TEBRİZ	Der-sitâyiş-i kabâ-yı İnsân: Evliya Çelebi, bu başlığı attıktan sonra âyan ve eşrâfın başlarına alaca kızıl serbend (sarı) sardıklarından bu kişilere kızılbaş denildiğini ama çoğunun Acem tarzı beyaz Muhammedi sarık sardıklarını söylemiştir. Kavukları üzerinde taç dedikleri sivri zurzuvileleri vardır. Alimlerinin tacı iki karıştan uzundur. Halk kısmı ise bir karış mücevherlidir. Seçkinleri ayrıca samur ve kebuti (mavi) giyinirler diğerleri de çuka giyerler. ³⁷⁸
HAVİK KALESİ VE LADİK	Evliya Çelebi, âyanı değerli kumaşlar ve samur kurk giyer demiştir. Seyyah orta halli insanlar olarak tüccar ve sanat ehlini göstermiştir. Bunların çuka ferace ve kontoş giyerek renk renk aka, gökçe ve pakça elbiseler giyerlerini söylemiştir. ³⁷⁹
BAĞDAD	Der-beyân-ı kaba-yı râcilân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra âyan ve kibârın şiddetli kışta samur, nafe, sincap kürk ve atlas, şiddetli sıcaklarda ise renkli sof ve beyaz bediyye kereke [üstlük, yeldirme], diğer insanların ise çukadan kereke giydiklerini söylemiştir. ³⁸⁰

³⁷⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. VIII, s. 288

³⁷⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 125

³⁷⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. II, s. 200

³⁸⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. IV, s. 248

Tablo 9 Suriye Âyan-u Eşraf-u Kibârının Kıyafetleri

ŞEHİR	SURİYE ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ GİYSİLERİ
GAZZE	Ta'rif-i libâs-ı pîr [û] cüvân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra âyan ve kibârın semmûr, sûf, çuka ferrâce ve atlas kabâlar,, vasatü'l-hâl olanların londoç çuka ve beyâz sâdeler,. Ehl-i sanâyi'î ve fukarâların ise alaca kereke abâ giydiklerini söylemiştir. ³⁸¹
LAZKİYE	Evliya Çelebi, âyanların çuka esvâblar, evsatı alaca abâ kerekeler giydiklerini söysemıştır. Bunun yanında ednâsı bellerinde birer peştemâl, başlarında birer peştemâl destâr ve ayaklarında zarbun giyerler. ³⁸²

³⁸¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 78

³⁸² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IX, s. 190

Tablo 10 Afrika ve Mısır Âyan-u Eşraf-u Kibârın Kıyafetleri

ŞEHİR	MISIR VE AFRİKA ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ GİYSİLERİ
DİMYAT	Evliya Çelebi âyanının çuka ve atlas semmûr kürk, vasatü'l-hâl olanların alaca büst, mâvî bediyye ve Dimyât alacası giydiklerini söylemiştir. ³⁸³
CİRCE ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, âyân-ı kibârı ve erbâb-ı dîvân küb-bârının semmûr, gayrı kürk, elvân çukalar ve gûnâ-gûn akmişe-i fâhireler giydiklerini söylemiştir. Seyyah bunun yanında vasatü'l-hâl olanların haline göre lipâçeler, fukarâların ise mâvî Siyût bezi bediyye ve alaca kereke giydiklerini söylemiştir.
İBRİM KALESİ	Seyyahımız âyanın libâslarının genellikle bir gömlek ve üstüne incecik bir bediyye şâl kereke giydiklerini söylemiştir. Vasatü'l-hâl olanları beline ve üstüne birer peştemâl giydiklerini söylemiştir. ³⁸⁴
SUDAN VİLAYETİ FUNCİSTAN	Evliya Çelebi âyanın beyâz gömlek, beyâz destâr ve pâylerinde cimcime giydiklerini söylemiştir. Bunun dışında vasatü'l-hâl olanların ise pây-bürehne ve ser-bürehne giyip gezdiklerini söylemiştir. ³⁸⁵

³⁸³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. X, s. 381

³⁸⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. X, s. 427

³⁸⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. X, s. 450

Tablo 11 Âyan-u Eşraf-u Kibârın Saray, Han, Hamam ve Çeşmeleri

ŞEHİR	ÂYAN-U EŞRAF-U KİBARININ SARAY, HAN VE HAMAMLARI
BURSA	<p>Evsâf-ı câmi'hâ-yı selâtîn ve gayr-ı selâtîn</p> <p>Evliya Çelebi bu başlıktan sonr Bursa'da 1040 mihrap olduğunu söylemiştir. Bunlardan 357 tanesi sultan, vezir, ileri gelen ve seçkinlerin camileridir demiştir.³⁸⁶</p> <p>Bu büyük şehirde çeşmeye ihtiyaç olmadığını söyleyen seyyah, gelen gidenler ve memleketinden ayrı kalan susamışların su içmesi için ileri gelen seçkinlerin 2060 adet çeme yaptıklarını söylemiştir. Bunlardan sürgün Şeyhülislam Aziz Efendi tam 200 adet çeşme yaptığını³⁸⁷ bu çeşmelerin üzerine ise "sâhibü'l hayrât fakir Aziz hayrat sahibi fakir Aziz" yazılarak Fatiha istendiğini söylemiştir. Bu 200 adet çeşme, Bezzazistan, Kavukçular, Gelincik Çarşısı, Ulu Cami semtinde ve her köşe başında ikişer yerden adam boyu tatlı su akar demiştir. Evliya Çelebi bu çeşmelerin nerelerde olduğunu yazmıştır.</p>
KONYA	<p>Der-beyân-ı hammâmât-ı a'yân:</p> <p>Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra vilayet ileri gelenlerinin anlattıklarına göre 380 büyük saray ve bunların dışında ileri gelenlerinin evlerinde saray hamamları olduğunu söylemiştir.</p> <p>Der-vasf-ı sarâyhâ-yı vüzerâ vü a'yân :</p> <p>Evliya Çelebi yine bu başlıktan sonra toplam 300 adet bağlı, bahçeli ve akarsulu büyük sarayları olduğunu bunların bir tanesinin adının Paşa Sarayı olduğunu söylemiştir.³⁸⁸</p>

³⁸⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 13

³⁸⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. II, s. 15 – 16

³⁸⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. III, s. 39

HAMA ŞEHİRİ	Evliya Çelebi, bu şehirde bağlı ve bahçeli büyük sarayların olduğunu söyledikten sonra Arnavut Mehmet Paşa Sarayı'nın Asi Irmağı kenarında 300 haneli 2 hamamlı, ve avlulu üyük bir saray olduğunu söylemiştir. Bu saray dışında İbrahim Efendi ibn Abdulkadir el-Cilani Saray'ını burada vermiştir. ³⁸⁹
KAYSERİ	Evliya Çelebi, Kayresi Atpazarı Kapısı yakınlarında Paşa Sarayı, Dilaver Paşa Sarayı, Gerez Paşa Sarayı, Küçük Hasan Paşa Sarayı, Ali Çavuş Sarayı, Çiğ-delizade Sarayı adında ileri gelenlere ait sarayların olduğundan bahseder. ³⁹⁰
SİVAS DİVRİĞİ	Esmâ-i sarây-ı a'yân [u] kibâr ve hânedân-ı vüzerâ: Evliya Çelebi bu başlıktan sonra çarşı başında Paşa Sarâyı, Alî Paşa Sarâyı ve Mehmed Ağa Saraylarını ileri gelenlere ait saraylar olarak saymıştır. ³⁹¹
EDİRNE	İLERİ GELENLERİN SARAYLARI Makbul İbrahim Paşa Sarayı, Timurtaş Paşa Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Bulehnikli Huseyin Paşa Sarayı, Şakşaki Paşa Sarayı, Ferruh Paşa Sarayı, Selimiye Mu'temedi Mu'eyyed Paşa Sarayı, Rustem Paşa Sarayı, Mahmud Paşa Sarayı, Mihal Bey Sarayı, Defterdar İsmail Efendi Sarayı, Ekmekcizade Ahmed Paşa Sarayı, Zağanos Paşa Sarayı, Halil Paşa Sarayı, İshak Paşa Sarayı, Mezid Paşa Sarayı, Kadıasker Sarayı ve Bostancıbaşı Sinan Paşa Sarayı, ama IV. Mehmed Han zamanında imar olan saraylar bunlardır, Evvela Koprulu Mehmed Paşa Sarayı, Kibleli Paşa Sarayı, Defterdar İbrahim Paşa Sarayı, Defterdar Ahmed Paşa Sarayı, Nişancı Paşa Sarayı, Musahib. Mustafa Paşa Sarayı, Reisulkuttab Şamizade Sarayı, Ruznameci Ali Efendi Sarayı, Vani Efendi Sarayı, kale icinde Yeniceri Ağası Sarayı ve Haşan Paşazadeler Sarayı. KERVANSARAYLAR Muradiye Kervansarayı, Yıldırımıye Kervansarayı, Mehmediye Kervansarayı, Koca Muradiye Kervansarayı, Selimiye Kervansarayı, Bayezidiye ve Ali Paşa HANLAR Selimiye yakınında Yemişçi Haşan Paşa Hanı, Rustem Paşa Hanı, Yemiş Hanı, Kapan Hanı, Ekmekcizade Ahmed Paşa Hanı, Halil Paşa Hanı, Pamuk Hanı, Tahtakale Hanı, Sucah Hanı, İmaret Hanı, Mihal Ham Eşe Kadın Hanı, Makbul İbrahim Paşa Hanı ve Şehabeddin Paşa Hanı. Evliya Çelebi Eşe Kadın Hanının bu şehirdeki diğer hanlardan daha büyük olduğunu söylemiştir. Sultan Ahmed Paşa zamanında küçük bir han olan Eşe Kadın Hanı'nı Ekmekçioğlu Ahmed Paşa yıktırması yerine büyük bir han yaptırmıştır. ³⁹²
MALATYA	Evliya Çelebi bu şehirde 11 adet eşrâf sarayı var demiştir. Bunlardan donammlı olanlarının Paşa Sarayı ve Emir Sarayı olduğunu söylemiştir. ³⁹³
	İLERİ GELENLERİN SARAYLARI

³⁸⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. III, s. 108

³⁹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. III, s.104

³⁹¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. III, s. 129

³⁹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. III, s. 253

³⁹³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, age, c. IV, s. 17

DİYARBAKIR	Evliya Çelebi bu şehirde 75 adet ileri gelen sarayı var demiştir. Bu saraylar; İç kalede Paşa Sarâyı, Kethudâ Sarâyı, Mollâ Sarâyı, Rûznâmecî Hüseyin Efendi Sarâyı, Kaya Çelebi Sarâyı, Hacı Mûsâ Sarâyı, Bezîkiöğlü Sarâyı, Osmân Paşa Sarâyı ve Şeyhülislâm Sarâyı, Nakîbülislâm Sarâyı ve Rûmiye Şeyhi Sarâyı ³⁹⁴
BİTLİS	Hân sarâyı, Beşâret Ağa Sarâyı, Lâlâ Mustafâ Ağa Sarâyı, Kara Mehemed Ağa Sarâyı, Alâybeği Sarâyı, Haydar Kethudâ Sarâyı, Çâker Ağa Sarâyı ve Arab Halîl Ağa Sarâyı. ³⁹⁵
VAN	İLERİ GELENLERİN SARAYLARI Ortakapı'nın iç yüzünde Hüsrev Paşa Camii yakınında Paşa Sarayı. ³⁹⁶ Der-beyân-ı hammâm-ı Mahsus-ı a'yân Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra şehrin kibârlarının yüz adet ev hamamımız vardır dediklerini söylemiştir. ³⁹⁷
HAMEDAN KALESİ	Aded-i mahallât-ı sarây-ı a'yân: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra Hudâverdi Hân Sarâyı, Hamza Sultân, Pîr Budak Sultân, Elem Şâh Hân Sarâyılarının isimlerini saymıştır. Der-vasf-ı hammâm-ı mahsûs-ı a'yân: Evliya Çelebi başlığı attıktan sonra 200 adet saray hamamı olduğunu söylemiştir. ³⁹⁸
MİHRİBAN ŞEHİRİ	Sitâyiş-i sarây-ı kibâr [u] a'yân:(1.5 satır boş)..... ³⁹⁹ Evliya Çelebi sadece başlık atmıştır.
BAĞDAT	Der-zikr-i sarây-ı eşrâf [u] a'yân: Evliya Çelebi yüz elli adet saray olduğunu söylemiştir. Bunlar; Paşa Sarâyı, Yeniçeri Ağası Sarâyı, Hasbullah Sarayı, Haydar Çelebi Sarayı, Ebu's-şükür Sarayı, ve Mahmûd Hadîdoğlu Sarayı. ⁴⁰⁰ Manzara-i hammâm-ı mahsûs-ı a'yân: Bu şehir içinde ileri gelen hamamı vardır diyen seyyah hamamların isimlerini vermemiştir. ⁴⁰¹
TOKAT	Bu mahallâtlarda olan sarây-ı a'yân ve vüzerâ ü vükelâ hânedânların beyân eder: Evliya Çelebi bu başlığı attıktan sonra burada bulunan sarayları şu şekilde saymıştır; Kôr Hazînedâr İbrâhîm Paşa Sarâyı, Çul Giydiren Oğlu Sarâyı, Osmân Paşa Oğlu Sarâyı, Defterdâr Bekir Efendi Sarâyı, Süleymân Efendi Sarâyı, Cihân Sofizâde

³⁹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 28

³⁹⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 65

³⁹⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 119

³⁹⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 120

³⁹⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 205

³⁹⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 219

⁴⁰⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 248

⁴⁰¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, age, c. IV, s. 249

	Sarâyı, Kibleli Kethüdâsı Ömer Ağa Sarâyı, Mühürdâr Mehemmed Ağa Sarâyı, Tavîl Efendi Sarâyı, Külâhçızâde Sarâyı, Müftî Sarâyı, Nakîbüleşrâf Sarâyı. Evliya Çelebi ayrıca Çul Giydiren Oğlu Sarayı'nda Hüsrev Paşa'nın idam edildiğini ve 1631 yılında IV. Murad'ın bu sarayı ziyarete geldiğini söylemiştir. ⁴⁰²
BELGRAD	Seyyah bu büyük şehirde 160 adet vezir, vekil ve ileri gelen sarayı vardır demiştir. Macar Ali Paşa Sarayı, Zülfikar Ağa Sarayı, Parmaksız Hüseyin Ağa Sarayı, Bayram Bey Çarşısında Ramazan Ağa Sarayı, İbrahim Çelebi Sarayı, Alacahisarlı İbrahim Çelebi Sarayı, Cinili Hamam yakınında İmaret Camii imamı Şit Efendi Sarayı, Koca Yusuf Ağa Şarap, Serdar Ali Paşa'nın olduğu saray, Emin Sarayı, Mahkeme Sarayı, Müftü Efendi Sarayı ve Hacızadeler Sarayı. ⁴⁰³ Der-beyân-ı hammâm-ı mahsûs-ı a'yân be-kavl-i rivâyet-i erbâb-ı dilân: Evliya Çelebi bu başlıktan sonra yedi bin adet âyan-ı kibara ait hamam olduğunu söylemiştir. ⁴⁰⁴
BOSNASARAY	Der-beyân-ı aded-i sarây-ı vü[ze]râ-yı a'yân: Defterdâr Musli Efendi Sarâyı, Defterdâr Musli Paşa Sarâyı, Ak Mehemmed Paşa Sarâyı Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu saray isimleridir. ⁴⁰⁵ Der-ayân-ı hammâmât-ı mahsûs-ı a'yân: Seyyah her âyan sarayında muhakkak hamam olduğunu söylemiştir. ⁴⁰⁶
ÜSKÜP ŞEHİRİ	Sitâyiş-i sarây-ı kibâr [u] a'yân ve gayri ünâs-ı hânedân: On bin atmış adet ileri gelen sarayı bulunduğunu söyleyen Çelebi, bu saraylardan Mahmûd Paşa Sarâyı, Emîr Paşa Sarâyı, Koca Serdâr Sarâyı ve Sıçanzâde Sarâyı'nın isimlerini vermiştir. ⁴⁰⁷
VIDİN ŞEHİRİ	Der-fasl-ı hânedân-ı eşrâf [u] a'yân: Evliya Çelebi Beğ Sarayı, Dilâver Ağa Sarâyı ve Kapudan Sarâyı'nın isimlerini vermiştir. ⁴⁰⁸ Der-medh-i hammâmât-ı gâsilân-ı râhat-ı cân: Evliya Çelebi, âyan-ı kibara ait iki yüz yirmi adet sarây haamamı olduğunu söylemiştir. ⁴⁰⁹
BUDİN	Der-medh-i hammâm-ı gâsilân-ı râhat-ı cân: Bu Ortahisâr'da ancak bir küçük hammâmdan gayri yokdur. Anın dahi suyun Tuna'dan at sakkâları taşır-lar, ammâ be-kavl-i a'yân-ı vilâyet "Bu kal'amızda yetmiş adet ev hammâmlarımız ve soba germâb-larımız vardır" derler, sahîhdür, zîrâ her evde soba mukarrer, ammâ bu mezkûr hammâmın âb [u] hevâsı hûbdur ve dellâkları ve gayri hüddâmları mahbûbdur. Ve bu

⁴⁰² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 36

⁴⁰³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 190

⁴⁰⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 193

⁴⁰⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 218

⁴⁰⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 219

⁴⁰⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. V, s. 289

⁴⁰⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. VI, s. 93

⁴⁰⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî, age, c. VI, s. 97

ELBASAN KALESİ	Mehmed Ağa Sarayı, Hısim Hasan Ağa kaşanesi, Bıçakçızade hanedanı, Paşazade Evi ve Sipah Ağası Hanesi isimleri Evliya Çelebi tarafından sayılmıştır. ⁴¹⁹
OHİRİ ŞEHİRİ	Der-tavsîf-i hammâm-ı mahsûs-ı kibâr-ı a'yân: Yetmiş yedi adet hamam sarayı vardır. Ohrîzâde Beğcûğezin Sarâyında iki hamamı vardır diyen seyyah bunun dışında Efendi Sarayı'nda da bir hamam olduğunu söylemiştir. ⁴²⁰
HAYRABOLU	Der-kâ'ime-i büyût sarây-ı kibâr-ı ağavât: Evliya Çelebi yetmiş adet saray ileri gelen sarayı olduğunu söyledikten sonra bunlardan Hammâmcı Paşa Sarayı, Muhzır Mustafa Ağa Sarayı, Yeniçeri Serdârı Sarayı, Kethudâyeri Sarayı, Mahkeme Sarayı ve Çeribaşı Saraylarının isimlerini saymıştır. ⁴²¹
MISIR	Evliya Çelebi Mısır'da dokuz bin atmış adet ileri gelenlere ait hamam olduğunu söylemiştir. Bazılarında iki hamam olsa da Emîr-i hac Rıdvân Bey'in, Kaytâs Bey'in Cırceli Alî Bey'in, Zülfikâr Bey'in, Ebû Şevârib Bey'in, niçe musâhib ağaların sarâylarında dört beş adet hamam olduğunu seyahatnamede yazmaktadır. ⁴²²

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

- BOA, A. DVNSMHH.d., 15/1112, 12 Cemaziyelevvel 979 (02 Ekim 1571).
 BOA, A. DVNSMHH.d., 76/13, 19 Şaban 1016 (09 Aralık 1607).
 BOA, A. DVNSMHH.d., 76/31, 14 Muharrem 1017 (30 Nisan 1608).
 BOA, A. DVNSMHH.d., 76/16, 1 Şaban 1016 (09 Aralık 1607).
 BOA, A. DVNSMHH.d., 76/35, 29 Ramazan 1016 (17 Ocak 1608).
 BOA, A. DVNSMHH.d., 76/316, 20 Zilhicce 1016 (06 Nisan 1608).
 BOA, İE.DH, 5/483, 02 Rebiulevvel 1012 (10 Ağustos 1603).
 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 46/762, 08 Muharrem 990 (13 Şubat 1582)
 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 55/366, 20 Zilhicce 1011 (9 Haziran 1603)
 BOA, AE.SMHD.I.. 36/2163 9 Muharrem 1146 (22 Haziran 1733)
 BOA, A. {DVNSMHH.d.. 10/267 1 Zilkade 979 (16 Mart 1572)
 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 73, s. 86, (31 Temmuz 1595)

II. KAYNAK ESERLER

⁴¹⁹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, age, c. VIII, s. 312

⁴²⁰ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, age, c. VIII, s. 322

⁴²¹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, age, c. VIII, s. 340

⁴²² Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, age, c. X, s. 139

- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 3. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2001), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 4. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2001), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İ.Sezgin, 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2002), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 6. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2003), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, 7. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2003), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, 8. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2005), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- , (2007), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.), Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, 10. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar, (Düstûru'l-amel li-ıslahi'l-halel)*, Haz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Mehmed Râşid, (2013), *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Cilt: 1, Haz. Abdülkadir Özcan - Yunus Uğur - Baki Çakır - Ahmet Zeki İzgöer, Klasik, İstanbul.
- Naîmâ Mustafa Efendi, (2007), *Târîh-i Na'îmâ*, Cilt: 1, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yay., Ankara.
- III. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER
- Abel, I. T. (1998). *Les Modalités de l'urbanité dans une ville Ottomane*, Ecoles des Hautes Etudes en Sciences, Doktora Tezi, Paris.
- Açıkel, A. T. (2012). "Tokat", *DİA*, Cilt: 41, İstanbul, s. 226 – 227.
- Adanır, F. (2011). "Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri", *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Suraiya Faroqi), (Çev. Fethi Aytuna), Kitap Yay., İstanbul, s. 195-227.
- Ak, M. (2007). *Osmanlı İmparatorluğunda Bir Âyânlık Örneği Yılanlıoğulları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Akdağ, M. (1945). "Timar Rejiminin Bozuluşu", *A.Ü. DTCF Dergisi*, III/4, s. 419-431.

- Akdağ, M. (1966). “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 6-7, s. 201-247.
- Akdağ, M. (1968). “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, s.51-61.
- Altundağ, Ş. (1947). “Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, V/2, s. 195-196.
- Anastasopoulos, A.(2005). “Introduction”, *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, s. XI-XXVIII.
- Aydın, V. (2002). “Osmanlı Devleti’nde Âyanlık Üzerine Bir Belge, Ahmet Ağa’nın Bir Yıllık Muhasebesi (1824-1825)”, *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 32, s. 47-92.
- Aygün, N. (2005). *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Trabzon.
- Barbir, K. (1980). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton.
- Barkey, K. (1999). *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- (2011). *Farklılıklar İmparatorluğu, Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (Çev. Ebru Kılıç), Versus Kitap, İstanbul.
- Batmaz, E. Ş. (1996). “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 29, s. 39-50.
- (1999). “İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Osmanlı*, C. III, Ankara, s. 250-257.
- Başer, A. (2006). *Gümülcine Ayanı Tokatçıklı Süleyman Ağa ile Ferecik Ayanı Ali Molla’nın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle Olan İlişkileri*, Afyon Kocatepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- B Başar, F. (2013). “Yörgüç Paşa” *DİA*, Cilt: 43, İstanbul, 556 – 567.
- Başarır, Ö. (2011). “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, Vol. 3/3, s. 49-67.
- Bay, A. (2007). *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750- 1853)*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Baykal, B. S. (1993). “Ayânlık Düzeni Hakkında Belgeler”, *TTK Belgeler*, Cilt: I, Sayı: 1-2, Ankara, s. 221-225.
- Braudel, F. (1990). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt: II, (Çev.. M. Ali Kılıçbay), İstanbul.
- Canatar, M. (2012). “Kethüda” *DİA*, Cilt: 44, Ankara, 332 – 334

- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul.
- Cin, H.–Akyılmaz, S. G. (1995). *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya.
- Cvetkova, B.(1977). “Problems of the Ottoman Regime in the Balkans from the Sixteenth to the Eighteenth Century”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Eds. Thomas Naff & Roger Owen), Southern Illinois University Press, s. 165-177.
- Çubuk, S. “Evliya Çelebi'nin Gözünden Bir Kayseri Şehri Okuması”, *Düşünen Şehir Dergisi* s. 92-115.
- Ekinci, İ.(2013). “Büyük Ayanların Gölgesinde Ordu Kazası“nda Âyânlığın Gelişimi”, *History Studies*, Vol: 5/4, s. 151-176.
- (2013). “Karadeniz'de Ticari Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yaptırma Çabaları (1750-1850)”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, (Ed:Osman Köse), Cilt: 2, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, s. 886.
- (2018). “Sinop'ta Bir Ayan Ailesi, Kazvizadeler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu / 5-7 Ekim 2018*. s. 609 – 625.
- (2013). “Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik” *Karadeniz Araştırmaları*, S. 37, s. 24
- El-haj, R. A. A. (1974). “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94, No. 4, s. 438-447.
- Emecen, F. M. (2004). “Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, *CIÉPO, XIV. Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül 2000 Çeşme, TTK Yay., Ankara, s. 141-148.
- (2004). “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa“ya Ait Belgeler”, *TTK Belgeler*, Cilt: 25, Sayı: 29, Ankara, s. 1-67.
- (1996) “Giresun”, *DİA*, Cilt: 14, İstanbul, s. 78 – 84.
- (1999). “Osmanlılar“da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 91-97.
- (2011). “Osmanlı Taşrasında Yerel Güçlerin Yükselişi, Kethudazâdeler Örneği”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yay., İstanbul, s. 363-392.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizin, (haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY, 2000.

- İnan, K.(2002). “Kadı Sicillerine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Cilt: 2, s. 257–278.
- Erdoğan, M. K.- Ferlibaş, M. B.-Çolak, K.(2009). *Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Ergenç, Ö.(1982). “Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşraf ve Ayân Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, s. 105-118.
- Eroğlu, S. A.- Direr, A.(2013). “Seyahatnamelerde Tokat,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 17, s. 257–272 .
- Ertaş, M. Y.(2012). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, *History Studies-Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, s. 117-133.
- Faroqhi, S(2006). “Krizler ve Değişim, 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt: 2 (1600-1914)*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), (Çe.: Ayşe Berktaş), Eren Yay., İstanbul.
- (2010). “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed.: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 81-100.
- Genç, M. (2009). “Sinop”, *DİA*, Cilt: 37, İstanbul, 252 – 256.
- Gökçe, C. (1968). “Edirne Âyânı Dağdeviren-oğlu Mehmed Ağa”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 22, s. 97-110.
- Güler, İ. (2003). “XVIII Yüzyılda Sinop'ta Gemi İnşa Teknolojisinin Altyapı, İstihkâm, İstihdam, Üretim ve Pazarlama Sorunu”, *Türk Teknoloji Tarihi*, İstanbul, s 28-60.
- Günay, V. (2006). “Batı Anadolu'da Âyânlık Mücadeleleri ve Bergama Voyvodası Sağancılı Veli”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, s. 93-118.
- Güven, A. (1999). *Doğu Karadeniz Âyânlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826)*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Halaçoğlu Y. (1992). “Bayram Paşa”, *DİA*, Cilt: 5, İstanbul, s. 266 – 267.
- Hathaway, J. (2002). *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları, Kazdağlıların Yükselişi*, (Çev. Nalan Özsoy), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Hathaway, J. (2008). *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, with Karl K. Barbir, Person Longman, Harlow.

- Hourani, A. (1968). "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Ed: W. R. Polk and R. L. Chambers), University of Chicago Press, Chicago, p. 41-68.
- Ilıca, A. (2000). "Çorum'da Tarihi Bir Yapı, Veliyüddin Paşa (Velipaşa) Hanı ve Vakfıyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 9,
- İnalçık, H. (1977). "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Eds: Thomas Naff & Roger Owen), Southern Illinois University Press, p. 27-52.
- (2010). "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 15-34.
- (1999). "Merkeziyetçiliğin Zayıflaması ve Âyân-ı, Vilayet", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Balkan Ciltevi, Ankara, s. 110-112.
- (1980). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600- 1700", *Archivum Ottomanicum*, 6, s. 283-337.
- (1943). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.
- Karagöz, M. (2009). "Ayıntab (Antep) A"yanı es-Seyyid el-Hac Mehmed Ağa bin es-Seyyid Battal Ağa'nın Terekesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, s. 315-328.
- Karagöz, R. (2007). *Canikli Ali Paşa*, Ankara: TTK Yayınevi.
- Karpat, K. H. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma", *Ortadoğu'da Modernleşme*, s. 101-130.
- Keyder, Ç. (2010). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, İstanbul, s. 1-14.
- Khoury, D. R. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu, Musul, 1540-1834*, (Çev: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- (2010). "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev: Zeynep Altok), İstanbul, s. 165-185.
- (2011). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez İle Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarih Yazımı Çözümlemesi", *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed: Suraiya Faroqhi), (Çev: Fethi Aytuna), Kitap Yay., İstanbul, s. 171-193.
- Kunt, M. (1978). *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul.
- (1981). *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbakır, 1670-71*, İstanbul.

- Kuran, E. (1990). “Âyanlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu”da Sosyal ve Ekonomik Durum (1840-1871)”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, s. 287-290.
- (1991). “XIX. Yüzyılda Anadolu”nun Sosyal Tabakalaşmasında Âyanların Yeri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 163-168.
- Küpeli, Ö. (2011). “Yenişehir (Bursa) Âyanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefâtı”, *History Studies*, Vol: 3/3, s. 245-263.
- Masters, B. (2011). “Arap Vilayetlerinde Yarı Özerk Güçler”, *Türkiye Tarihi 1603-1839*, *Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed: Suraiya Faroqhi), (Çev: Fethi Aytuna), Kitap Yay., İstanbul, s. 229-251.
- Mcgowan, B. (2006). “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-2 (1600-1914)*, (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert), (Çev. Ayşe Berktaş), Eren Yay., İstanbul, s. 761-884.
- (1981). *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge and Paris.
- Mert, Ö. (1991). “Âyan”, *DİA*, Cilt 4, İstanbul, s. 195-198.
- (2005). “Keşan Âyanlığına ve Kocabaşılığına Giriş”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Sayı:42, s. 159-175.
- (1980). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- (1999). “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyanlık Dönemi”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 174-180.
- Mutaftcieveva, V. P. (1977). “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi”, (Çev: Bayram Kodaman), *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Sayı: 31, s. 163-182.
- Nagata, Y (1985). *Materials on the Bosnian Notables*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo.
- (1976). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo.
- (1997). *Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Yay., Ankara.
- Norman, I. (1977). “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Eds. Thomas Naff & Roger Owen), Southern Illinois University Press, s. 15-26.
- Okumuş, E. (2017). “Evliya Çelebi'nin Gözüyle Amasya”, *Uluslararası Amasya Sempozyumu*, Cilt: 1, s. 377-417.

- Orhonlu, C. (1992). "Bolu", *DİA*, Cilt: 6, İstanbul, 276 – 278.
- Öz, M. "Samsun" *DİA*, Cilt: 36, İstanbul, s. 83 – 87.
- Özçoşar, İ. "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakir'inde Eşraf", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:14, S. 53, s. 127 – 144
- Özdeğer, M. (2000). "Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyânın Mali ve İdari Yönetime Müdahale Devri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 50, Sayı: 1-4, s. 69-132.
- (2003). "Ayan Era in the Ottoman Government", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, s. 29-42.
- Özkaya, Y. (1969). "XV. Yüzyılın İkinci Yansında Anadolu'da Ayanlık İddialar", *A.Ü. DTCTF Dergisi*, Cilt: XXIV, Sayı: 3, s. 195-231.
- (1999). "Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar", *Osmanlı*, Cilt: VI, s. 165-173.
- (1976). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Belleten*, Cilt: XLII, Sayı: 168, s. 667-723.
- (1982). "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 171-203.
- (1982). "Anadolu'da Büyük Hanedanlıklar", *Belleten*, Cilt: LVI, Sayı: 21, s. 809-845.
- (1984). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara.
- (2006). "Mütesellim", *DİA*, Cilt: 32, İstanbul, s. 203-204.
- (2008). *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Özoğlu, H. (2004). *Kurdish Notables and the Ottoman State, Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, State University of New York Press, New York.
- Quataert, D. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu 1600 – 1992*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Rafëq, A. (1977). "Changes in the Relationship between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Eds. Thomas Naff & Roger Owen), Southern Illinois University Press, London and Amsterdam, s. 53-73.
- Sadat, D. (1969). *Urban Notables in the Ottoman Empire: The Ayan*, Ph.D. Dissertation, Rutgers University.
- (1999). "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, XLIV/3.
- Salzmann, A. (1999). "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Ayanlar", *Osmanlı*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 227-235.

- Savaş, S. (1993). "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi, Zaralızâdeler", *E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: VIII, s. 81-97.
- Sakaoğlu, N. (1984). *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Yurt Yayınevi, Ankara.
- Sezer, H. (1990). "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi-Bulgular", *OTAM*, Sayı: 18, s. 333-357.
- Stoianovşch, T. (1953). "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XII-XIII/4.
- Şakiroğlu, M. H., "Çukurova Tarihinden Sayfalar 1, Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 26, s. 103-139.
- Şahin, İ.- Emecen, F. (1999). "Amasya", *DİA*, Cilt: 3, İstanbul s. 1 – 4.
- Şahin, İ. (2001). "Kastamonu", *DİA*, Cilt: 24, İstanbul, s. 585 – 588,
- Tabakoğlu, A. (1999). "Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, Cilt: IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 17-31.
- Taşdemir, M. "Tosya", *DİA*, Cilt: 41, s. 269–270.
- Temiz, M. (2018). *3 Numaralı Amasya Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Terzi, M. A. (2010). *Gâvurdağı'nın Bulanık Tarihindeki Sır Perdesi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Töremiş, F. G. *H.1058-1059 (1648-1649) Tarihli ve 7 Numaralı Amasya Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21.
- Tuncer, İ. (2018). *18. Yüzyılda Antakya'da Ayanlar*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Umur, H. (1951). *Of Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul.
- Uluçay, M. Ç.(1944). "Karaosmanoğulları'na Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, Cilt: II, Sayı: 9,10, 12; Cilt: III, Sayı: 14.
- (1955). *18. ve 19. Asırlarda Saruhan'da Eşkiyâlık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1979). "Âyân", *İA*, Cilt: 2, Milli Eğitim Basımevi, s. 41-42.
- (2010). *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, Yay., İstanbul.
- Ünal, M. A. (2002). "XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: II, Kısım II, s. 911 – 958.
- (2008). *Osmanlı Devrinde Sinop*, TTK Yay., Isparta.

- (1997). "Osmanlı İmparatorluğu"nda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.49, s. 95-111.
- (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Üstündağ, N. (2005). "Osmanlı'da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, s. 149-167.
- Veinstein, G. (2010). "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 35-56.
- Yavuz, A. (2010). *Vidin Ayanı Pazvantoğlu Osman'ın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Yaycıoğlu, A.(2008). *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, Doctora Thesis, Harvard University, Harvard.
- Yılmaz, F. (1990). "Kara Osman-oğlu Ataullah Ağa"ya Ait Malların Müsaderesi ve Bir Kira Defteri", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 5, s. 239-252.
- Zens, R. W. (2011). "Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)", *History Studies*, Vol. 3/3, s. 433-447.
- , R. W. (2004). *The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, Doctora Thesis, University of WisconsinMedison.

ÖZGEÇMİŞ

07.08.1993 yılında Antalya’da doğdu. İlköğretimini Yalıkavak Neşe Doğan İlkokulu’nda 2008 yılında tamamladı. Lisesi Ödemiş Anadolu İmam Hatip Lisesi’nde 2012 yılında bitirdi. 2012 yılında başlamış olduğu Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Lisans Programından 2016 yılında mezun oldu. 2017 yılında ise Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda lisansüstü eğitimine başladı.

Adı Soyadı: Fatih Özdemir

Doğum Yeri: Antalya

Doğum Tarihi: 07.08.1993

E-posta : fatihoz_1993@hotmail.com

Lise: Ödemiş Anadolu İmam Hatip Lisesi

Lisans: Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Programı.